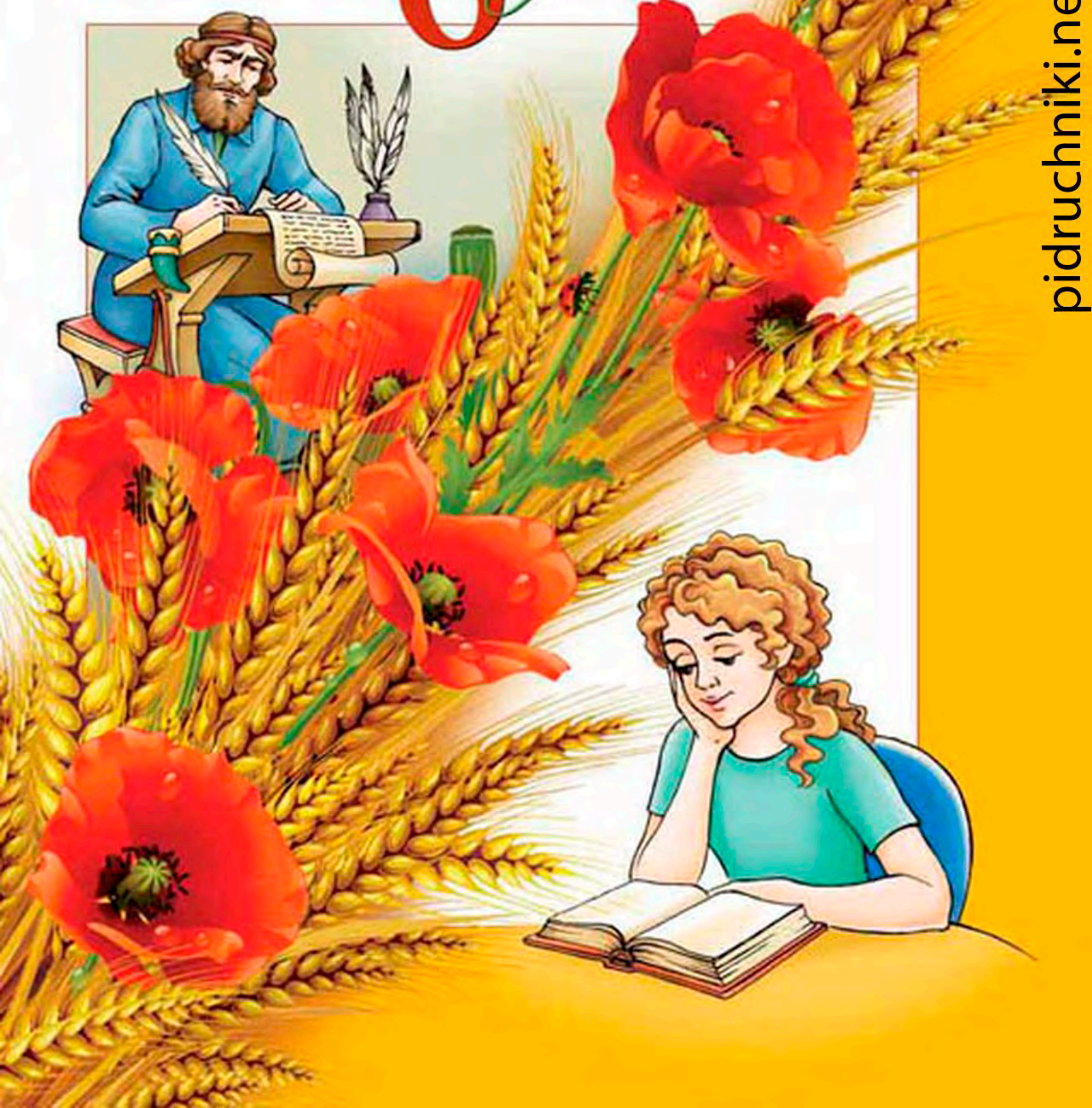

ОСВІТА

А. А. Ворон, В. А. Солопенко

Українська мова

pidruchniki.net

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922
В75

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 07.02.2014 р. № 123)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Наукову експертизу здійснював Інститут української мови НАН України

Експерт — *С. П. Бибик*, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови

Психолого-педагогічну експертизу здійснював
Інститут педагогіки НАПН України

Експерт — *О. Н. Хорошковська*, завідувач лабораторії навчання української словесності
у школах національних меншин України і діаспори,
доктор педагогічних наук

Відповідальні за підготовку підручника до видання:

Ж. О. Кошкіна, науковий співробітник Інституту інноваційних технологій
і змісту освіти МОН України;

Н. А. Михайловська, завідувач сектору науково-методичного забезпечення вивчення
української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням
російською та іншими мовами національних меншин і освітніх зв'язків з діаспорою
відділу науково-методичного забезпечення змісту освіти загальноосвітніх навчальних
закладів з навчанням російською та іншими мовами національних меншин та освітніх
зв'язків з діаспорою Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

— основне правило

— правило-підказка

— запитання і завдання

— словничок

— вправа для виконання вдома

— мовна задача

— вправа з ключем

Ворон А. А.

В75 Українська мова для загальноосвіт. навч. закладів з на-
вчанням рос. мовою : підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч.
закладів / А. А. Ворон, В. А. Солопенко. — К. : Видавничий
дім «Освіта», 2014. — 240 с.

ISBN 978-617-656-306-8.

УДК 811.161.2(075.3)

ББК 81.2Укр-922

© А. А. Ворон, В. А. Солопенко, 2014

© Видавничий дім «Освіта», 2014

ISBN 978-617-656-306-8

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика *Михайла Вербицького*
Слова *Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

У шостому класі ви продовжите оволодівати багатствами української мови. Цей підручник відкриє вам нові таємниці слів, розкаже про особливості спілкування в різних ситуаціях.

Ви більше дізнаєтеся про частини мови, їх значення, граматичні ознаки та правопис. Щоб пригадати вивчене раніше і краще засвоїти новий матеріал, дайте відповіді на запитання на початку кожного параграфа або виконайте вправу на дослідження.

Учіться самостійно визначати рівень власної підготовки. Для цього користуйтеся контрольними завданнями і запитаннями після кожного розділу.

Вивчення мови — дуже цікава справа. У цьому підручнику ви знайдете і вправи з ключами, і мовні задачі, і пізнавальні тексти про нашу багатонаціональну країну.

Основна мета вивчення мови — розвинути вміння спілкуватися, грамотно складати власні висловлювання. У цьому вам допоможуть рубрики «Культура спілкування», «Азбука ввічливості». Завдяки завданням, уміщеним у них, ви навчитеся правильно орієнтуватися в різних життєвих ситуаціях.

Частіше звертайтеся до словничків у кінці підручника. Вони допоможуть уникнути труднощів із розумінням слів у текстах вправ.

Сподіваємося, що підручник допоможе вам поступово набувати нових знань з української мови, умінь цікаво та змістовно висловлюватися.

Бажаємо успіхів!

Автори

ВСТУП

§ 1. Краса і багатство української мови

У світі налічується понад п'ять з половиною тисяч мов.

Українська мова належить до слов'янської групи східнослов'янської підгрупи мов. До цієї підгрупи входять також російська й білоруська мови. Мовами, нам близькими, розмовляють західні слов'яни — поляки, словаки, чехи та південні слов'яни — болгари, серби, хорвати, македонці, словенці.

Іноземні дослідники відзначають милозвучність і лексичне багатство української мови, часто ставлять її поряд із мелодійною італійською.

1. Прочитайте уривок із вірша Дмитра Білоуса. Скажіть, як ви його розумієте.

У мові — чари барвінкові:
Печаль і радість в ріднім слові.
Із ним і в пеклі ти, і в раї,
І просто серце завмирає.

Д. Білоус

2. Прочитайте вірш Володимира Сосюри. Скажіть, із чим порівнює мову поет.

Я знаю силу слова —
воно гостріш штика
і швидше навіть кулі,
не тільки літака.
Воно проміння швидше,
в нім — думка й почуття.
Воно іде в народи
для вічного життя.

Коли це слово — зброя,
як день, що не схов, —
коли живуть у ньому
ненависть і любов...
Воно над зорі лине,
а в нім живуть, як спів,
любов до Батьківщини
і лють до ворогів...

В. Сосюра

Українська мова є милозвучною, бо в ній відбувається послідовне чергування голосних і приголосних звуків. Тому в українській мові є такі способи уникнення збігу кількох голосних і приголосних:

1. Чергування *у — в, і — й*: сказав *учителеві*; *і день, і ніч*.
2. Варіанти прийменників *з, із, зі; над, наді, перед, переді*: *привітали зі святом, зупинився переді мною*.
3. Варіанти часток *-ся* (перед приголосним) і *-сь* (перед голосним): *розлилася річка, розлилось озеро*.

3. Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) ті, у яких з дужок треба дібрати прийменник *у*; б) ті, у яких з дужок треба дібрати прийменник *в*.

Вийшов (у, в) поле, вивела (у, в) оранжереї, один (у, в) один, озеро (у, в) видолинку, гратися (у, в) піжмурки, дефіс (у, в) словах, аеропорт (у, в) Борисполі, навчаються (у, в) університеті, експедиція (у, в) Африку, зупинитись (у, в) друзів, місто (у, в) Узбекистані.

Якщо ви правильно виконали завдання, з початкових букв перших записаних слів прочитаєте початок прислів'я: «... не товариші».

4. Запишіть подані сполучення слів, добираючи з дужок потрібні букви, у два стовпчики: а) з буквою *і*; б) з буквою *й*.

Зелений (і, й) синій, коноплі (і, й) просо, липа (і, й) осика, осінь (і, й) зима, ліс (і, й) поле, іракці (і, й) іранці, от (і, й) проминув, та (і, й) пішов, кращі (і, й) надійніші, травень (і, й) червень, Анжела (і, й) Ірина, акварель (і, й) гуаш.

Якщо ви правильно виконали завдання, з початкових букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... солов'я не тішить».

5. Запишіть подані словосполучення у два стовпчики, добираючи з дужок потрібні прийменники: а) *із (зі)*; б) *з*.

Хтось (з, із, зі) нас, дорога (з, із, зі) міста, тесляр (з, із, зі) хутора, Олена (з, із, зі) матір'ю, розмовляла (з, із, зі) батьком, онука (з, із, зі) дідусем, оглядач (з, із, зі) Львова, зустрілася (з, із, зі) артистами, вийшов (з, із, зі) двору, іти (з, із, зі) іншими.

Якщо ви правильно виконали завдання, з початкових букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... буває, той розуму набуває».

6. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте висловлювання діячів української культури про мову. Запишіть, вибираючи з дужок потрібні букви: *у — в, і — й, з — зі — із*.

І. (У,в)країнська мова (у,в) багатстві, витонченості (і,й) гнучкості форм не поступається жодній (з, із, зі) сучасних літературних мов слов'янства (і, й) не бідна аж ніяк на поняття, аби нею заважко було перекладати глибину філо-

софських думок (і, й) змальовувати високохудожні образи (М. Драгоманов).

II. Коли зникає народна мова — народу більше нема!.. Відберіть (у, в) народу (у, в)се — (і, й) він (у, в)се може повернути, але відберіть мову, (і, й) він ніколи більше не створить її. Нову батьківщину навіть може створити народ, але мови ніколи: (у, в)мерла мова (у, в) устах народу — (у, в)мер (і, й) народ (К. Ушинський).

7. Перекладіть і запишіть українською мовою вислови діячів російської культури.

1. Я очень люблю народный украинский язык, звучный, красочный и такой мягкий (Л. Толстой). 2. Необыкновенный язык наш является ещё тайной (М. Гоголь). 3. Пусть живёт сладкопевучий, ни с чем не сравнимый украинский язык (В. Солоухін).

красочный — барейстий

тайна — таємниця

сладкопевучий — солодкоспівений

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

НАША БАТЬКІВЩИНА

Вирушаючи в захоплюючу подорож Україною, зробимо зупинку в столиці, обласних центрах, побуваємо в найцікавіших куточках нашої держави. Придивімося до краси рідного краю, прислухаймося до шепоту історії в кожній географічній назві.

У назві сіл і міст — слова,
В яких щось рідне, таємниче,
В них голос предків ожива
Й сьогодні в рідний край нас кличе.
Читай і думай, друже мій,
І не цурайся свого роду.
Земля — це книга, у якій
Історія мого народу.

Д. Білоус

1. У якому населеному пункті ви живете?
2. Що вам відомо про походження назви вашого міста (села)?

3. Які народні легенди, перекази пов'язані з вашим краєм?
4. Які частини території України називають Прикарпаттям, Закарпаттям, Буковиною, Галичиною, Поліссям, Поділлям, Волинню?

Чи відомо вам?

Територія України — 603 тисячі 700 квадратних кілометрів, де проживає близько 45 мільйонів людей. В Україні є п'ять міст-«мільйонерів» із населенням понад один мільйон. Це Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса.

Більшість населення нашої держави становлять українці. Серед інших народів, що населяють Україну, — росіяни, білоруси, поляки, болгари, євреї, молдавани, румуни, греки, вірмени, німці, цигани, татари, угорці.

Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. Столиця України — місто Київ (Із довідника).

Ольга Горожанська. Вишита карта України

1. Які народи населяють нашу Батьківщину?
2. Назвіть державні символи України.
3. Яка мова в Україні є державною?

ЗАГАЛЬНЕ УЯВЛЕННЯ ПРО СИТУАЦІЮ
СПІЛКУВАННЯ

1. Що означають поняття *мова* і *мовлення*?
2. Що таке ситуація спілкування?

8. I. Прочитайте. Перекажіть текст.

Вам, напевно, доводилося зустрічатися з людьми, які добре володіють мовою, вільно й невимушено висловлюють свої думки усно й на письмі, хоч інколи говорять і пишуть про непрості речі. Очевидно, ви не раз щиро заздрили таким майстрам, у яких слово стало слухняною зброєю думки. Уміння гарно висловлюватися потрібне кожній людині незалежно від її професії. Володіння словом дає можливість поділитися знаннями та враженнями, відстояти свої переконання, уникнути непорозумінь. А для людей багатьох професій добрі навички монологічного мовлення просто необхідні для виконання службових обов'язків.

Якщо ви гадаєте, що хист красиво і грамотно висловлюватися дається людині від народження, то глибоко помиляєтесь. У кожної людини є задатки оратора, їх лише треба розвивати. «Поетами народжуються, промовцями стають», — говорив знаменитий римський оратор Марк Туллій Цицерон (Із кн. *«Учіться висловлюватися»*).

II. Поміркуйте, які навички необхідні для того, щоб гарно висловлюватися.

Щоб ваше спілкування з іншими людьми було успішним, треба враховувати **ситуацію спілкування** — умови, в яких відбувається спілкування. Слід чітко визначити тему й основну думку висловлювання, обов'язково врахувати місце спілкування (офіційна обстановка чи невимушена ситуація) та мету висловлювання (ви хочете щось повідомити чи з'ясувати або спонукати когось до певної дії). Звичайно, потрібно орієнтуватися на адресата мовлення — особу, з якою ви спілкуєтесь.

Наприклад, ви по-різному будете спілкуватись у читальному залі шкільної бібліотеки і в гостях у бабусі.

9. **Попрацюйте в парах.** Визначте адресата кожного з висловлювань на с. 10. Яка потреба спонукала до спілкування в кожному випадку? Зверніть увагу на слова ввічливості.

1. Вибачте, будь ласка, що турбую. Чи не підкажете Ви, яким автобусом можна доїхати до станції метро «Лівобережна»? 2. Будьте ласкаві, закомпостуйте мій квиток. 3. Даруйте, а сьогоднішній випуск «Спортивної газети» ще є? 4. Перепрошую, чи не допоможете мені вибрати книгу про тварин для меншої сестрички? 5. Я з радістю допоможу вам нести сумку! 6. На жаль, сьогодні я забув зошит.

10. Попрацюйте в парах. Визначте тему та основну думку можливого висловлювання в таких ситуаціях:

а) ви ділитеся з другом враженнями від переглянутого кінофільму;

б) ви просите старшого брата (сестру) допомогти розв'язати задачу;

в) ви запрошуєте однокласників на день народження;

г) ви виступаєте на засіданні шкільного предметного гуртка.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

1. Які етикетні форми привітання і прощання вам відомі?
2. Які з них слід уживати у спілкуванні з людьми старшого віку, а які — у спілкуванні з однолітками?

11. І. Прочитайте діалог за особами.

ВІДПОЧИНОК

— Доброго дня, Олено Олексіївно!

— Добридень, Андрію. Як ти засмаг! Мабуть, відпочивав на півдні?

— Так, ми всією сім'єю були на морі. У мене лишилися чудові спогади про літо. А де відпочивали Ви?

— Я побувала в трьох містах України — Львові, Одесі й Полтаві. Мала насичену туристичну програму.

— А яке з цих міст Вам найбільше сподобалося?

— Кожне з них чарівне по-своєму. Львів — таємничий, романтичний, навіює спогади про студентські роки. Одеса причарувала мене Приморським бульваром. А Полтава — це моє рідне місто. Люблю сидіти на берегах Ворскли, переноситися думками в дитинство.

— Ви так гарно розповідаєте! Мені теж захотілося побувати в тих краях.

II. Попрацюйте в парах. Уявіть, що ви після літніх канікул зустрілися з однокласником. Складіть і запишіть діалог — обмін враженнями про те, як ви провели літо.

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

КИЇВ

* * *

Де стоїть тепер наш Київ,
Там була сама гора,
Жив там перший Кий з Хоривом,
Щек і Либідь — їх сестра.
Над самим Дніпром на горах,
Огороджений з боків
Ровом, мурами, валами
Київ виріс і розцвів.
На сторожі коло його,
Наче батько, став Дніпро,
Наче батько сину, ніс він
З півдня й півночі добро.
І здавалось, Україна
Буде квітнути віки,
І здавалось, всі народи
Їй сплітатимуть вінки.

Олександр Олесь

Київ. Майдан Незалежності

Не віриться, що центральній площі Києва — сучасного Майдану Незалежності — на початку дев'ятнадцятого століття не було зовсім. Тут був пустир — Козіне болото, до якого підходили давні оборонні вали... І тільки в середині дев'ятнадцятого століття почали з'являтися кам'яні будівлі.

Центр Києва за останні роки невпізнанно змінився: на Майдані височить монумент Незалежності, навпроти нього — пам'ятник покровителю міста, начальнику ангельського війська Архистратигу Михаїлу.

Окрасою столиці України є Софійський собор, збудований князем Ярославом Мудрим в одинадцятому столітті з нагоди перемоги над печенігами. Тут була перша в Київській Русі бібліотека.

З-поміж зелені виблискують на сонці бані храмів Києво-Печерської лаври — чоловічого монастиря, заснованого в одинадцятому столітті (*Із довідника*).

1. Що вам відомо про заснування Києва?
2. Яка роль сучасного Києва в політичному і духовному житті країни?
3. Чи бували ви в Києві? Які пам'ятки історії та культури справили на вас найбільше враження?
4. Уважно розгляньте фотоілюстрацію на с. 11. Складіть невеликий опис, використовуючи подані сполучення слів.

Ніжно-блакитне небо, монумент Незалежності, майорять прапори, споруда готелю, невеликі фонтани, дбайливо доглянуті квіти, неквапливо йдуть.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 2. Синтаксис і пунктуація

1. Що називається словосполученням?
2. Чим словосполучення відрізняється від слова і від речення?
3. Що таке граматична основа речення?
4. Які другорядні члени речення вам відомі?
5. Які бувають речення за метою висловлювання та інтонацією?

12. Пригадайте з вивченого у п'ятому класі, що не є словосполученням. Випишіть із поданих прикладів тільки словосполучення.

Марна справа, настала осінь, бити байдики, оздобити візерунками, батьки і діти, вийти зі школи, автобусна зупинка, дівчинка читає, дати прочухана, цікавитися справами, ерудована людина, високий і стрункий.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних словосполучень прочитаєте початок вислову В. Сухомлинського: «... віконця, через які людина бачить світ».

МОВНИЙ РОЗБІР

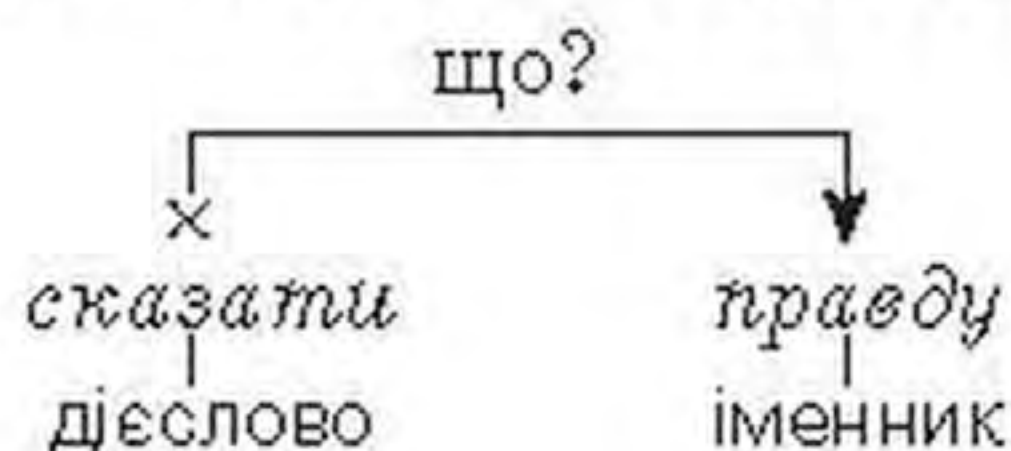
ПОСЛІДОВНІСТЬ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

1. Назвіть у словосполученні головне і залежне слова.
2. Від головного слова до залежного поставте питання.
3. Вкажіть, якими частинами мови виражені головне і залежне слова.

Зразок усного розбору

1. У словосполученні **сказати правду** головне слово — **сказати**, а залежне — **правду**.
2. **Сказати** (що?) **правду**.
3. Головне слово виражене дієсловом, а залежне — іменником.

Зразок письмового розбору

- 13. Попрацюйте самостійно.** Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Зробіть синтаксичний розбір виділених словосполучень.

Осенью вся **совиная семья** разбрелась по лесу. Каждая сова выбрала себе часть леса и поселилась в ней.

Ночью они бесшумно **облетали дозором** свои владения.

Если чужая сова залетала к ним в лес, они набрасывались на неё и прогоняли (За В. Біанкі).

поселіться — оселітися владѣние — володіння

- 14.** Розгляньте репродукцію картини Миколи Глуценка «Київська осінь». Напишіть невеликий твір «Осінь у моєму місті (селі)», використовуючи подані словосполучення.

М. Глуценко. Київська осінь

Пишна осінь, пожовкле листя, бабине літо, рвучкий вітер, дихати прохолодою.

МОВНИЙ РОЗБІР

ПОСЛІДОВНІСТЬ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ РЕЧЕННЯ

1. Визначте вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне) та за інтонацією (окличне чи неокличне).

2. Виділіть граматичну основу речення.
3. Визначте, просте чи складне речення.
4. Вкажіть вид речення за наявністю другорядних членів (поширене чи непоширене).
5. Визначте другорядні члени речення (якщо вони є).

Зразок усного розбору

Жовтень легко торкнувся старих дубів (О. Донченко).

Речення розповідне, неокличне. Граматична основа — *жовтень* (підмет), *торкнувся* (присудок). Речення просте, бо в ньому є тільки одна граматична основа. У реченні є другорядні члени, тому воно поширене. *Торкнувся* (я к?) *легко* — обставина; *торкнувся* (ч о г о?) *дубів* — додаток; *дубів* (я к и х?) *старих* — означення.

Зразок письмового розбору

Жовтень легко торкнувся старих дубів (Розпов., неокл., просте, пошир.).

15. **Попрацюйте самостійно.** Зробіть повний синтаксичний розбір речень.

1. В далекім полі тануть журавлі.
2. Червоно-вишневі зорі віщують погожий схід.
3. Будуть зорі так само горіти на обрії.
4. Молоденькі сади ми посадили на кручі.
5. Червлені трави бродять буйним соком (Із тв. А. Малишка).

Головні члени речення		Другорядні члени речення	
Підмет	_____	Додаток	-----
Присудок	=====	Означення	~~~~~
		Обставина	-----

1. Які члени речення називаються однорідними? Які розділові знаки при них уживаються?
2. Що таке звертання, вставні слова? Якими розділовими знаками їх слід відокремлювати в реченні?
3. Яке речення називається складним?
4. Що таке пряма мова, діалог? Які розділові знаки при них уживаються?

16. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. Слово чому ти не твердая криця?
2. Коло сіл стоять тополі розмовляють з вітром в полі (Із тв. Лесі Українки).
3. Бідна волошко чому ти у житі а не на клумбі волієш рости?

4. Бджілки золотисті в квітах літають роси перлисті з трав опадають. 5. Шумить і шепче і тривожить зрадливий дощ із-за кутка. (Із тв. М. Рильського).

17. Прочитайте. Поясніть уживання розділових знаків у реченнях.

I. Доглядали мене змалечку аж чотири няньки. Це були мої брати: Лаврін, Сергій, Василько й Іван. Як вилізуть усі четверо на тин, сядуть рядочком та почнуть співать. І де вони переймали пісні, і хто їх учив? (О. Довженко).

II. 1. На білу гречку впали роси, веселі бджоли одгули, замовкло поле стоголосе в обіймах золотої мли (М. Рильський).

2. Спи спокійно, діду мій, спи спокійно, батьку мій, спи, мій брате, не всоромлю я ковальський рід міцний (Б. Олійник).

3. Князь стягнув брови і ждав, видно, кінця бесіди (Ю. Опільський).

18. Випишіть спочатку прості, а потім складні речення. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Жовтіє лист і щастя розцвітає. 2. Вже по-осінньому шепчуть між собою й хитають вітами в тривозі дерева.

3. О мово українська Хто любить тебе той любить мою Україну.

4. Я люблю тебе друже за те що в очах твоїх море синіє.

5. Промінь залле золотий річку і верби і кручі (Із тв. В. Сосюри).

19. Перекладіть речення українською мовою і запишіть, ставлячи потрібні розділові знаки.

А: «П».

«П», — а.

«П?» — а.

«П, — а, — п».

1. Мальчик вбежал с улицы и сказал Не люблю я грозу и гром.

2. Пробежит летом дождик по лугам и лесам травы поднимет грибы из земли вызовет возразил дедушка.

3. А грибы только летом растут спросил Пантелей.

4. Первые белые грибы начал рассказывать дедушка появляются в мае но главная грибная пора наступает в августе и сентябре (Із тв. А. Потапової).

возразить — заперечити

20. Спишіть діалог, ставлячи потрібні розділові знаки.

І чого він ще посміхається собі журно говорить мати. Мабуть і в снах читає якусь книжку лагідно відповідає тато.

Ноги он потріскалися на росі жаліє мене мати. Нехай ногами землю чує. Так швидше і хліборобом і людиною стане говорити батько (За М. Стельмахом).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ВИДИ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

Мова реалізується в процесі мовлення. Мовленнєва діяльність має чотири види: **аудіювання, читання, говоріння і письмо.**

Аудіювання — сприймання і розуміння усного мовлення. Людина, слухаючи певну інформацію, усвідомлює й аналізує її.

Читання — сприймання і розуміння написаного або надрукованого повідомлення. Читати можна вголос і мовчки. Залежно від мети читання може бути ознайомчим (для розуміння основної інформації), навчальним (для повного розуміння змісту прочитаного), вибіркоким (перегляд тексту для добору необхідної інформації).

Говоріння — вміння людини самостійно користуватися мовним матеріалом (звуками, словами, словосполученнями, реченнями) відповідно до мовленнєвої ситуації. Говоріння може здійснюватися у двох формах — монологічній (зв'язному висловлюванні однієї людини) та діалогічній (розмові двох осіб).

Письмо — передача думок, міркувань людини в письмовій формі.

- 21. Попрацюйте в парах.** Розгляньте схему на першому форзаці підручника. Дайте відповіді на подані запитання.

1. Як ви розумієте поняття *мовленнєва діяльність*?
2. Які види мовленнєвої діяльності вам відомі?

- 22.** І. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час. Якщо текст прочитано за півтори-дві хвилини, ви читаєте дуже добре, за дві-дві з половиною хвилини — добре, якщо витратили більше часу, вам потрібно удосконалювати техніку читання.

ХУДОЖНИК АЛІМПІЙ

На схилах побіля Дніпра, неподалік од чернечих печер, закінчується спорудження знаменитого в майбутньому

Успенського собору. Весь час допомагає будівничим і юний послушник монастиря на ім'я Алімпій. Та ось уже всі роботи завершено — і собор здійнявся в сині небеса золотими банями. Тепер його розписують усередині візантійські маляри. Алімпій, звичайно ж, біля них. Чернець із зачудуванням спостерігає, як з'являються на стінах лики святих. Чимало молодих монахів допомагали майстрам розпису, намагаючись перейняти в мовчазних візантійців їхнє мистецтво. Пощастило тільки Алімпієві, який невдовзі став художником-чудотворцем.

Слава про Алімпія вийшла зі стін монастиря й рознеслася по всій Руській землі. Кожна церква намагалася одержати ікону роботи неперевершеного художника, біля його скромної келії повсякчас стояв натовп прохачів, які приїздили до монастиря звідусіль.

Алімпій уже за життя був оточений легендами. В одній із них мовиться про те, що коли згоріла церква, вражені люди побачили серед попелища цілісінькі й неушкоджені ікони художника-ченця. Повсюдно тоді говорили, що створене Алімпієвим пензлем не підвладне вогню, бо його береже сам Бог.

Інша легенда розповідає про те, як прийшов одного разу до художника-чудотворця хворий на проказу. Тоді це була зовсім невиліковна хвороба. Прийшлий благав Алімпія: «Допоможи, ти зовсім близько біля Бога!» Художник довго дивився на спотворене виразками обличчя, узяв пензля, умочив його у фарби й замалював виразки хворого. Алімпій запропонував хворому заснути тут же. Аж до самого ранку пролежав той в обіймах сну. Коли сонце заглянуло до келії, з обличчя пришельця зникли виразки. Це було чисте обличчя здорової людини. Чудодійний Алімпієв пензель вилікував хворого. Той не знав, як дякувати рятівникові, але художник відмовився від будь-якої нагороди, сказав, що чоловік повинен за те молитися Богові.

Алімпій не підписував своїх ікон. Тому важко визначити, які з-поміж

Алімпій. Оранта

тих, що збереглися, народжені його пензлем. І все ж є один дивотвір, автором якого є Алімпій. У Третьяковській галереї в Москві відвідувачі можуть побачити ікону «Оранта». Її знаменитий художник написав на замовлення Володимира Мономаха для одного з храмів у Ростові (За М. Слабошпицьким).

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Коли й у кого навчався Алімпій малярського мистецтва?

2. Чому біля скромної келії ченця повсякчас стояв натовп прохачів, які приїздили до монастиря звідусіль?

3. Чому вважалося, що створене Алімпієвим пензлем не підвладне вогню?

4. Перекажіть легенду, у якій розповідається про зцілення художником хворого на проказу.

5. Чому дуже важко визначити з-поміж ікон, які збереглися з часів Алімпія, ті, що належать його пензлю?

6. Де експонується ікона «Оранта», створена Алімпієм?

3. Фонетика і орфографія

1. Чим відрізняються звуки від букв?

2. Скільки голосних звуків в українській мові?

3. Розкажіть про звукове значення букв я, ю, є, ї.

4. Скільки приголосних звуків в українській мові?

5. Пригадайте абетку української мови.

23. Прочитайте вірш Андрія Малишка. Виконайте звуковий запис виділених слів.

Блакитна **осінь** сяє в берегах,
І помідори спіють, як **пожари**;
Буй-тури вітру **мчаться** на лугах,
Рогами **заплітаючися** в хмари.
Хмеліє мед у вуликах **сухих**,
Бджола **бринить**, як промінь, віковічно,
І плід, мов **серце яблунь** **молодих**,
У груди саду **гупає** ритмічно.

А. Малишко

Бджола бринить

ПОСЛІДОВНІСТЬ ФОНЕТИЧНОГО РОЗБОРУ СЛОВА

1. Зробіть звуковий запис слова.
2. Поділіть слово на склади, дайте їм характеристику.
3. Дайте характеристику звукам:
 - а) голосні — наголошені чи ненаголошені;
 - б) приголосні — дзвінкі чи глухі; тверді, м'які чи пом'якшені.

Зразок усного розбору

У слові *осінь* два склади. Перший склад [ó] — відкритий, наголошений; другий склад [с'ін'] — закритий, ненаголошений.

Перша буква позначає звук [о] — голосний, наголошений; друга буква позначає звук [с'] — приголосний, глухий, м'який; третя буква позначає звук [і] — голосний, ненаголошений; четверта буква позначає звук [н'] — приголосний, дзвінкий, м'який; п'ята буква ь звукового значення не має.

У слові 5 букв, 4 звуки.

Зразок письмового розбору

Осінь [ó/с'ін'] — 2 склади; перший склад — відкр., нагол.; другий склад — закр., ненагол.

о	—	[о]	—	голосн., нагол.;
с	—	[с']	—	пригол., глухий, м'який;
і	—	[і]	—	голосн., ненагол.;
н	—	[н']	—	пригол., дзвінкий, м'який;
ь				

5 букв, 4 звуки.

- 24. Попрацюйте в парах.** Спишіть текст. Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

Найбільше й найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата **скарбниця**, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування (*Панас Мирний*).

- 25.** Запишіть слова за алфавітом.

Зять, сховок, хмиз, астрономія, боротьба, кузня, іграшка, єдність, сіль, школяр, холод, футбол, гвинт, голка, удав, доля, острів, блок.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться вислів Максима Горького.

1. Як перевірити ненаголошені голосні у коренях слів?
2. Коли пишеться м'який знак?
3. Сформулюйте правила вживання апострофа.
4. Пригадайте правила правопису слів іншомовного походження: букви *и, і*; подвоєні букви.

26. Попрацюйте в парах. Спишіть текст, вставляючи потрібні букви.

Будинок школи, єдиний на селище двопов..рховий, в..сочить між темної зел..ні парку, далеко вд..вляється в степ своїми в..ликими вікнами. Як вулик, гуде вона взимку, цілу в..сну шкільне подвір'я повниться д..тячим галасом.

А потім настає той день, коли для старш..класників дзвінок лунає востаннє (*За О. Гончаром*).

27. Подані слова запишіть у два стовпчики: а) зі вставленим *е*; б) зі вставленим *и*.

Вел..тенський, укр..вати, стр..міти, січ..нь, в..делка, інд..-відуальний, ел..гантний, Йос..півна, чайн..к, д..кларація, ож..ледь, абр..кос, бухгалт..р, р..ферат, св..стіти, ел..мент.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних слів складеться прислів'я.

28. Спишіть слова, вставляючи, де треба, апостроф.

Лук..ян, цв..ях, п..ятниця, ім..я, св..ято, від..їзд, м..ята, звір..ячий, під..йомник, п..еса, шір..я, торф..яний, В..ячеслав, бур..ян, дерев..яний, без..ядерний, солов..ї, від..їжджати, слов..янський, мавп..ячий, різьб..яр, з..юрбитися.

29. Вставте, де треба, м'який знак і запишіть слова у два стовпчики: а) з м'яким знаком; б) без м'якого знака.

Ансамбл.., одягнеш..ся, корін..ці, батал..йон, облич.., промін..чик, вуз..кий, кін..ський, скрин..ка, пал..ма, різ..-блення, управлін..ня, стіл..ці, класич..ний, тон..ший, крил..-ця, бджіл..ці, гуцул..ський, дивуєш..ся, здивуют..ся.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться початок прислів'я: «... дають».

30. Спишіть речення, вставляючи в словах іншомовного походження *и* та *і*.

1. Пишна магнол..я до к..пар..са стрункого схиляється.
2. Час летів, і пройшли над Єг..птом віки незчислénні (*Із тв.*

Лесі Українки). 3. Електр..ки не було не тільки в нашій квар-
тирі, але й у всьому будинку. 4. Ми стали боротися з поруш-
никами д..сц..пл..ни (*Із те. І. Микитенка*). 5. Нарц..си спо-
віщають про прихід тепла, а хр..зантеми — про його відхід
(*Ю. Смолич*).

31. Прочитайте пари слів, порівнюючи їхнє написання в російській і україн-
ській мовах. З трьома словами складіть речення.

Группа — група, металл — метал, шоссе — шосе, баллон —
балон, пресса — преса, грипп — грип, коллега — колега,
тонна — тонна, ванна — ванна.

32. І. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть
орфограми в словах іншомовного походження.

Легенды о фантастической выносливости верблюдов
далеки от действительности. На хороших пастбищах
животные могут неделями оставаться без воды. Одногорбый
африканский верблюд может обходиться без воды максимум
5 дней. Во время привалов в «цистерны» желудков животных
вливается до 100 литров воды. Ноша верблюда обычно состав-
ляет 100–150 килограммов. С грузом он может пройти за
день до 100 километров (*Із календаря*).

выно́сливость — витрива́лість
действі́тельность — дійсність
желу́док — шлунк

па́стбище — пасовище
способе́н — здатен
составля́ет — складає

Одногорбий африканський верблюд

- II. Розгляньте фотоілюстрацію. Усно опишіть африканського верблюда,
вживаючи вислови з тексту.

ЛУГАНСЬК

* * *

Луганщина — світанок України,
Земля життя мого й життя моїх батьків,
Державо юності, у світі ти єдина
У плахті із лісів, полів і нив.

Г. Гайворонська

Ось ми на сході нашої держави. У вірші Ганни Гайворонської Луганщину названо світанком України, бо саме тут розпочинається день у нашій країні.

Луганськ виник наприкінці вісімнадцятого століття. Тоді біля села Кам'яний Брід, що розкинулося на схилі високого пагорбанадрічкою Луганкою, було закладено перший в Україні ливарний завод. Одночасно із заводом з'явилося селище, яке й започаткувало місто (За Г. Довнаром).

Світанок на Луганщині

1. Поясніть уживання великої літери в тексті.
 2. Що вам відомо про Луганщину? Чим славний цей край?
 3. Чому Луганщину називають світанком України?
- Використовуючи фотоілюстрацію, усно опишіть світанок.

§ 4. Будова слова і словотвір

1. Які значущі частини слова ви знаєте? Сформулюйте їхні визначення.
2. Пригадайте основні випадки чергування голосних і приголосних звуків.
3. Сформулюйте правила правопису букв на позначення голосних і приголосних у префіксах.

МОВНИЙ РОЗБІР

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ СЛОВА ЗА БУДОВОЮ

1. З'ясуйте, чи слово змінне. Якщо змінне, позначте закінчення.
2. Позначте основу слова.
3. Доберіть спільнокореневі слова, позначте корінь у поданому слові.
4. Позначте префікси й суфікси.

Зразок усного розбору

Придніпровський.

У слові **придніпровський** закінчення *-ий*, яке вказує на те, що це прикметник чоловічого роду в називному відмінку однини. Основа слова — *придніпровськ-*; до неї входять корінь *-дніпр-*, префікс *при-*, два суфікси *-ов-*, *-ськ-*.

Зразок письмового розбору

Придніпровськ ий .

- 33.** Спишіть речення, ставлячи слова, що в дужках, у потрібній формі. Підкресліть букви, які позначають звуки, що чергуються.
1. Парубок, постоявши біля (кінь), підійшов знову до (віз).
 2. Людмилі стало до (біль) жаль хлопця. 3. У (кімнатка) було тихо й темнувато. 4. Кіт скоса поглядав на пташок, які про щось безтурботно цвірінькали у (стріха). 5. У кожному (рух) вбачалося щось вороже (*Із тв. В. Винниченка*).
- 34. Попрацюйте в парах.** Спишіть, змінивши подані слова так, щоб у них відбувалися чергування.
- Котити, мести, летіти, чекати, допомогти, школа, друг, шостий, сім, вуха, горіх.

К. Крижицький. Вечір на Україні

35. I. **Попрацюйте в парах.** Спишіть. Доберіть до тексту заголовок. Виділені слова розберіть за будовою.

У сонячному сяйві простяглися безкраї пшениці та життя. Зелений килим починався від шляху, вигинався на пагорбах, спадав у вибалки й знову рівно слався аж до обрію. А там, у голубому мареві, мигтіли березові переліски й дубові гаї. Вийшовши з берегів, розтопленим сріблом у далечині виблискував Удай... З вишини сипав безперервну пісню жайворонок (О. Десняк).

II. Розгляньте репродукцію картини Костянтина Крижицького «Вечір на Україні». Складіть за нею невелике усне продовження тексту.

36. **Попрацюйте в парах.** Від поданих іменників утворіть прикметники, використовуючи суфікси -ськ-, -зьк-, -цьк-. Поясніть правопис новоутворених слів.

Француз, козак, Золотоноша, ткач, чех, калмик, Рига, Сиваш, викладач, Волга, Запоріжжя, кріпак, турок, Дрогобич, брат.

37. Подані слова запишіть у два стовпчики: а) зі вставленою буквою с; б) зі вставленою буквою з.

..творив, ро..гін, бе..барвне, ..ховали, ро..сип, ..сипані, ..плющ, ..тьмяніле, вро..кид, ..постеріг, ро..кис, ..хвильовано, ро..порядок, ..хил, ..поруджено, ..лякано, вро..тіч, ..фотографував, ..хвалили, ..чистили, ..шиєш.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв записаних слів складеться прислів'я.

38. Попрацюйте в парах. Допишіть на початку кожного слова префікс *пре-* або *при-*.

..гіркий, ..тягнути, ..мовити, ..сісти, ..чудовий, ..спокійно, ..шкільний, ..милий, ..довго, ..робити, ..мудрість, ..морський, ..везти, ..гріти, ..кумедний.

39. I. Спишіть речення, вставляючи букви *е, и, і* в префіксах.

1. Пр..чудесно, пр..чудово розцвітай же, слово! (*П.Тичина*).
2. Пр..слухаючись до світу, їжачиха зупинилась, повела головою, а далі п..р..бігла вулицю, зашаруділа в бур'яні й п..р..бралася в наш город.
3. Ми всі пр..тихли й почули, як сумують крила вітряка.
4. Це пр..звисько пр..стало до коняки одразу.
5. Дощ пр..бив пр..дорожній пил (*Із тв. М. Стельмаха*).

II. Виконай синтаксичний розбір останнього речення.

§ 5. Лексика і фразеологія

1. Що таке лексика?
2. Які слова називаються однозначними, а які — багатозначними?
3. Що таке омоніми? Як їх відрізнити від багатозначних слів?
4. Розкажіть про синоніми й антоніми.
5. Що ми називаємо фразеологізмом?

40. Попрацюйте в парах. Складіть такі речення, щоб слова *золотий, залізний, черствий* вживались у прямому й переносному значеннях.

41. Запишіть пари словосполучень у такому порядку: а) ті, в яких є омоніми; б) ті, в яких є синоніми; в) ті, в яких є антоніми.

Маленька кілька — кілька олівців. Дитячий сміх — дитячий плач. Оранжева квітка — жовтогаряча квітка. Обережна качка — качка на морі. Розповісти друзеві — розповісти товаришеві. Новий знайомий — давній знайомий. Активна людина — пасивна людина. Водяна пара — антонімічна пара. Іспит з математики — екзамен з математики.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв кожної записаної пари слів складеться початок вислову С. Плачинди: «...! Ти ж — як море — безконечна, могутня, глибинна».

42. Попрацюйте в парах. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Підкресліть синоніми та вкажіть, якою частиною мови вони виражені.

1. Місяць тихо крадькома викочується на небо. 2. Величезні гігантські дуби грізно стояли в снігових заметах. 3. Десь у полях і лісах танули сніги вода дзюрчала звідусюди й збігала до ставу (*Із тв. М. Коцюбинського*). 4. Біду і горе важко подолати, ще важче самому перетерпіть (*В. Мордань*). 5. Ти з матір'ю поговори погломони Іване (*А. Малишко*).

43. Попрацюйте в парах. Спишіть речення, підкресліть антоніми.

1. Прийде літо — усе розмаїто, прийде зима — нічого нема. 2. Літом пролежиш, а зимою з торбою побіжиш. 3. Восени багач, а навесні прохач. 4. Земля дає все і забирає все. 5. Весна — наші батько і мати: хто не посіє, той не буде жати. 6. Кидай віз, бери сани та й поїдем до Оксани (*Нар. творчість*).

44. I. Виберіть і запишіть із поданих фразеологізмів синонімічні пари, поясніть значення стійких сполучень слів.

Мокрим рядом накрити; як у жаби пір'я; вісіти на телефоні; ні риба ні м'ясо; дати прочухана; з'їхав з глузду; клепку згубив; дроти обривати; макітра кучерява; ні пава ні гава; як кіт наплакав; капустана голова.

II. Розгляньте малюнки. Доберіть до них відповідні фразеологізми і складіть речення.

45. Допишіть оповідання за поданим початком, використовуючи фразеологізми з довідки. Доберіть до тексту заголовок.

Славко пише твір. Пише, як мокре горить. То у вікно визирне, то почухається, то крадькома розгорне книжку.

Д о в і д к а: бити байдики; аж мороз іде поза спиною; всипати перцю; до нових віників пам'ятати.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО СТИЛІ МОВЛЕННЯ

Залежно від ситуації спілкування використовують різні стилі мовлення.

Розрізняють п'ять основних стилів: розмовний, науковий, художній, офіційно-діловий, публіцистичний.

46. Користуючись таблицею, розкажіть про стилі мовлення.

Стилi мовлення

Стиль мовлення	Основне призначення	Сфера вживання	Основні види висловлювань
Розмовний	Безпосереднє спілкування між людьми	Побут	Розмови (діалоги) на побутові теми, приватне листування
Науковий	Повідомлення знань, пояснення явищ, доведення наукових припущень	Наука, техніка, освіта, виробництво	Лекція, доповідь, стаття, підручник
Художній	Відтворення дійсності за допомогою художніх образів	Художня література	Вірш, поема, оповідання, казка, повість, роман, байка
Офіційно-діловий	Спілкування в державному, політичному, господарському житті, у ділових стосунках, в організаціях і установах	Дипломатія, діловодство, судочинство, економіка	Закон, постанова, наказ, розписка, ділове листування
Публіцистичний	Вплив на читача і слухача, формування громадської думки	Суспільно-політичне життя	Виступи, доповіді, газетні та журнальні статті

47. **Попрацюйте у групах.** Прочитайте уривки з текстів. Скажіть, до яких стилів мовлення вони належать. Обґрунтуйте свою думку.

I. *Стаття 53.* Кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах (Із Конституції України).

II. Зараз же за школою розкинувся великий сад. Він спускався аж до стрімкої кам'яної кручі над морем. Тепер сад

чорний, незатишний і прозорий. Коли глянути зі шкільних вікон, то в кінці рівної головної алеї видно синє зимове море. Але це не та ніжна синява моря, яка буває влітку. Часом хвилі міняють свій колір, і, коли на небі купчаться важкі хмари, море тоді має непривітний олов'яний колір (О. Донченко).

III. На уроці географії учитель звертається до Оленки:

— Покажи нам, будь ласка, на карті Чорне море.

Дівчинка, здивовано оглянувши всю карту, говорить:

— А тут усі моря сині (Із календаря).

IV. Період із 22 липня по 23 серпня у стародавніх римлян називався канікулами — часом, коли Сонце перебуває в сузір'ї Пса (лат. сузір'я Пса — Canis). Поява над горизонтом зірки Сиріус із сузір'я Пса, яка мала назву Canicula, збігалася з настанням великої спеки. На цей час припадала перерва в засіданнях римського сенату. Згодом канікулами стали називати літню перерву в роботі навчальних закладів, а ще пізніше — взагалі всяку усталену перерву в заняттях учнів і студентів. Зараз канікулами називають ще перерву в роботі парламенту (Є. Чак).

V. Учні здається, що парти, дошка, крейда скрізь такі самі, як у нього в школі; такий самий вигляд мають учителі, книжки, зошити і ручки.

Усі думають, що все завжди було так, так і залишиться.

Напевно, у кожному великому місті повинен бути музей школи, і в цьому музеї мають зберегтися такі класи, які були сто і п'ятдесят років тому, старі парти, стародавні карти і старовинні підручники, одяг учнів і навіть різка, якою колись карали їх (За Я. Корчаком).

48. 1. **Попрацюйте в парах.** Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте стиль мовлення. Доберіть заголовок.

Калина — обыкновенный кустарник высотой до 4 метров с серовато-бурой корой. Листья продолговато-вытянутые или округлые, 5–10 сантиметров в длину и ширину, сверху тёмно-зелёные, снизу серовато-зелёные. Цветки белые или розово-белые; краевые — крупные, бесплодные, средние — мелкие. Соцветия расположены на верхушках

Квітуча калина

молодых ветвей. Плод — овальная красная костянка. Цветёт в мае—июле. Плоды созревают в августе — сентябре. Растёт калина по берегам рек, озёр, болот (Із довідника).

куста́рник — чага́рник
соце́тие — суце́ття

распо́ложен — розташо́ваний
костя́нка — кістя́нка

II. Складіть (письмово) невеликий опис квітучої калини в художньому стилі.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ПЛАН РОБОТИ. ОГолоШЕННЯ

1. Які стилі мовлення ви знаєте?
2. Розкажіть про офіційно-діловий стиль, при потребі використовуючи таблицю «Стилi мовлення» (с. 28).

Різновидом документів є ділові папери: план роботи, оголошення, розписка, заява, протокол, діловий лист, автобіографія, резюме. Латинське слово *документ* означає: «повчальний приклад, доказ, взірець». Ділові папери є типовими, тобто складаються за певним зразком.

План роботи — це документ, складений для полегшення організації роботи упродовж певного проміжку часу. У плані міститься перелік заходів, зазначено терміни виконання та відповідальних осіб. Головне в цьому документі — точність, чіткість, стислість формулювання. Плани можуть мати різні форми, найчастіше — форму таблиці.

План роботи фольклорного гурту «Жар-птиця» на I семестр 2014/2015 навчального року

№ пор.	Назва заходу	Дата проведення	Відповідальний	Відмітки про виконання
1	Установче засідання	12.09.2014 р.	Ткаченко О.П.	Виконано
2	Фольклорна експедиція в село Мар'янівка Макарівського району Київської області	27.09.2014 р.	Яремчук К.Т.	Виконано
3	Систематизація зібраних матеріалів	09.10.— 30.10.2014 р.	Прохорова І.С.	Виконано
4	Вивчення колядок і щедрівок	15.11.— 20.12.2014 р.	Шевчук П.А.	Виконано
5	Звітний концерт	26.12.2014 р.	Ткаченко О.П.	Виконано

49. За поданим зразком складіть план роботи шкільного гуртка «Краєзнавець».

Оголошення має на меті повідомлення широкому загалові про якийсь захід або подію.

В оголошенні вказують адресата (того, кому адресоване повідомлення), назву події, дату, час і місце її проведення, зазначають адресанта (того, хто склав оголошення).

50. І. Користуючись поданими зразками, складіть оголошення про загальношкільні батьківські збори та про осінній бал учнів шостих класів.

ОГОЛОШЕННЯ

У суботу, 18 вересня 2014 року, о 17 годині в актовій залі школи № 87 відбудеться театралізоване свято «У світі казки». Запрошуємо учнів перших—п'ятих класів.

Драмгуртківці

До уваги учнів 5–6 класів!

21 вересня 2014 року, о 10 годині, у приміщенні шкільної бібліотеки відкриється виставка «Дари осені». Запрошуємо до участі всіх бажаючих.

Автори найкращої композиції отримають приз.

Дитяча організація «Родина»

- ІІ. Розгляньте оголошення. Чим воно відрізняється від поданих вище? Складіть за цим зразком вітальне оголошення.

ВІТАЄМО

Щиро вітаємо нашу любу, єдину, кохану матусю і бабусю Дяченко Надію Вікторівну із 60-річчям!

Хай сонечко їй сяє ще довгі роки. Хай завжди з нею буде наша велика, працююча і співуча рідня.

Діти й онуки

МОРФОЛОГІЯ І ОРФОГРАФІЯ

§ 6. Морфологія як розділ мовознавчої науки. Частини мови

Морфологія — розділ науки про мову, в якому вивчаються частини мови, їхні граматичні ознаки і способи словозміни.

Частини мови — це групи слів, об'єднаних за загальним значенням, граматичними ознаками, способами словозміни.

Які частини мови ви вже вивчали?

51. Прочитайте вірш Грицька Бойка. Скажіть, чим відрізняються самостійні частини мови від службових.

Є частини в нашій мові
Самостійні і службові.
В самостійних є питання,
Різні форми спілкування.
А службові — лиш службові,
Що між речень та при слові.
Знать їх треба дуже-дуже
І тобі, мій любий друже.

Г. Бойко

Усього частин мови — десять. Вони поділяються на **самостійні** та **службові**. Самостійні частини мови мають лексичне і граматичне значення, а службові — лише граматичне.

52. Розгляньте схему. Назвіть самостійні і службові частини мови.

53. Прочитайте виразно вірш Дмитра Білоуса. Скажіть, як визначає поет значення кожної частини мови.

Іменник! Він узяв собі на плечі
велике діло — визначати речі...
Ну, а візьмімо назву — дієслово,
само підказує, що діє слово!
Прикметник дасть іменнику-предмету
якусь його ознаку чи прикмету.
Числівник може визначить тобі
число речей, порядок при лічбі.
А поспитай звичайного займенника,
за кого він у мові? За іменника!
(Хоч може цей наш скромний посередник
замінювать числівник і прикметник.)
Прислівник звук, незмінюваний в мові,
ознаки різні виражать при слові.
Сполучник каже: скромну роль я маю,
але слова я в мові сполучаю.
І частка мовить: слово я службове,
але людині чесно я служу...
А вигук може пролунать, як дзвін,
у мові, мабуть, найщиріший він!

Д. Білоус

54. **Попрацюйте в парах.** Назвіть російські відповідники назв частин мови.

55. I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Підкресліть службові частини мови.

Між д..рев видно охайно вив..ршене дрібними гілочками гніздо темно-бурих лісових мурашок. Перед нами ціла д..ржава, в якій свої порядки, закони. Мурахи вражають своєю працьовитістю. Їм не потрібні машини, бо мають досить сили, щоб пер..носити вантаж, який у багато разів пер..вищує власну вагу.

Мурахи — надійні зах..сники наших садів і лісів. Одна колонія таких санітарів знищує за день близько кілограма лял..чок жуків та м..теликів (*Із календаря*).

II. Які б кадри ви зняли в лісі? У відповіді використовуйте якнайбільше прикметників.

ІМЕННИК

§ 7. Іменник як частина мови

56. I. Прочитайте уривок із вірша Михайла Ситника. Знайдіть іменники.

Бджоли цілуються з колосом,
Жайворон в'ється в блакиті,
Сонце розпеченим колесом
Котиться тихо по житті.

М. Ситник

- II. Скажіть, за якими ознаками ви розпізнали іменники.

Іменник (рос. имя существительное) — це самостійна частина мови, яка означає предмет і відповідає на питання **х т о?** **щ о?**

Іменники змінюються за відмінками і числами, належать до чоловічого, жіночого або середнього роду.

57. Прочитайте пари слів. Розберіть слова за будовою. Доведіть, що іменники не змінюються за родами.

Учитель — учителька, качур — качка, лев — левиця — левеня, господар — господиня, індик — індичка.

58. Виконайте синтаксичний розбір речень. Скажіть, якими членами речення є іменники.

1. Слово — полова, а праця — диво. 2. Маленьке діло краще за велике безділля. 3. Під лежачий камінь вода не тече. 4. Клітка із золота солов'я не тішить (*Нар. творчість*).

59. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Визначте рід, число, відмінок іменників.

Увеч..рі небо стає сірувато-рожевим. На фоні оранж..во-попелястої зорі чорні силуети ворон з ро..простертими крилами здаються якимись фантастичними істотами. Ліс стоїть задумл..вий. Тільки листя де-не-де тріпоче від тр..возного подиху осіннього віт..рця. Поле щохвилини ще більше т..мнішає (*В. Сухомлинський*).

60. Спишіть речення. Над іменниками надпишіть рід, число, відмінок. Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

1. Брат може не бути другом, але друг — завжди брат (*М. Стельмах*). 2. Без усмішок друзів світ, безперечно, стає сірим і понурим (*О. Донченко*). 3. Дякуй товаришеві не за улесливе слово, а за гірку правду (*Г. Сковорода*).

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

ДОНЕЧЧИНА

* * *

Як я люблю тебе, мій краю вугляний,
твій кожний камінець, твою билину кожну,
де я пішов на бій за щастя в даль тривожну,
що снилася мені в заграві заводській...

Коли доводиться в краях твоїх бувати,
од щастя плачу я, і плачу, і сміюсь...
Щоб сили для пісень джерельної набрати,
я серцем до землі донецької тулюсь.

Ті верби над Дінцем, що я повз них проходив,
і рейок димний дзвін, і шахти на горі,
куди біжать, біжать вагончики з заводу,
смуглява дітвора, щасливі матері...

В. Сосюра

Шахтарський край

1. Чому Донеччину називають шахтарським краєм?
2. Визначте у тексті епітети.
3. Як автор висловлює свою любов до рідного краю?
4. Розгляньте фотоілюстрацію на с. 35. Які рядки з вірша Володимира Сосюри могли б бути її назвою?
5. Складіть діалог за ілюстрацією та опорними словосполученнями.

Корисні копалини; видати на-гора; підняти з глибини; промисловий район; гірниче підприємство.

8. Іменники — назви істот і неістот. Загальні і власні назви

61. Запишіть подані іменники у два стовпчики: а) ті, які відповідають на питання *хто?*; б) ті, які відповідають на питання *що?*

Окунь, смолоскип, порушення, інтелігент, квітник, учительство, сирота, окраєць, їжак, українець, хазяїн, життя.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів прочитаєте початок прислів'я: «... все розкаже».

За значенням усі іменники поділяються на назви істот і неістот.

До істот належать назви людей і тварин. Такі іменники відповідають на питання *хто?* Наприклад: *людина, школяр, перепел, Ярило*.

Іменники — назви неістот відповідають на питання *що?* Наприклад: *земля, день, морок, селянство*.

62. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте вірш Дмитра Білоуса. Випишіть із поезії іменники у два стовпчики: а) назви істот; б) назви неістот.

ВИПАДКОВА НАЗВА

Коли англійці вступили вперше до австралійців на материк і там зустріли якусь тварину — сумчасте диво на двох ногах — подивувались якусь хвилину, аж гульк — тубілець іде на шлях. Англієць якось йому зненацька: — Що за тварина ця чудернацька? —

Сумчасте диво

Та слів англійських не чувши й близько,
знижав плечима той: — Кенгуру!
(що означає по-австралійськи
«не розумію», «не розберу»).
Отак і стало це кенгурисько
Усім відоме як кенгуру.

Д. Білоус

63. I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть іменники — назви неістот.

Ванька свернул вчетверо исписанный лист и вложил его в конверт, купленный накануне. Подумал немного, умакнул перо, написал адрес: «На деревню дедушке».

Мальчик надел шапку и прямо в рубашке бросился на улицу. Добежал до почтового ящика и сунул письмо в щель (За А. Чеховим).

лист — аркуш

накануне — напередодні

рубашка — сорочка

ящик — тут: скринька

- II. Дайте відповіді на запитання.

1. Чи знайде адресата підписаний хлопчиком лист? Чому?
2. Як треба підписувати конверт?

Загальні (рос. нарицательные) назви дають багатьом подібним предметам: місто, річка, журнал, планета.

Власні (рос. собственные) назви дають окремим особам або одиничним предметам, щоб виділити їх серед інших однотипних. Це прізвища, імена, по батькові людей, клички тварин, географічні, астрономічні назви, назви державних посад, установ, свят, книг: Ярослав Мудрий, Кривий Ріг, Дніпро, Великдень.

Загальні назви звичайно пишуть з малої букви, а **власні** — з великої: сузір'я Великий Віз, Кримський півострів, село Широка Балка. Назви книг, газет, журналів, кораблів, магазинів, умовні назви продуктів і товарів **беруть у лапки**: повість «Хмари», газета «Українське слово», теплохід «Тарас Шевченко», магазин «Перлина», цукерки «Білочка». Але назви релігійних книг і понять **у лапки не беруть**: Євангеліє, Біблія, Коран, Божа Матір.

Назви зі словом імені **в лапки не беруть**: Львівський національний університет імені І. Франка.

64. **Попрацюйте в парах.** Спишіть речення, вибираючи з дужок потрібні букви.

1. На (П,п)равобережжі, в долині річок (І,і)нгульця і (С,с)аксагані, стоїть (К,к)ривий (Р,р)іг (Ю. Яновський).
2. Вовк (С,с)іроманець заліг позаду (В,в)асиля (Ч,ч)епіжного і його коня (М. Вінграновський).
3. Там досі моляться (С,с)трибогу високі в сонці явори.
4. Я вранці голос (Г,г)орлиці люблю (Із *те. Л. Костенко*).
5. Усі вони так давно і довго їхали, що виїхали на небо, тепер долають (Ч,ч)умацький (Ш,ш)лях (Є. Гуцало).

65. Прочитайте речення. Скажіть, чому однозвучні слова слід писати по-різному.

1. Якось одного разу, загубившись у Борзні на ярмарку, де батько продавав дьоготь, Пірат щез (О. Довженко). Митько саме дивився фільм про грізного пірата (В. Кава).
2. Важко зітхнув старий Беркут, зирнув на сонце, усміхнувся. Над тобою теж завис беркут нестримний (Із *те. І. Франка*). Ніхто не сподівався, що баскетбольна команда «Беркут» посяде перше місце на змаганнях.

66. І. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте текст. Запишіть поряд із науковими народні назви сузір'їв, запам'ятайте їх правопис.

Українські народні назви сузір'їв не ввійшли як офіційні в науковий обіг, проте досить точно передають враження, що виникають, коли зіставити розташування зірок із певними предметами, істотами. Так, Велика Ведмедиця має цілий ряд народних назв: Великий Віз, Чумацький Віз, Великий Ківш; сузір'я Дельфін по-народному називається Криниця; Кассіопея — Борона; Мала Ведмедиця — Малий Віз, Пасіка. Сузір'я Орел у народі має назву Дівчина з відрами; Лебідь по-народному називається Хрестом. Найбільше синонімічних українських назв має сузір'я Оріон. Це — Косар, Косарі, Чепіги, Полин, Граблі (Є. Чак).

Сузір'я Велика
Ведмедиця; ківш, віз

II. Уважно розгляньте малюнки. Спробуйте пояснити, чому сузір'я Велика Ведмедиця має народні назви *Великий Ківш*, *Великий Віз*.

67. Складіть речення зі словами «Земля» — *Земля* — *земля*, «Сокіл» — *Сокіл* — *сокіл*.

68. Випишіть із підручника з географії п'ять речень із власними назвами.

69. Спишіть, вибираючи з дужок потрібні букви. Які власні назви слід узяти в лапки?

(К,к)іностудія (І,і)мені (О,о)лександра (Д,д)овженка, (Л,л)ьвівська (П,п)лоща, (К,к)урилльські (О,о)строви, (С,с)ело (В,в)елика (Б,б)агачка, (П,п)ечерський (Р,р)айон (С,с)толиці, (С,с)получені (Ш,ш)тати (А,а)мерики, (Т,т)орт (К,к)иївський, (К,к)иївські (В,в)улиці, (І,і)вано-(Ф,ф)ранківська (О,о)бласть, (Ц,ц)укерки (Ч,ч)ервоний (М,м)ак, (Ч,ч)ервона (К,к)нига (У,у)країни, (С,с)танція (М,м)етро (З,з)олоті (В,в)орота.

АЗБУКА ВВІЧЛИВОСТІ

70. І. Пригадайте, що називається виразним читанням. Які засоби виразного читання вам відомі? Прочитайте поданий текст уголос. Зверніть увагу, чи дотримувалися ви правил виразного читання.

ЩО ТАКЕ ПРИНАДНІСТЬ?

Зараз, повертаючись подумки у своє шкільне життя, згадую свого однокласника Вадима. Він не вирізнявся з-поміж інших здібностями, не мав особливих талантів, а все-таки був улюбленцем не тільки класу, а й усієї школи, учителів. Трохи малював, співав під гітару пісні, вчився ні добре, ні погано — так собі. Принаймні під час контрольних робіт до нього по допомогу не зверталися. Але було щось у ньому таке, що притягувало всіх. Жодна прогулянка за місто, жоден день народження не проходили без Вадима. На нього не можна було сердитись — настільки він був відвертий та добродушний.

У чому ж секрет вдачі Вадима? Найбільше характеризують його слова чарівний, привабливий, принадний (рос. обаятельный). Але це означає не тільки м'який, делікатний, приемний у спілкуванні, але, безумовно, відвертий, доброзичливий. Вихованість такої людини глибока, справжня, м'якість манер — від доброти душі. Це не та зовнішня добropорядність, що набувається з якихось корисливих міркувань, ска-

жімо, щоб сподобатись комусь, справити приємне враження, і яка зникає, як тільки людині вже не треба бути принадою.

Отже, щоб тебе тепло згадували, треба намагатися бути уважним до оточуючих, стриманим у виявленні почуттів, скромним і ненав'язливим (За Л. Грибовою).

II. Складіть усну розповідь про риси характеру людини, на яку ви б хотіли бути схожими.

III. Дайте усні відповіді на запитання.

1. Чи доводилося вам зустрічатися з такими людьми, як Вадим?

2. Що, на вашу думку, робить людину привабливою, чарівною, приємною у спілкуванні?

§ 9. Рід іменників

Усі іменники, окрім тих, що вживаються тільки у множині, належать до одного з трьох родів: **чоловічого** (син, батько), **жіночого** (людина, ніч), **середнього** (олень, поле).

З якими займенниками співвідносні іменники чоловічого, жіночого та середнього роду?

71. Спишіть вірш. Підкресліть іменники. Визначте, до якого роду вони належать.

О місячне сяйво і спів солов'я,
Півонії, мальви, жоржини!
Моря бриліантів, це — мова моя,
Це мова моєї України.

В. Сосюра

Рід іменників в українській і російській мовах не завжди збігається. Наприклад, в українській мові, на відміну від російської, іменники *степ*, *собака*, *запис*, *біль*, *кір*, *дріб*, *насип*, *Сибір* — **чоловічого** роду, а іменник *путь* — **жіночого**.

72. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Только кончилась степь, вошла дорога промеж двух гор в ущелье (Л. Толстой). 2. Собака стала нюхать тротуар, ещё надеялась найти своего хозяина (А. Чехов). 3. Острая боль пронзила всё тело (І. Тургенєв). 4. В его руке блестела чёрная дробь (М. Аксаков).

ущѣлье — ущѣлина
пронзѣть — пронизати

надѣяться — сподіватися
дробь — дріб

73. Прочитайте. Скажіть, до якого роду належить виділений іменник у кожному з речень.

1. Сирота Ярема, **сирота** убогий; ні сестри, ні брата — нікого нема. 2. Я **сирота**, без матері, без батька осталась (Із тв. Т. Шевченка).

Окрему групу становлять іменники **спільного** (рос. общего) **роду**: *бідолаха, нероба, сирота, базіка, лівша, сусіда* та інші. У реченнях вони набувають то чоловічого, то жіночого роду: *Мій менший братик — страшенний замазур.* *Моя менша сестричка — страшенна замазур.*

Деякі іменники чоловічого роду (назви осіб за професією або діяльністю) вживаються на позначення і чоловічої, і жіночої статі: *Олег Іванович — досвідчений лікар. Ніна Петрівна — досвідчений лікар.*

74. **Попрацюйте в парах.** Спишіть речення, додаючи в прикметниках закінчення.

1. Малий Федько був **страшенн.. непосидою**. «Ти **невтомн.. непосида**», — завжди повторювала мама Оленці. 2. Сестра називає Олега **невпинн.. базікою**. Моя подруга — **невиправн.. базіка**. 3. «Тобі не личить бути **тонкосліз.. плаксою**», — зауважив дідусь Петрикові. «Галю, не будь **нудн.. плаксою**», — повторює брат.

75. Складіть і запишіть зі словами *секретар, архітектор, дизайнер* по два речення так, щоб в одному іменник означав назву особи чоловічої статі, а в іншому — жіночої.

76. **Попрацюйте в парах.** Спишіть, розкриваючи дужки.

Собака **несподівано** загарча(в,ла); **нестерпн(ий,а)** біль; **щасливо(го,ї)** путі; **кваліфікован(ий,а)** лікар Оксана Іванівна; **втомлен(ий,а)** шофер Галина; **досвідчен(ий,а)** педагог Ольга Юріївна; **справедлив(ий,а)** суддя Григорій Антонович; **зайш(ов,ла)** професор Ірина Яківна; **пода(в,ла)** проект інженер Задорожня.

77. Подані іменники запишіть у два стовпчики: а) чоловічого роду; б) жіночого роду.

Дріб, біль, адреса, одяг, путь, юшка, радість, Дніпро, запис, книгарня, валіза, криця, смерч, собака, тополя, явір, шампунь, степ, здобич, мурашка, рояль.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться вислів О. Гончара.

78. Попрацюйте в парах. Складіть і запишіть речення з іменниками *літопис, кір*.

79. I. Запишіть речення, додаючи закінчення.

1. Останн.. проміння осіннього сонця освітлювал.. почорнілі дахи будинків (*Р. Іваничук*). 2. Здається, цвіт припорошив молод.. **листя** золотою курявою (*З. Тулуб*). 3. Весел.. дівчатко безтурботно сміється (*Д. Луценко*). 4. І тремт.. схвильован.. колосся, притулившись до мого чола (*О. Теліга*). 5. Добр.. сусідка — велика знахідка (*Нар. творчість*). 6. Пірат — прост.. собака, а так бентежить усіх (*О. Довженко*).

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТЕКСТ, ЙОГО БУДОВУ. «ВІДОМЕ» І «НОВЕ» У РЕЧЕННЯХ ТЕКСТУ

1. Що таке текст? Із яких частин він складається?
2. Які ознаки тексту вам відомі?

80. I. **Попрацюйте у групах.** Прочитайте, доведіть, що подане висловлювання є текстом.

Серед родини бленів нашої фауни найбільшим за розмірами і наймогутнішим із парнокопитних є лось. Довжина його тіла близько трьох метрів, маса понад п'ятсот кілограмів. Незабутнє враження справляє цей велетень, сповнений могутньої сили. Кому пощастило зустріти красеня природи, сучасника вимерлих мамонтів, той назавжди запам'ятає величній, завжди насторожений поворот його голови зі спрямованими в боки рогами.

Лося, який нерухомо стоїть у лісових заростях, важко побачити. Його забарвлення зливається з навколишнім середовищем. Грубий густий волосяний покрив лося одномаїтного темно-бурого кольору. Череві та нижні частини кінцівок білясті.

Серед копитних фауни України лось тепер — один із найпоширеніших видів (*За О. Корнєєвим*).

II. Визначте тему тексту, доберіть заголовок. Поміркуйте і скажіть, які типи мовлення поєднано в тексті.

81. Послідовно запишіть речення, щоб утворився текст.

1. Навіть вовки не наважуються напасти на нього. 2. Ворогів у лося майже немає. 3. Сірим хижакам удається подолати лося лише тоді, коли дуже глибокий сніг, в якому сохатий загрузає (Із календаря).

У тексті думка розвивається, кожне наступне речення додає нову інформацію до вже відомої.

Кожне речення тексту містить у собі якусь частину речення попереднього. Її умовно називають «**відомим**».

Інформацію, яку повідомляє це речення, називають «**новим**».

У реченнях тексту-розповіді «відомим» є особа, «новим» — дії, які вона виконує. Наприклад:

відоме

нове

Новонароджені лосенята вже через півтори години можуть стояти на ногах (О. Корнєєв).

У реченнях тексту-опису «відомим» є предмет (або його частина), «новим» — ознака предмета (чи його частини). Наприклад:

відоме

нове

Шия лося товста, коротка, зі стоячою гривою (О. Корнєєв).

82. І. **Попрацюйте у групах.** Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Усно визначте в кожному реченні «відоме» і «нове».

Лось виглядит немного неуклюжим. Ноги-ходули кажутся слишком тонкими для массивного тела. Короткий хвост природа словно прицепила ему в последний момент. Большие уши, маленькие глаза, горбатый нос, а на шее мягкий кожистый вырост, так называемая серьга. Рога у лося большие и плоские, с многочисленными отростками. При всей своей нескладности лось — животное, полное достоинства и грации (Із дитячої енциклопедії).

Лісовий
велетень

неуклюжий — незграбний
ко́жистый — шкіря́стий
вы́рост — на́ростень
многочі́сленный — числénний
отро́сток — відрóсток
достóинство — гідність

II. Опишіть лося за фотоілюстрацією, що на с. 43 (усно).

83. I. Прочитайте, визначте тип мовлення, тему й основну думку тексту.

ЛОСЬ

Підстаркуватий лісник поминув гурт молодих ялин, вийшов до засніженої річки і вкляк... Він угледів, що неподалік на березі лежить, упавши на бік, великий рогатий лось, а йому в шию вчепився вовк. Мабуть, попадали вони щойно, а перед цим у них кипіла боротьба.

Обоє — лось і вовк — помітили людину, а тому на мить позавмирили, стежачи за нею. Тоді лісник підніс угору дубову палицю і, погрозово замірившись, пішов уперед. Вовк прожогом метнувся на лісника. Не встиг той навіть опустити палицю вовкові на голову, як вовк важким ударом свого тіла звалив його на сніг і вже б учепився зубами, та лісникові пощастило обома руками вхопити вовка за шию.

Це був дужий і хижий звір. Лісник відчував, що сила полишає його, що за мить-другу вже не зможе боротися з напасником.

Та ось із лісникових рук щось миттєво вирвало вовка. Отетерілий лісник побачив лося, що підскочив до вовка, ударив його рогами й знову підкинув угору.

«Так ось хто мене врятував,— подумав лісник.— Я вступився за нього, а він — за мене».

Лось, який убив вовка, віддячивши цим лісникові за свій порятунок, прудко побіг уздовж берега й невдовзі сховався поміж деревами.

— Що ж, сіроманцю, важив ти на чуже життя — позбувся свого.

Лісник поглядав між дерева — чи не побачить безстрашного лося, що врятував йому життя (За Є. Гуцалом).

II. За самотійно складеним планом підготуйтеся до усного докладного переказу тексту.

§ 10. Число іменників

Більшість іменників означає предмети, які можна порахувати. Для позначення назви одного предмета вживається іменник у формі **однини** (рос. единственного числа): *хата, комп'ютер, учитель*.

Для позначення назв двох і більше предметів уживаються іменники у формі **множини** (рос. множественного числа): *хати, комп'ютери, учителі*.

84. Вкажіть кількість предметів, зображених на малюнках. Розкажіть про число збірних іменників.

однина

множина

збірна назва

листок

листки

листя

(один предмет)

(чітко визначена кількість предметів — два і більше)

(сукупність предметів — сприймається як ціле)

Збірні іменники означають сукупність предметів, яку уявляємо як єдине ціле: *колосся, птаство, козацтво*. Вони вживаються **тільки в однині**.

Тільки в однині вживаються також назви речовин (*пісок, цемент, цукор*), почуттів (*любов, злість, гнів*), дій і якостей (*хода, читання, хоробрість*), більшість географічних назв (*Європа, Полісся, Луганськ*).

Деякі іменники вживаються **тільки у множині**. Вони означають парні поняття (*ножиці, штани, ворота*), назви станів і почуттів (*лінощі, пахощі, заздрощі*), деякі географічні назви (*Карпати, Суми, Альпи*).

85. Подані іменники (с. 46) запишіть у три стовпчики: а) ті, що вживаються в однині і множині; б) ті, що вживаються тільки в однині; в) ті, що вживаються лише у множині.

Квітка, Україна, Однолуки, гречка, день, жнива, п'яльці, нафта, осика, асфальт, сніп, іменини, Дніпро, кашкет, залізо, хитрощі.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться прислів'я.

В іменниках, що вживаються тільки у множині, **рід не визначаємо**.

86. I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Визначте рід і число іменників. Ті, що вживаються тільки в однині, підкресліть прямою лінією, а ті, що вживаються тільки у множині, — хвилястою.

Коли ще тільки зійшло сонце, весь гурток с..дів уже на шкільних східцях. Двері школи були ще замкнені, всі ч...кали вчителя праці Петра Михайловича. Нарешті к..рівник гуртка відч..нив майстерню. Хлопці зайняли місця за столом. Тут було ро..кладене різне пр..ладдя, потрібне для будівництва моделі аероплана: пилючки, напильник, рубанок, обценьки (За С. Васильченком).

II. **Попрацюйте в парах.** Розкажіть одне одному про гуртки, які працюють у вашій школі.

87. Спишіть речення, добираючи з дужок потрібні форми слів.

1. Горобець випурхнув із (густого, густих) гілля вишні, сів на землю й почав чистити (своє, свої) пір'я. 2. Вітер злегка погойдує (налите, налиті) колосся пшениці. 3. Спілий соняшник розсипає (дрібне, дрібні) насіння. 4. (Опале, опалі) листя осіннім килимом укрило землю.

88. **Попрацюйте в парах.** Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Визначте число іменників в обох мовах.

Седые волосы, мягкая мебель, фиолетовые чернила, лунная ночь, открытая дверь, тесная обувь, домашнее животное, рыцарские доспехи, солнечные лучи, маленькие хитрости, ручные часы, дубовые дрова.

ме́бель — *ме́блі*

обу́вь — *взуття́*

доспе́хи — *обладу́нки*

луч — *про́мінь*

хи́трость — *хи́трість*

дрова́ — *дро́ва*

89. I. Запишіть іменники у три стовпчики: а) ті, що вживаються тільки в однині; б) ті, що вживаються тільки у множині; в) ті, що вживаються і в однині, і множині.

Скиглення, джинси, антилопа, Суми, солома, медаль, азот, дріжджі, дзига, сажа, знавець, збори, пастух, хитрощі, скорбота, в'єтнамець.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв іменників складеться прислів'я.

II. Пригадайте і запишіть 2–3 народних прислів'я, у яких є іменники, що вживаються тільки у множині.

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

ХАРКІВ

В історичних джерелах перша згадка про Харків припадає на 1655 рік. Його започаткували козаки і кріпаки. Нині Харків — одне з найбільших індустріальних міст України, великий науковий і культурний центр.

За легендою, назва річки, а відтак — і міста, пішла від імені першого поселенця — козака Харитона, або скорочено Харка. Його хутір стояв неподалік від злиття річок Харків та Лопань. Існують й інші перекази та гіпотези про заснування міста і походження його назви.

Тепер документально встановлено, що сюди близько 1654 року прибуло шістьсот сімей українських переселенців, які побудували фортецю для захисту від нападів кримських і ногайських татар. Саме Харківщиною мандрував тут і відійшов у вічність (у селі з назвою Пан-Іванівка, нині Сквородинівка) видатний український філософ Григорій Сковорода *(За М. Янком)*.

Харків. Будинок Державної промисловості

1. Які історичні відомості про Харків ви знаєте?
2. Підготуйте невеличке повідомлення про Григорія Сковороду. Де видатний філософ здобував освіту?
3. Розгляньте фотоілюстрацію на с. 47. Складіть декілька речень про сучасний Харків.

§ 11. Відмінки іменників

В українській мові, на відміну від російської, сім відмінків (*рос.* падежей). Шість із них відповідають на певні питання: **називний** (*рос.* именительный) — **х т о? щ о?**, **родовий** (*рос.* родительный) — **к о г о? ч о г о?**, **давальний** (*рос.* дательный) — **к о м у? ч о м у?**, **знахідний** (*рос.* винительный) — **к о г о? щ о?**, **орудний** (*рос.* творительный) — **к и м? ч и м?**, **місцевий** (*рос.* предложный) — **н а (в, п р и) к о м у? н а (в, п р и) ч о м у?** **Кличний відмінок** називає особу, до якої звертаються.

Називний відмінок називають ще **прямим**, а всі інші — **непрямими**.

90. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках слова у відповідній формі. Визначте відмінки іменників.

1. (Майстер, **к о г о?**) знати (робота, **п о ч о м у?**). 2. Не брудни (криниця, **ч о г о?**), бо схочеш (водиця, **ч о г о?**). 3. (Бджола, **х т о?**) жалить (жало, **ч и м?**), а (людина, **х т о?**) — (слово, **ч и м?**) (*Нар. творчість*).

Щоб правильно визначити відмінок іменника, треба ставити питання від **дієслова**: *відчинити* (**к о г о? щ о?**) *вікно* — знахідний відмінок; *росте* (**у к о м у? у ч о м у?**) *у теплиці* — місцевий відмінок.

91. Розв'яжіть мовну задачу.

Учень склав речення: «Зерно складено в коморі». Хлопець так визначив відмінки: *щ о? зерно* — називний відмінок; *коморі* — закінчення *-і*, давальний відмінок. Яких помилок припустився учень? Чому?

92. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Визначте відмінки іменників.

Один козак л..шився біля сторожової вежі. Стр..ножений кінь щипав траву обіч.

Степ, небо, сонце і він один —
 пильний дозорець гет..манс..
 кої пр..кордонної варті. Побачить
 небе..пеку, підпалить соломі, і
 зав'юнить вогонь з димом. А він
 подасть той знак, пож..не вірного
 коня щодуху, щоб зв..сти на ноги
 сторожову варту на хуторах. І так,
 від дозорця до дозорця, вставатиме
 лиха звістка. У ві..повідь їй підні-
 мут..ся полки, заспівають сурми.

То може статися кожної хв..
 лини, а т..пер тиша, спокій
 (За Н. Рибакі).

С. Васильківський.
 Запорожець на чатах

II. Розгляньте картину художника Сергія
 Васильківського «Запорожець на чатах».

Складіть 5–6 речень на тему, пов'язану з історією козаччини в Україні.

93. I. Спишіть, ставлячи слова, що в дужках, у кличному відмінку. Виділіть
 комами звертання.

1. (Зоря) моя вечірняя зійди над горою (Т. Шевченко).
 2. Спасибі (братик) за добрее слівце (Л. Глібів). 3. Мій (край)
 кращого за тебе я в житті не знаю (В. Сосюра). 4. (Батько) в
 серце крадуться тривоги, заслоняє тінь мою зорю.
 5. Розвивайся й далі (мова) наша рідна і про нас **нащадкам**
 звістку донеси (Із тв. О. Підсухи).

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

94. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте відмінки
 іменників.

Рожь рослатихо. В безмолвии колосья склонились к земле,
 словно уснули без памяти. Тень тьмы нашла с неба, покрыла
 их. Дальняя молния разделила весь мир пополам. С другой
 стороны под тяжёлой и медленной тучей шёл вихрь пыли.
 Раздался глухой удар грома. Потом звук его раскатился
 (За А. Платоновим).

рожь — жіто
 безмóлове — безгомíння
 мóлния — бліскавка

пополáм — нáвпіл
 слóвно — нíбито
 пыль — кúрява

95. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Визначте відмінки іменників.

Гл..бока, як небо, вода, ясні зорі поруч з маленькими ліле-
ями світяться в ній. Л..жить, не ворухнеться на воді латат..я,
біліють в..ликі квіти лілей, таємничо припишкли оч..рети.
І бе..плескітне плесо, і освітлені місяцем шатра плакучих
верб та кущів попід берегом — усе пр..нишкло, мовби заворо-
жене. Усе причаїлось у якомусь чекан..і. Усе сповнене літніх,
як на Купала серед ночі, чарів (О. Гончар).

§ 12. Відміни іменників

1. За якими ознаками в російській мові поділяють іменни-
ки на відміни (рос. склонения)?
2. Скільки відмін іменників у російській мові?
3. До яких відмін належать іменники чоловічого роду?
А жіночого?

За особливостями відмінювання іменники української мови поділяються на **чотири відміни**.

До **першої** відміни належать іменники **чоловічого, жіночого та спільного** роду із закінченням **-а (-я)**: *гора, земля, суддя, Микола, листоноша*.

До **другої** відміни належать іменники **чоловічого** роду з нульовим закінченням або закінченням **-о**: *став, обрій, Петро, батько*, а також іменники середнього роду із закінченнями **-о, -е, -я**: *вікно, серце, знання*.

Третя відміна охоплює іменники **жіночого** роду з нульовим закінченням: *ніч, подорож, радість*, а також іменник *мати*.

До **четвертої** відміни належать іменники середнього роду на **-а (-я)**, у яких при відмінюванні з'являються суфікси **-ат- (-ят-), -ен-**: *лоша — лоша́ти, теля — теля́ти, плем'я — племені́*.

Іменники, що вживаються тільки у множині (*ножиці, окуляри*), незмінювані іменники (*радіо, Тбілісі*) та іменники, що відмінюються як прикметники (*хворий, поранений*), до **жодної з відмін не належать**.

96. Прочитайте прислів'я. Випишіть іменники, ставлячи їх у називному відмінку. Визначте відміну, користуючись таблицею «Відміни іменників» на другому форзаці підручника.

1. Що правда, то не гріх. 2. Кому щастя, тому й доля. 3. Журбою поля не виореш. 4. Сонце — батько, місяць — вітчим. 5. Знати сокола по польоту, а доброго молодця по ході. 6. Без печалі не було б і радості. 7. Хвались не ім'ям, а честю. 8. Навчилось лоша за возом бігати — навчиться і за саньми (*Нар. творчість*).

97. Запишіть іменники в чотири стовпчики за відмінами.

Спідниця, здоров'я, особистість, лоша, подорож, діжа, кошик, усмішка, ящикок, інтелігентність, ім'я, зозулення, слава, дуб, оціпенілість, курча, теля, державність, айсберг, в'язка.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв іменників, записаних у перших трьох стовпчиках, складеться початок прислів'я: «... яскравіше засяє».

98. Розв'яжіть мовну задачу.

Учениця, наводячи приклади іменників четвертої відміни, назвала слова *плем'я*, *олень*, *лошатко*. Якої помилки припустилася дівчинка?

99. I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Визначте відміну і відмінок іменників.

НЕОЦІНЕННЕ БАГАТСТВО

Ліс — це б..гатство д..ржави, якому немає ціни. Ліс — це здоров'я річки, з..млі й людини, сьогоднішній і завтрашній день комахи і птаха, зайчати і білченяти, ол..няти й козулі. Без лісу немає води і з..млі, повітря і чистого неба. Ми повинні більше тр..вожитися, щоб не згасла в людях пильність і любов до природи. Ми маємо цінувати і б..регти свого з..леного друга (*За О. Дмитренком*).

II. Чому ліс називають зеленим другом? Складіть усну розповідь про дари лісу, використовуючи репродукцію картини Віктора Євдокимова «Лісовий дарунок».

В. Євдокимов.
Лісовий дарунок

100. I. Згрупуйте іменники за відмінами.

Вишивка, поросятко, мати, гусеня, **кмітливість**, гравець, теля, плакса, собака, сонце, кроленя, кількість, здобич,

крик, колиска, грядка, дівча, вітання, хлопчєня, блакить, альпініст.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв іменників складеться початок прислів'я: «... — душу».

II. З виділеними словами складіть речення зі звертаннями.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ДОКЛАДНИЙ І СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ

1. Які типи мовлення вам відомі?
2. Які особливості має розповідь?

Головним завданням **докладного переказу** є повна, близька до тексту передача почутого або прочитаного. У детальному переказі необхідно відтворити зміст тексту, не порушуючи порядку подій, не випускаючи деталей, намагаючись якнайточніше передати мовні засоби (слова, граматичні форми, речення певних типів).

Метою **стислового переказу** є виокремлення і відтворення головного в змісті прочитаного або почутого. Стиглий переказ навчає уникати багатослів'я, формує вміння чітко й лаконічно висловлюватися.

101. I. Прочитайте, визначте тему й основну думку тексту.

УКРАЇНСЬКЕ КОБЗАРСТВО

З давніх-давен хвилюють душу кожного українця народні думи та історичні пісні. Хто ж вони, оті талановиті співці-музики, які створили й донесли до нас ці невмирущі перлини? Історія кобзарства та лірництва доволі багата й складна і до сьогодні ще недостатньо вивчена.

Назви народних співців-музик походять від назв музичних інструментів, на яких вони грали: кобзи, бандури та ліри. Улюбленим музичним інструментом українського народу вважалася кобза. Вона була досить розповсюдженим музичним інструментом, і попервах на ній грали не лише сліпі люди, як це склалося пізніше. Найдавніша кобза мала тільки три струни. З часом інструмент ускладнювався, кількість струн збільшувалася. В одного з народних співців вісімнадцятого століття бандура налічувала сорок п'ять струн.

Ускладнення музичного інструмента потребувало дедалі більшого хисту, спеціальної навчальної підготовки. З'являється особлива категорія народних співців-музик — кобзарі та бандуристи.

Відомості про це можна знайти в художній літературі. Чудовий образ такого кобзаря створив Тарас Шевченко в поемі «Невольник». Для нас особливо цікава дума головного героя Степана, в якій він розповідає свою історію. Шалена буря прибила козацькі чайки до ворожого берега. Степан потрапив у полон, утікав, але його впіймали й осліпили. Повернувшись із неволі, обдаровані сліпці, як і Степан, навчалися грати на кобзі-бандурі.

Деякі народні співці мандрували селами, грою та піснями заробляючи на прожиття. Інші приставали до козаків і супроводжували їх у походах. Кобзарів тут цінували найбільше. Часті війни, бойові сутички з військами кримських ханів, турецьких султанів та польських магнатів, повстання проти своїх визискувачів... А кобзарі пробуджували волелюбний дух народу.

Народні співці творили, боролися й помирали, як і сотні тисяч безіменних козаків та селян-повстанців. Та залишилися чудові думи та пісні, які вони складали в турецько-

татарській неволі чи у час коротких перепочинків між жорстокими боями.

Кобзарі не були та й не могли бути безсторонніми літописцями. Вони оспівували те, що хвилювало їх до глибини душі. Тому й нині, через віки, їхні думи та пісні захоплюють і зворушують нас (*Б. Кардан*).

II. Розгляньте малюнок на с. 53. Опишіть його. Користуючись поданим планом, підготуйтеся до докладного усного переказу тексту.

1. Історія кобзарства і до сьогодні недостатньо вивчена.
2. Назви народних співців-музик походять від назв музичних інструментів.
3. Якою була найдавніша кобза?
4. Ускладнення музичного інструмента потребувало спеціальної підготовки кобзарів та бандуристів.
5. Розповідь про кобзаря Степана в поемі Т. Шевченка «Невольник».
6. Життєві шляхи народних співців:
 - а) заробітки на прожиття по селах;
 - б) найбільше цінували кобзарів на Січі;
 - в) народні співці пробуджували волелюбний дух.
7. Співці-музики залишили багату спадщину.
8. Чому твори кобзарів зворушують нас і досі?

III. Користуючись поданим планом, підготуйтеся до стислого письмового переказу тексту.

1. Історія кобзарства багата й складна.
2. Кобза — улюблений інструмент українського народу.
3. Розповідь про кобзаря Степана в поемі Т. Шевченка «Невольник».
4. Найбільше народних співців цінували на Січі.
5. Чому твори кобзарів зворушують нас і досі?

§ 13. Іменники першої відміни

102. Попрацюйте в парах. Зробіть звуковий запис поданих слів. Підкресліть кінцевий приголосний основи іменників.

Ялинка, дитина, площа, студія, криниця, поліця, хаща.

Залежно від кінцевого приголосного основи іменники першої відміни поділяються на три групи: **тверду, м'яку і мішану.**

До **твердої** групи належать іменники, в яких основа закінчується на твердий нешиплячий приголосний: *весн-а, крас-а, щук-а*.

До **м'якої** групи належать іменники з м'яким кінцевим приголосним основи: *пісня* [п'існ'а], *праця* [прац'а], *мрія* [мр'ія].

Мішана група охоплює іменники, в яких основа закінчується на твердий шиплячий приголосний: *круч-а, каш-а, праж-а*. Назва цієї групи вказує на те, що іменники з основою на шиплячий мають у деяких відмінках закінчення твердої групи, в інших — м'якої.

103. Запишіть іменники першої відміни у три стовпчики за групами: а) тверда; б) м'яка; в) мішана.

Склянка, світлиця, удача, берегиня, подруга, правда, ноша, олія, насмішка, образа, круча, синиця, ворожнеча, злива, огорожа, акація, нація, людина, баржа.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться закінчення прислів'я: «Великому...».

104. Провідмінійте письмово в однині іменники *правда, криниця, листоноша*, використовуючи таблицю.

Закінчення іменників першої відміни однини

Група	Відмінок						
	назив-ний	родо-вий	даваль-ний	знахід-ний	оруд-ний	місце-вий	клич-ний
Тверда	-а	-и	-і	-у	-ою	-і	-о
М'яка	-я	-і	-і	-ю	-ею, -єю	-і	-е
Мішана	-а	-і	-і	-у	-ею	-і	-е

У давальному і місцевому відмінках перед закінченням *-і* приголосні [г], [к], [х] чергуються із [з], [ц], [с]: *книга* — *книзі*, *рука* — *руці*, *стріха* — *стрісі*.

В орудному відмінку однини іменники твердої групи мають закінчення *-ою*, а м'якої і мішаної *-ею* (*-єю*): *людина* — *людиною*, *праця* — *працею*, *олія* — *олією*, *каша* — *кашею*.

105. **Попрацюйте в парах.** Утворіть словосполучення з поданих слів (с. 56), де іменники стояли б у непрямих відмінках.

Знайти, на, дорога; лежати, в, колиска; не пощастило, бідолаха; розповідати, тітка; зателефонувати, подруга; вичитати, в, книга; подарувати, сестричка; зустрітися, на, кладка; шукати, в, стріха.

106. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Іменники, що в дужках, поставте в орудному відмінку.

1. (Брехня) світ обійдеш, та назад не в..рнешся. 2. Воду з (олія) не погодиш (*Нар. творчість*). 3. І досі снит..ся: під (гора), між вербами та над (вода), білен..ка хаточка стоїть (*Т. Шевченко*). 4. В морі хвиля за (хвиля) рине. 5. Хотіла б я (пісня) стати у сюю хвилину ясну (*Із тв. Лесі Українки*). 6. Росте явір над (круча) (*Д. Павличко*).

107. Провідмінійте письмово у множині іменники *правда, криниця, листоноша*, використовуючи таблицю.

Закінчення іменників першої відміни множини

Група	Відмінок						
	назив-ний	родо-вий	даваль-ний	знахідний	оруд-ний	місце-вий	клич-ний
Тверда	-и	☐	-ам	як у назив-ному або родовому відмінку	-ами	-ах	-и
М'яка	-і	☐	-ям		-ями	-ях	-і
Мішана	-і	☐	-ам		-ами	-ах	-і

У родовому відмінку множини більшість іменників першої відміни мають нульове закінчення: *парт* ☐, *мрій* ☐, *хащ* ☐. Кілька слів набувають закінчень *-ей*, *-ів*: *миш* ☐, *стат* ☐, *судд* ☐. У деяких іменниках в основу вставляються голосні [о],[е]: *пісні* — *пісень*, *сім'я* [с'імйá] — *сімей*, *сосни* — *сосон*, *сосен*. Можливі чергування [о], [е] з [і]: *дорога* — *доріг*, *береза* — *беріз*.

108. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Іменники в дужках поставте в родовому відмінку множини.

1. Троє (судді) уже сиділо на лаві а біля них схилювався над паперами писар (*Б. Грінченко*). 2. Степан прочитав декілька (статті) а тепер розмірковував над ними (*В. Підмогильний*). 3. Сузір'я (вишні) народила зріла віть пащить в гурті й потомство полуниці (*В. Юхимович*). 4. Серед купи (верби) та поміж очеретами розкинувся циганський виселок де проживало кілька (сім'ї) (*М. Коцюбинський*).

109. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, ставлячи подані в дужках іменники у потрібному відмінку.

Непомітно надійшов вечір. Радісною (пожежа) спалахнув захід, кинув червону (смуга) на лани. Ніби під чарівним ліхтарем, на екрані вирости рядами силуети (копи), подібні до зубчастих (дзвіниці). Ледь ворушилось під вітерцем ще не дожате за (межа) жито. Живими тінями в рожевій (імла) заметушились женці. Суворими (фарби) мальована їхня убога одіж. Зі смутком і (втома) вертатимуть вони додому (За С. Васильченком).

110. I. Попрацюйте в парах. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть іменники першої відміни, позначте їхні закінчення.

Когда человек заводит домашнюю живность, он принимает на себя немало забот. Связаны они с затратой сил и времени. Но главное в том, что необходимы специальные знания.

Заводите птичку, зверька или рыбок в том случае, если вы можете уделять им достаточно внимания. Узнайте особенности своего любимца. Только тогда вы найдёте друга не на несколько дней или недель, а навсегда (Із календаря).

Домашній
улюбленець

жівність — жи́вність
затра́та — ви́трата

уделя́ть — приділя́ти
любі́мец — улюбленець

II. Доповніть переклад письмовою розповіддю про свого домашнього улюбленця.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

111. I. Прочитайте діалог за особами.

ДОГЛЯД ЗА ДОМАШНІМ УЛЮБЛЕНЦЕМ

— Сьогодні в мене щасливий день! Ми з татом ідемо купувати собаку! — сказав Петрусь.

— Певно, ви хочете купити маленьке цуценя? — запитала Оленка.

— Ну, це вже ні! Нам потрібен великий і розумний собака!

— ...

II. Запишіть продовження діалогу, у якому Оленка доводить, що краще купувати цуценя, бо буде змога змалку його виховувати. До того ж собаки дуже звикають до свого господаря і тяжко переживають втрату чи зміну його на іншого. Петрусь погоджується з Оленкою і запитує, якого віку має бути цуценя. Дівчинка відповідає, що найкращий вік — кілька місяців.

§ 14. Відмінювання іменників другої відміни

1. Які іменники належать до другої відміни?
2. Наведіть приклади іменників, у яких основа закінчува-лася б на: а) твердий; б) м'який; в) шиплячий приголосний.

Іменники другої відміни так само, як і першої, поділяють-ся на три групи: **тверду, м'яку і мішану**.

До **твердої** групи належать іменники чоловічого роду з основою на твердий нешиплячий приголосний із закінченням *-о* (*палац, кран, батько, Петро*) та іменники середнього роду із закінченням *-о* (*вікно, місто*).

До **м'якої** групи належать іменники чоловічого роду з кінцевим м'яким приголосним основи (*учитель, край*) та іменники середнього роду із закінченнями *-е, -я* (*море, поле, завдання, збіжжя*).

Мішана група охоплює іменники чоловічого роду з кінцевим твердим шиплячим приголосним основи (*сторож, слухач*) та іменники середнього роду із закінченням *-е* та основою на шиплячий приголосний (*плече, прізвище*).

112. Запишіть іменники другої відміни у три стовпчики за групами: а) тверда; б) м'яка; в) мішана.

Цвіт, одужання, здрібнювач, сонце, вітрило, здивування, дощ, одуд, водограй, прізвище, плесо, обличчя, кипарис, товариш, край, згарище, схил, батько, гараж, багаття.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться початок прислів'я: «...недалека».

Іменники з основою на *-р* можуть належати до **твердої, м'якої або мішаної** групи.

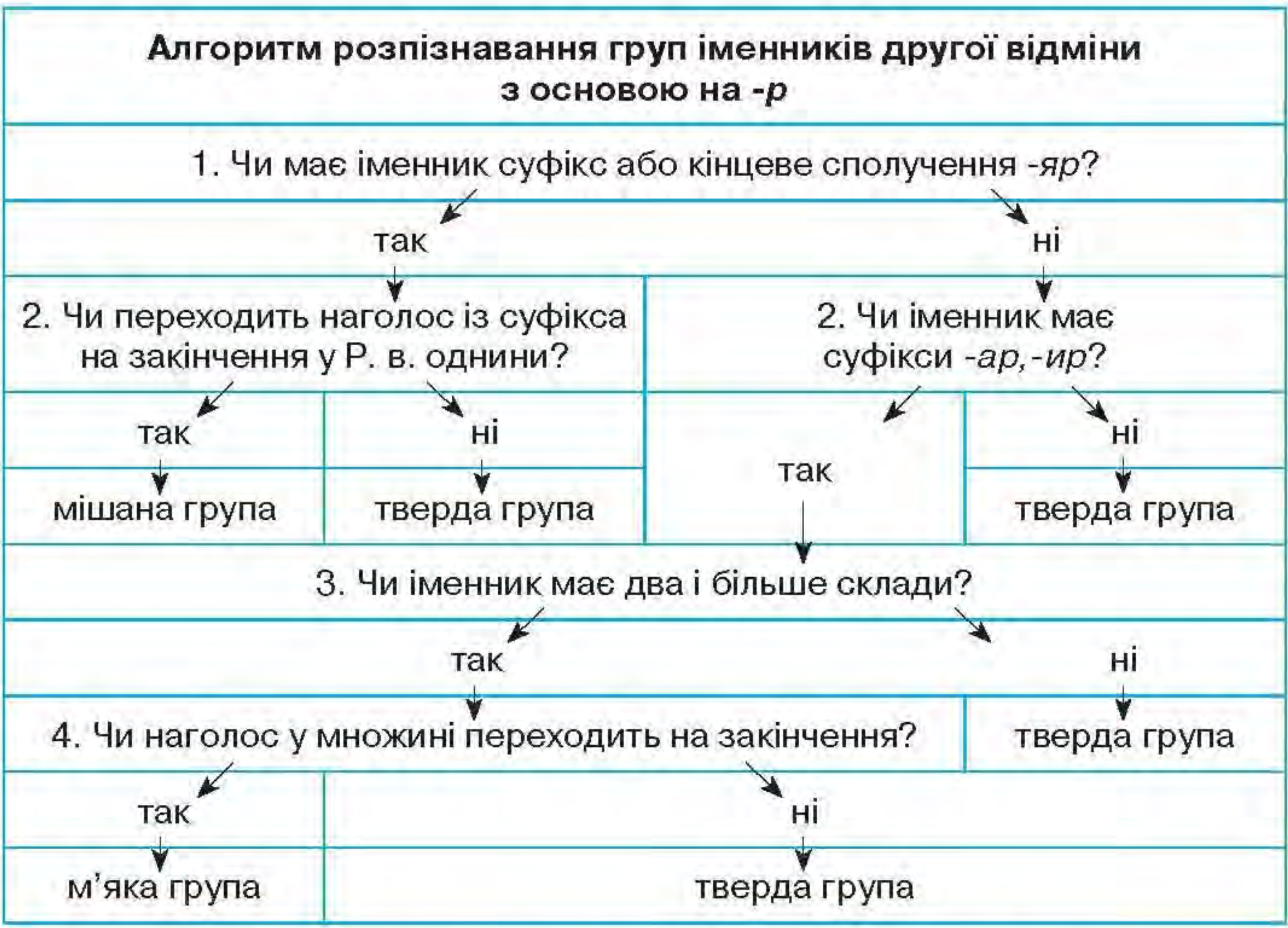
До **твердої** групи належать іменники на *-ер, -ір, -ор, -ур* (*майстер, папір, директор, абажур*), однокладові слова (*мир, дар, вир*), іменники з постійно наголошеними *-ар, -яр,*

-*ур* (гектар, футляр, бригадир), а також слова *снігур*, *звір*, *комар* (хоч у називному відмінку множини — *снігурі*, *звірі*, *комарі*).

До **м'якої** групи належать іменники з наголошеними суфіксами -*ар*, -*ур*, якщо наголос у множині переходить на закінчення (*друкар* — *друка́рі*, *секретар* — *секрета́рі*, *проводир* — *проводи́рі*), а також слова із ненаголошеним суфіксом -*ар* (*лікар* — *ліка́рі*, *бóндар* — *бóндари́*).

Мішану групу складають іменники із суфіксом -*яр* (*школяр*, *скляр*).

113. Користуючись алгоритмом, визначте групи поданих іменників.

Бетоняр, зброяр, формуляр, різьбяр, амбар, бульвар, снігур, плугатар, сир, гончар, шахтар, панцир, узвар.

114. Спишіть текст, ставлячи потрібні розділові знаки. Визначте групи і відмінки іменників другої відміни.

Сонце впало в степ за оч..рето́м і погасло а з л..ману вико-
тився ч..рвоний місяць і пустив на воду ш..року іскряну
стежку. Надворі пот..мнішало. І степ і лиман і озеро і море все

закуталось в якийсь чарівний світ. Простір без краю навів на М..колу важкі думи. Вогонь під казаном палав дим білів клубками проти місяця (За І. Нечуєм-Левицьким).

115. Провідмінійте в однині іменники *шлях, гай, ключ*, використовуючи таблицю.

Закінчення іменників чоловічого роду другої відміни однини

Група	Відмінок						
	назив-ний	родо-вий	даваль-ний	знахід-ний	оруд-ний	місце-вий	клич-ний
Тверда	□, -о	-а/-у	-ові, -у	□ /-а	-ом	-ові/-у/-і	-у/-е
М'яка	□	-я/-ю	-еві, -ю	□ /-я	-ем	-еві/-у/-ю	-ю
Мішана	□	-а/-у	-еві, -у	□ /-а	-ем	-еві/-у/-і	-у/-е

116. Провідмінійте в однині іменники *небо, море, знання, селище*, використовуючи таблицю.

Закінчення іменників середнього роду другої відміни однини

Група	Відмінок						
	назив-ний	родо-вий	даваль-ний	знахід-ний	оруд-ний	місце-вий	клич-ний
Тверда	-о	-а	-у	-о	-ом	-і/-у	-о
М'яка	-е, -я	-я	-ю	-е, -я	-ем, -ям	-і/-ю	-е, -я
Мішана	-е	-а	-у	-е	-ем	-і/-у	-е

У родовому відмінку однини іменники чоловічого роду другої відміни мають закінчення **-а(-я)** або **-у(-ю)**.

Закінчення **-а(-я)** мають іменники, що означають:

1) назви істот, героїв літературних творів (*Віктора, лікаря, Мороза*);

2) конкретні предмети, що мають форму однини і множини (*документа, портрета*);

3) міри довжини, ваги, часу, числові та грошові назви (*метра, кілограма, тижня, серпня, вівторка, долара*);

4) наукові терміни й поняття (*параграф, відмінка, атома*), але: *складу, роду, виду*;

5) населені пункти (*Києва, Львова*), але: *Кривого Рогу, Зеленого Гаю*;

6) приміщення, будівлі (*млина, коридора*), але: *поверху, даху, залу*.

Закінчення **-у(-ю)** мають іменники, що означають:

1) збірні назви (*лісу, очерету*), але *ліска, горішника*;

2) речовину, масу, матеріал (*воску, чаю, піску, граніту*), але: *хліба, вівса*;

3) установи, організації, заклади (*інституту, заводу, комітету*);

4) нечітко окреслені предмети (*космосу, простору*);

5) явища природи (*граду, снігу, морозу*);

6) почуття, ознаки, дії, стани (*гніву, польоту, вальсу, смутку*);

7) усі географічні назви, крім назв населених пунктів (*Єгипту, Кавказу, Дунаю*), але з наголошеним закінченням **-а(-я)**: *Дністра, Дінця, Дніпра*.

Іменники середнього роду в родовому відмінку однини мають закінчення **-а(-я)**: *села, моря*.

Орфограма Закінчення **-а(-я), -у(-ю)** в родовому відмінку однини іменників другої відміни

117. Поставте іменники в родовому відмінку однини й запишіть у два стовпчики: а) із закінченнями **-а(-я)**; б) із закінченнями **-у(-ю)**.

Ужгород, свинець, відро, вітер, очерет, Севастополь, ярмарок, дріт, ящик, коридор, орден, герой, обгін, ліс, ячмінь, озеро.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних слів складеться початок вислову Т. Шевченка: «... і свій шлях широкий».

118. Спишіть, ставлячи іменники, що в дужках, у родовому відмінку однини.

1. Без (хліб) нема (обід). 2. (Дим) без (вогонь) не буває. 3. І без (перець) дійде до (серце). 4. Без (плуг) не орач, без (молот) не коваль. 5. Де багато (крик), там немає роботи. 6. Язик не тільки до (Київ), а й до кінця (світ) доведе. 7. Вчися чужого (розум), та свого не втрачай (Нар. творчість).

119. **Попрацюйте в парах.** Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Прокоментуйте орфограму «Закінчення -а(-я), -у(-ю) в родовому відмінку однини іменників другої відміни».

Дом брата, килограмм сахара, ложка мёда, спрятаться от ветра и дождя, не боится мороза, таблетка от кашля, вернуться из Египта, выпало много снега, поезд из Харькова, звуки вальса, гора песка.

 Деякі іменники другої відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини мають **паралельні закінчення**: 1) залежно від наголосу: *мостá* — *мóсту*, *дворá* — *двóру*, *полкá* — *пóлку*, *столá* — *стóлу*; 2) залежно від значення: *каменя* (однієї штуки) — *каменю* (матеріалу), *папера* (документа) — *паперу* (матеріалу), *Рима* (міста) — *Риму* (держави).

- 120. Розв'яжіть мовну задачу.

Шестикласники складали речення зі словом *листопад*. Учениця вивела в зошиті: «У час листопаду земля в парку вкривається жовто-червоним килимом». Учень записав: «На початку листопада переїчили холодні дощі». Чому діти вжили слово *листопад* у родовому відмінку по-різному?

121. I. У поданих словосполученнях замініть прикметники іменниками у родовому відмінку однини.

З р а з о к. *Клубний інвентар* — *інвентар клубу*.

Бетонна споруда, степова **квітка**, волейбольні змагання, музейні експонати, університетський товариш, лісовий аромат, вечірня прохолода, джмелине гудіння, гіпсова скульптура, кленове листя, львівські вулиці, східний вітер.

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

 У **давальному відмінку однини** іменників другої відміни паралельно вживаються закінчення -ові, -еві(-єві) та -у(-ю): *батькові*, *учителеві*, *героєві*, *дубу*, *сонцю*.

Закінчення -ові, -еві(-єві) вживаються переважно в іменниках, що означають назви істот: *другові*, *шахтареві*, *Андрієві*.

У словах із суфіксами -ов, -ів(-їв), -ин(-їн) вживається тільки закінчення -у: *Львову*, *Києву*, *Ільїну*.

122. Спишіть речення, ставлячи іменники, що в дужках, у давальному відмінку однини.

1. Занепокоєний, я усміхаюсь (світ, дідусь, місяць), і мене одразу оповиває росяний сон (*М. Стельмах*). 2. А вже най-

більша була біда (Мирон) з отим мисленням (І. Франко). 3. Я (Київ) вечірньому вклонюся, як (друг), розкрию таємницю (Г. Чубач). 4. Яшко зітхнув, подав (хазяїн) сопілку (А. Головка). 5. «Твоєму (слово) немає ціни», — стиха сказала мати (Андрій) (О. Донченко).

Якщо в мовленні збігаються два іменники в давальному відмінку, один із них слід уживати із закінченням *-ові, -еві(-єві)*, а другий — із *-у(-ю)*: *братові Степану, брату Степанові*.

123. Поставте подані сполучення слів у давальному відмінку.

Добродій Петренко, Василь Іванович, учень-п'ятикласник, друг Володимир, академік Патон, Олесь Терентійович Гончар.

В орудному відмінку однини іменники другої відміни твердої групи мають закінчення *-ом*: *садом, лугом*.

Іменники м'якої і мішаної груп уживаються із закінченням *-ем*: *сонцем, плащем*. Якщо основа закінчується на *-й*, іменник набуває закінчення *-єм*: *краєм, гаєм*.

Закінчення *-ям* пишемо в іменниках середнього роду, що в називному відмінку мають закінчення *-я*: *зіллям, щастям*.

124. Поставте іменники в орудному відмінку однини й запишіть у два стовпчики: а) із закінченням *-ом*; б) із закінченням *-ем*.

Звір, естонець, хмеляр, тісто, одуд, удар, лікар, базар, хлопець, повістяр, ювіляр, острівець, снігур, танкер, стелаж, пісняр.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться початок вислову М. Рильського: «... й одвазі шумить по всесвіту хвала».

125. Утворіть і запишіть з поданих слів словосполучення. Три з них уведіть у речення.

Живе, в, барліг; сиділа, на, поріг; гніздо, на, горіх; у, минулий, рік; тримає, в, кулак; перебуває, в, рух.

У кличному відмінку однини іменників другої відміни вживається закінчення *-у*:

1) в іменниках чоловічого роду із суфіксами *-ик-, -ок-, -к-*: *хлопчику, синку*;

2) у словах з основою на шиплячий: *товаришу, слухачу*;

3) в іменниках *діду, тату, сину*.

Закінчення -ю вживаємо в іменниках з основою на м'який приголосний: *учителю, добродію, Сергію*, але: *хлопче*.

Усі інші іменники чоловічого роду набувають закінчення -е: *брате, голубе, Степане*.

126. I. Спишіть речення, ставлячи іменники, що в дужках, у кличному відмінку. Виділіть комами звертання.

1. Чи не бачили ви (дядько) тут буланого коня? (Олександр Олесь). 2. Посміхнись до мене (син), і зрадію я (А. Малишко). 3. Як тебе не любити (Київ) мій! (Д. Луценко). 4. (Місяць-місяченько) впливи з-за хмари (Нар. творчість).

II. Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

127. I. Поставте подані іменники в кличному відмінку і запишіть. Позначте закінчення.

Петро Григорович, Андрій, кінь, край, лікар, Дніпро, син, синок, гай, батько.

II. З трьома словами із поданого ряду складіть і запишіть спонукальні речення.

128. I. Поставте іменники в родовому й орудному відмінках однини і запишіть, у дужках зазначте групу.

З р а з о к. Гараж — гаража, гаражем (мішана група).

Палац, **командир**, хрущ, перукар, маляр (художник), муляр (майстер мурування), море, школяр, плащ, **кобзар**, ковзаняр, ключ, світлофор, вуж, хмарочос, **явір**, **козак**.

II. З виділеними словами складіть речення зі звертаннями.

129. Письмово провідмініайте іменники *шлях, гай, знання, ключ* у множині, використовуючи таблицю.

Закінчення іменників другої відміни множини

Група	Відмінок						
	назив-ний	родо-вий	даваль-ний	знахідний	оруд-ний	місце-вий	клич-ний
Тверда	-и, -а	-ів, ☐	-ам	як у назив-ному або родовому відмінку	-ами	-ах	-и, -а
М'яка	-і, -ї, -я	-ів, їв, ☐	-ям		-ями	-ях	-і, -ї, -я
Мішана	-і, -а	-ів, ☐	-ам		-ами	-ах	-і, -а

У **називному відмінку множини** іменники другої відміни чоловічого роду твердої групи мають закінчення *-и*: *заводи, береги*.

Іменники м'якої і мішаної груп приймають закінчення *-і*: *лікарі, ковалі, товариші, школярі*.

Деякі іменники чоловічого роду мають **паралельні форми**: *вúси і вúса, рукаві і рука́ва, хлібі́ і хліба́*.

Закінчення *-а(-я)* в називному відмінку множини мають усі іменники середнього роду: *вікна, села, моря, обличчя*.

- 130.** Поставте іменники в називному відмінку множини і запишіть у два стовпчики: а) із закінченням *-и*; б) із закінченням *-і*.

Одинак, господар, футляр, вхід, ссавець, подарунок, сте-
лаж, квиток, кресляр, ковзаняр, сніданок, австралієць,
читач, хірург.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних імен-
ників прочитаєте закінчення вислову В. Симоненка: «В океані рідного
народу odkривай...»

У **родовому відмінку множини** закінчення *-ів(-їв)* мають іменники чоловічого роду (*заводів, берегів, солов'їв, плащів*).

Нульове закінчення мають іменники середнього роду (*вікон, слів, озер, пальт*, але: *морів, полів, верхів'їв, подвір'їв, почуттів, відчуттів, відкриттів*) та іменники чоловічого роду на *-ин, -ан, -ян* (*росіян, киян*, але: *грузинів, осетинів*).

Декілька іменників мають закінчення *-ей*: *очей, гостей, коней, плечей (і пліч)*.

- 131. Попрацюйте в парах.** Знайдіть помилки у вживанні відмінкових форм іменників. Відредаговані речення запишіть.

1. Мій брат — студент інститута. 2. На горіху голуби звили гніздо. 3. У вас є таблетки від кашля? 4. Останнім часом учені зробили багато відкрить. 5. Не ходіть по газонам.

- 132.** Спишіть речення, вставляючи пропущені букви і ставлячи подані в дужках слова у родовому відмінку множини.

1. Закони вод, (вітер), і хмар, і світла о..крились нам у ті далекі дні (В. Сосюра). 2. Де взят м..лодій, (слово) і (звук) для всіх пісень (гай) і луків і шуму хвиль річних? (Олександр Олесь). 3. Ро..прягайте, хлопці, (кінь) та й лягайте споч..вать (Нар. творчість). 4. В довгу, темную нічку невидну не стулю ні на хвильку (око) (Леся Українка).

ЗАПОРІЖЖЯ

1. Чи відомо вам щось про заснування й походження назви міста Запоріжжя?

2. Пригадайте з історії, що ви знаєте про запорозьких козаків.

Важко жилося українцям, і передусім — селянам-кріпакам. Вони тікали в пониззя Дніпра на вільні землі, оселялися вздовж Дніпра-Славути, поблизу дніпрових порогів.

Запоріжжя. Козацькі могили на острові Хортиця

Пониззя Дніпра і його притоки були багаті на рибу. У плавнях і лісах водилося безліч диких тварин.

Втікачів називали козаками. Слово *козак* — тюркське й означає «утікач, вершник, вільна людина». Тут утікачі випасали худобу, сіяли хліб, промишляли дикого звіра, ловили рибу. Час від часу неминуче стикалися з татарами і турками.

Для захисту від їхніх нападів почали будувати дерев'яні городці, або січі. Пізніше вони об'єдналися в одну січ, розташовану за дніпровими порогами, — Запорозьку Січ.

Коли за дніпровими порогами виникло місто, його назвали Запоріжжям (*Із довідника*).

1. Що означає слово *козак*?

2. З яких верств населення походить козацтво?

3. Підготуйтеся до докладного усного переказу тексту.

СКЛАДНИЙ ПЛАН ТЕКСТУ

1. Що таке текст?
2. Які ознаки тексту вам відомі?
3. З яких частин складається текст?

133. І. Прочитайте. Визначте тему й основну думку тексту.

КОЗАКИ З ДНА МОРЯ

«Поява на морі чотирьох козацьких човнів наводила на Константинополь більший жах, ніж поява чуми», — писав французькому королеві Людовику XIII його посол у Константинополі.

Козаки були вмілими воїнами не тільки на суші, а й на морі. Їхні славнозвісні чайки не боялися ні бурі, ні оснащених важкими гарматами галер. Слово *чайка* походить від тюркських *чайк-каїк*, що значить *човен, дубок*. Вони були, як правило, понад дванадцять метрів завдовжки й до п'яти — завширшки. На кожну сідало кілька десятків веслярів. Розсікаючи воду, чайка летіла, мов на крилах.

Якщо козаки бачили в морі турецьку галеру, їхні чайки шикувались у формі півмісяця, щоб турки не змогли втекти.

Наближаючись до ворожого судна, запорожці вели невпинний прицільний вогонь із рушниць. Потім із шаблями в руках вдиралися на палубу галери, починався рукопашний бій, і протистояти козакам ніхто не міг.

Бували випадки, коли козаки перевертали чайки догори дном і в такий спосіб наближалися до ворога, який нічого не міг зрозуміти. Він навіть не підозрював, що це насуваються човни із запорожцями. Серед турків ходили легенди про шайтанів у шароварах, які з'являлися із дна моря.

Переповідають про загадкове козацьке судно, яке було, мабуть, одним із перших варіантів підводного човна. Воно мало два днища, між якими клали баласт для занурення у воду. У висунуту над поверхнею моря трубу стерновий вів спостереження. Рухався човен за допомогою весел, умонтованих у його борти так уміло, щоб не протікала вода. При наближенні до ворога баласт викидали, човен несподівано зринав на поверхню. Знову козаки з'являлися ніби із самісінького дна моря.

Історія козацького флоту — історія доблесті, кмітливості й винахідливості, якими завжди відзначалися у своїх ратних діяннях запорожці (За М. Слабошпицьким).

II. Розгляньте малюнок на с. 67. Якому абзацу в тексті відповідає ілюстрація? Складіть письмовий опис козацької чайки у науковому стилі.

Щоб докладно переказати текст, використовують складний план. Для цього ділять текст на головні частини, у яких потім визначають другорядні. До головних і другорядних частин добирають заголовки. Зазвичай пункти складного плану (назви основних частин) позначають цифрами, а підпункти (назви другорядних частин) — малими буквами алфавіту.

134. I. Розгляньте і доповніть складний план тексту «Козаки з дна моря».

1. Свідчення французького посла в Константинополі.
2. Козаки — умілі морські воїни:
 - а) тюркське походження слова *чайка*;
 - б) вигляд козацьких суден;
 - в) завдяки десятку веслярів чайки летіли, мов на крилах.
3. ... :
 - а) чайки шикувалися у формі півмісяця;
 - б) невпинний прицільний вогонь із рушниць;
 - в) рукопашний бій на палубі галери;
 - г) вороже судно йде на дно.
4.

5. Своєрідний підводний човен запорожців:

а) ... ;

б) ... ;

в) ... ;

г)

6. Історія козацького флоту.

II. Визначте, до якого типу мовлення належить текст. Свою думку обґрунтуйте. Підготуйтеся до докладного усного переказу тексту за доопрацьованим складним планом.

§ 15. Відмінкові закінчення іменників третьої відміни

Які іменники належать до третьої відміни? Наведіть приклади.

135. Утворіть від основ прикметників іменники третьої відміни, вставляючи пропущені букви. Назвіть орфограми.

Міцний, шв...дкий, л...гкий, гордий, во...кий, з...лений, свіжий, блакитний, чесний.

136. Провідмінійте в однині й множині іменники *ніч*, *доповідь*, використовуючи таблицю.

Закінчення іменників третьої відміни

Число	Відмінок						
	назив-ний	родо-вий	даваль-ний	знахід-ний	оруд-ний	місце-вий	клич-ний
Однина	□	-і	-і	□	-ю	-і	-е
Множина	-і	-ей	-ам, -ям	-і	-ами, -ями	-ах, -ях	-і

У непрямих відмінках однини й у всіх відмінках множини в іменнику *мати* з'являється суфікс *-ер-* (*-ір*). У родовому і знахідному відмінках множини слово набуває закінчення *-ів* — *матерів*.

137. Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви. Визначте число і відмінок виділених іменників.

1. Ні, ви не знаєте україн...с...кої **ночі** (М. Гоголь). 2. На тій **ночі**, здається, для неї зуп...нився відлік часу (О. Гончар). 3. **Ночі** були прохолодні, та й удень сонце не ро...щедрювалося на т...пло (Ю. Збанацький).

В орудному відмінку однини іменників третьої відміни перед закінченням -ю:

1) після *p* та *б, п, в, м, ф* (букв, що позначають губні) ставиться апостроф: *кіновар'ю, кров'ю, верф'ю*;

2) відбувається подовження м'яких і пом'якшення приголосних, якщо вони опиняються між двома голосними: *сіллю, синню, подорожжю*;

3) якщо основа закінчується збігом приголосних, то подовження не відбувається: *молодістю, якістю, вартістю, Керчу*.

Орфограма *Подовження приголосних, апостроф в орудному відмінку однини іменників третьої відміни*

138. Попрацюйте в парах. Провідмінійте в однині іменники *радість, жовч, любов*.

139. Поставте іменники третьої відміни в орудному відмінку й запишіть у три стовпчики: а) з апострофом; б) з подовженням приголосних; в) без апострофа і подовження приголосних.

Верф, зустріч, потворність, повість, глазур, трель, кіновар, кволість, широчінь, міць, кров, загадковість, продуктивність, грязь, Об.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних іменників складеться закінчення вислову Омара Хайяма: «Зле слово може стати...».

140. І. Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви і ставлячи подані в дужках слова в потрібному відмінку.

1. Не ч..кай сонця до (осінь). 2. У листопаді з..ма з (осінь) бореться. 3. Батьком-(мати) не хвались, а хвались (честь) (*Нар. творчість*). 4. Для (мати) й батька найменша краплина твоєї бр..хні — це в..лике нещастя (*В. Сухомлинський*). 5. Пл..ве у сірій (безвість) нудьга, пл..ве безнадія, і ..тиха хлипає сум (*М. Коцюбинський*). 6. Нам ще рясно щас..тя не цвіло (папороть) у гаю густому (*Д. Луценко*).

II. Виконайте словотвірний розбір виділених слів.

141. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Прокоментуйте орфограми в іменниках третьої відміни.

Невозможно забыть взгляд матери. Она с нежностью смотрит на тебя, когда возвращаешься из далёких странствий. Радостью и гордостью светятся мамыны глаза, когда рассказываешь о своих удачах и победах. Тревога лёгкой

тенью пробегает по её лицу, когда снова собираешься в дорогу. Взгляд матери всегда с любовью будет сопровождать тебя (За Б. Васильєвим).

странствие — по́дорож

сопровождáть — супровóджувати

142. I. Спишіть речення, ставлячи на місці пропусків іменник *мати* в потрібному відмінку.

1. Як на ті чорнобривці погляну, бачу ... стареньку (М. Сингаївський). 2. Виглядає ... сина, чи не їде, чи не йде (В. Юхимович). 3. Стривожений хлопець підбіг до ... (Л. Смілянський). 4. Уже, напевно, хтось нажалівся ... (В. Нестайко). 5. Маю я святе синівське право з ... побуть на самоті (В. Симоненко).

II. Утворіть від поданих прикметників іменники третьої відміни і поставте їх в орудному відмінку однини. Позначте орфограми.

З р а з о к. Блакитний → блакить — блакиттю.

Гордий, щирый, безмежний, синій, молодий, святковий, хитрий, ввічливий, винахідливий.

16. Відмінювання іменників четвертої відміни

143. Пригадайте, які іменники належать до четвертої відміни. Прочитайте подані ряди слів, визначте, до якої відміни належить кожен іменник.

Орля — орлятко, зозуленятко — зозуленя, дитина — дитя — дитятко, дівчина — дівча — дівчатко.

144. Доберіть до поданих слів іменники четвертої відміни, що означають малих за віком істот.

Кішка, гуска, горобець, кінь, корова, бобер, лев, курка, олень, верблюд, овечка, свиня.

145. Провідмінійте іменники *лоша*, *ім'я* в однині й множині, використовуючи таблицю.

Закінчення іменників четвертої відміни

Число	Відмінок						
	назив-ний	родо-вий	даваль-ний	знахід-ний	оруд-ний	місце-вий	кличний
Однина	-а, -я	-и, -і	-і	-а, -я	-ам, -ям	-і	як у називному відмінку
Множина	-а	□	-ам	-а, □	-ами	-ах	

Іменники четвертої відміни набувають суфіксів *-аm-*, *-ям-*, *-ен-* у родовому, давальному, місцевому відмінках однини та в усіх відмінках множини. Суфікс *-ен-* може з'являтися в орудному відмінку однини (*ім'ям — іменем*).

146. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках іменники в потрібному відмінку.

1. (Теля) й справді було жарко, воно не паслося і важко дихало. 2. Сергій намотав на руку мотузку і підійшов ближче до (теля) (*Із тв. Б. Комара*). 3. Жінка з (немовля) у колисці неквапливо йшла парковою алеєю (*В. Кашин*). 4. І зріс поет з маленького (дитя), щоб загриміти в рідній стороні (*А. Малишко*). 5. Ой горе, горе тій чайці-небозі, що вивела (чаєнята) при битій дорозі (*Нар. творчість*).

147. Випишіть іменники тільки четвертої відміни і поставте їх у родовому і давальному відмінках однини.

Орля, левеня, курчатко, малятко, вовченятко, ягня, дівча, дівчина, дівчатко, дівчисько, дитина, дитинча, рученька.

АЗБУКА ВВІЧЛИВОСТІ

148. I. Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

Якщо людина з дитинства не опанує головну науку — бути людиною серед інших людей, навряд чи це вдасться їй зробити пізніше. Де б ти не був — не забувай про гідність інших, навіть якщо вони молодші за тебе. Якщо тобі хтось не подобається, намагайся зрозуміти його і не шукай виходу в образливих словах і насмішках.

У декого є звичка називати однокласників зневажливо: Вовка, Галька чи гірше — різними прізвиськами. А чи знаєте ви, що імена та прізвища — це частина історії роду людини. Коли батьки вирішують, як назвати свого малюка, їм, звичайно, хочеться обрати найкраще, наймилозвучніше ім'я. Часто у нього вкладають особливий зміст. З давніх часів у різних народів ім'я містило в собі певні якості, яких бажають людині.

Пам'ятай: придумуючи образливі прізвиська однокласникам, сам ризикуєш бути ображеним. Завжди думай про те, що інші люди ставитимуться до тебе так, як ти поставишся до них (*За Л. Грибовою*).

II. Висловіть власне ставлення до прочитаного, давши відповіді на запитання.

1. Чи траплялося вам чути образливі прізвиська на свою адресу?

2. Чи не ображали ви однокласників чи друзів, придумуючи їм прізвиська?

3. Яким правилом треба керуватися, щоб інші люди добре ставилися до вас?

149. I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть іменники четвертої відміни.

У трясогузок в гнізді вивелось шість голых птенчиків. Пятеро трясогузёнок были похожи на родителей, а один намного больше остальных. Сначала все малыши вели себя одинаково. Но однажды, пока трясогузки летали за кормом, птенец-великан вытолкнул из гнезда своих братьев. Вскоре он подрос и покрылся перьями. Оказалось, что птицы выкормили кукушонка. К осени он совсем вырастет. А когда улетит, родители-сироты никогда больше не встретятся с кукушонком (За В. Біанкі).

Зозуленя у гнізді

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть кілька речень про зозуленя, використовуючи сполучення слів із тексту.

птенчики — *пташенята*

остальной — *інший*

вытолкать — *виштовхати*

вскоре — *недовзі*

оказалось — *виявилось*

выкормить — *вигодувати*

150. Спишіть текст, розкриваючи дужки, вставляючи пропущені букви.

Сергійкові дуже не хотілося відр..ватися від книжки. Але що вдієш — треба. Це його обов'язок — доглядати за (теля).

(Теля) й справді було жарко. Воно не паслося, л..жало, витягнувши на траві голову, важко дихало. Над (теля) літали надокучливі мухи.

— Вставай! — гримнув хлопець до (теля).

(Теля) неквапливо підв..лося, потягнулося, зд..вовано втупило очі в Сергія. Воно й не зб..ралось йти за хлопцем.

Мабуть, (теля) здалося, що хлопець грубо повівся з ним. Хіба ж воно знало, що Сергійкові зараз страшен..о ніколи, що в нього немає часу стовбичити біля (теля) (Б. Комар).

§ 17. Відмінювання іменників, що вживаються тільки у множині

151. Спишіть прислів'я та приказки. Підкресліть іменники, що вживаються тільки у множині.

1. Правда в постолах ходить. 2. Щастя та злидні однією стежкою ходять. 3. Щастя за гроші не купиш. 4. Гуси летять — зиму на хвості несуть. 5. До Благовіщення зими не лай, а саней не ховай. 6. Швець без чобіт, а тесля без воріт.

* 152. Розв'яжіть мовну задачу.

Коли учениця навела приклади іменників, що вживаються тільки у множині (*гуси, люди, в'язи, окуляри*), учень заперечив: «Ці слова можна поставити у формі однини: *гусак, людина, в'яз, окуляр*». Дівчинка відповіла: «Слова *гуси* — *гусак*, *люди* — *люди* мають різні основи...» Допоможіть пояснити, чому *в'язи* і *окуляри* — це іменники, що вживаються тільки у множині.

153. Провідмінійте іменники *ножиці, окуляри, двері*, використовуючи таблицю.

Закінчення іменників, що вживаються тільки у множині

Іменник	Відмінок						
	назив-ний	родо-вий	даваль-ний	знахід-ний	оруд-ний	місце-вий	кличний
Ножиці	-і	☐	-ям	-і	-ями	-ях	-і
Окуляри	-и	-ів	-ам	-и	-ами	-ах	-и
Двері	-і	-ей	-ям	-і	-ми/ -ями	-ях	-і
Ясла	-а	☐	-ам	-а	-ами	-ах	-а

! За зразком іменника *ножиці* відмінюються такі слова: *Карпати, граблі, коноплі*.

Такі самі відмінкові закінчення, як у іменника *окуляри*, мають ще такі слова: *штани, збори, сходи, кліщі, хитрощі, Гімалаї*.

За зразком іменника *двері* відмінюються такі слова: *діти, сіни, кури, люди, сани, гроші*.

Такі самі відмінкові закінчення, як у іменника *ясла*, мають слова *дрова, ворота*.

- 154.** Подані іменники поставте в родовому, давальному й орудному відмінках.

Люди, гроші, збори, хитрощі, дрова, ворота, граблі, сіни.

- 155.** Спишіть речення, вставляючи пропущені букви і ставлячи подані в дужках іменники у потрібному відмінку.

1. Мелашка вийшла з церкви й сіла між довгими рядами бабів на ц..рковних (сходи). 2. Палажка покинула Кайдаша, кинулася до (ворота), вп..ріщила (граблі) по (ворота). 3. Мелашка завешталася по хаті, зняла з кілків (ночви), вин..сла в (сіни) й пішла в хижку за борошном. 4. Скільки я пер..носила дякові (кури), скільки одн..сла полотна, (гроші) (*Із тв. І. Нечуя-Левицького*). 5. Біля наших (ворота) я легенько зіскакую з (сани) (*М. Стельмах*).

- 156. Попрацюйте у групах.** Знайдіть помилки у вживанні відмінкових форм іменників. Відредаговані речення запишіть.

1. Ходити по залізничним коліям небезпечно. 2. Підемо пасти гусенятів на пасовищі. 3. Ми вивчали напам'ять вірш Івана Франко. 4. Вибіг вовк із ліса. 5. На канікулах поїдемо на екскурсію до Львову. 6. Ми з Ігором будемо вступати до будівельного технікума.

- 157.** Спишіть речення, визначте відмінки іменників, що вживаються тільки у множині.

1. Щось святкове, благодатне, до болю знайоме спадає разом із піснею, із тихими сутінками на задумливу землю (*Ю. Збанацький*). 2. Той, хто не підкорився труднощам, а переборов їх, подібний до альпініста, який підкорив вершину (*В. Сухомлинський*). 3. Краса Карпат привабливо і юно навколо в сяйві сонця заяскріла (*Д. Павличко*). 4. Словами пересипає, наче на цимбалах грає (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Жінка намочила в ночвах білизну і заходилася прати (*Григор Тютюнник*). 6. В осінніх хитрощах — природи зваба (*К. Тищенко*).

ДНІПРОПЕТРОВСЬК

Як ви вже знаєте, більшість населених пунктів нашої держави з часів їх заснування мали інші назви. До таких міст належить і сучасний Дніпропетровськ, який до 1926 р. називали Катеринославом.

У кожному регіоні України — свої звичаї, обряди, пісні, ремесла. Дніпропетровщина усявілася декоративними розписами. На карті нашої Батьківщини є кілька сіл, які мають назву Петриківка. Проте є між ними одне, яке знають у всьому світі. Знаходиться воно в Петриківському (до 1991 р. — Царичанському) районі, що на Дніпропетровщині.

Багато в цьому селі незвичайного. Скажімо, квітів і трав, намальованих на білосніжних стінах тутешніх будинків, здається, більше, ніж живих попід вікнами. Усе буває квітами — мальованими і живими.

Гарні тарелі, панно, сувеніри, на чорному чи зеленому тлі яких переплітаються вишукані орнаменти із різнотрав'я, із зображенням фантастичних птахів, червоної калини. Ці речі створили ушавлені петриківські майстри.

М. Яненко, М. Дека. Вироби майстрів Петриківки

Здавна малюють у цьому селі. Вже й не довідатись, хто першим вирішив оздобити свою хату квітковим орнаментом, у якому переплелися всі квіти й трави, що ростуть у придніпровських степах. Для виготовлення фарб майстри використовували натуральні барвники: соки трав, квітів, ягід, сажу, різноколірні глини. Замішувались барвники на жовтку. А далі вже й не залишилося жодної хати без отих розписів. Бує дивоквітом село останнього колишнього отамана Війська Запорозького Петра Калнишевського (звідси й назва села Петрівка, а згодом і Петриківка) (За Л. Лисенко).

1. З'ясуйте за тлумачним словником значення слів *орнамент, панно*.

2. Пригадайте, які рослини-символи ви знаєте.

3. Складіть діалог на тему «Петриківські розписи», використовуючи текст і фотоілюстрацію.

§ 18. Незмінювані іменники

158. Визначте відмінки вжитих у словосполученнях іменників. Порівняйте форми непрямих відмінків із початковою. Чи змінюються ці іменники за відмінками і числами?

Побувати в Баку, читати меню, виїхали з депо, розповідав леді, пишатися кабальєро, спитала в Антонію, злякався двох шимпанзе.

Іменники, що не змінюють закінчень ні за відмінками, ні за числами, називаються **незмінюваними**. До них належать:

1. Жіночі прізвища на приголосний та -о: *Лариса Лебідь, Ірина Косяченко, Ярослава Ступило*.

2. Загальні та власні назви іншомовного походження з кінцевим -е(-є), -і(-ї), -о(-у): *кашне, журі, депо, Марокко, кенгуру*, але: *пальто — пальта, пальту, у пальті*.

3. Абревіатури: *НВО (науково-виробниче об'єднання), СОТ (Світова Організація Торгівлі)*.

159. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Визначте відмінки іменника *шосе*. Вкажіть, яким членом речення він виступає в кожному реченні.

1. Все шосе загр..міло, заскр..піло, затупотіло. 2. Понад шосе бов..аніли окуті кригою т..лефонні стовпи. 3. Машини з гуркотом з'ї..джали з шосе. 4. Черниш іноді оглядався назад і бачив гірське шосе, забите військами. 5. Над шосе зуп..няємось, мов над білою пр..рвою (Із тв. О. Гончара).

160. Складіть речення з поданими словосполученнями, ставлячи їх у непря-
мих відмінках.

Картопляне пюре, мовчазна мадам, просторе фойє, веселий
какаду, конструкторське бюро.

Незмінювані іншомовні іменники, що означають назви
осіб, мають рід відповідно до статі: *леді* (жінка) — жіночий
рід, *кабальєро* (лицар) — чоловічий рід.

Назви тварин належать до чоловічого роду: *какаду*, *поні*,
шимпанзе, але: *муха цеце*, *риба путасу* — жіночого роду.

Назви неістот мають середній рід: *депо*, *купе*, *галіфе*, *журі*.

У власних назвах рід визначається відповідно до роду
загальної назви: *Торонто* (місто) — середній рід, *Каїрі* (ост-
рів) — чоловічий рід, *Перу* (країна) — жіночий рід.

Рід складноскорочених слів визначають за основним сло-
вом: *НБУ* (Національний банк України) — чоловічий рід,
АТС (автоматизована телефонна станція) — жіночий рід,
ГУОН (Головне управління освіти і науки) — середній рід.

161. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Допишіть закін-
чення прикметників, ужитих з незмінюваними іменниками.

1. Бабусю приготуйте на вечерю смачн.. рагу. 2. Ми безпе-
ечно були готові спостерігати за кумедн.. шимпанзе цілий
день. 3. Коли ми зайшли в затишн.. купе до відправлення
поїзда залишалося десять хвилин. 4. Гірськ.. Сурамі невелич-
кий курорт неподалік відом.. Боржомі. 5. Жовт.. таксі зупи-
нилося біля нашого будинку. 6. Повновод.. Міссісіпі впадає в
Мексиканську протоку. 7. Крихітн.. колібрі найменша пташ-
ка на планеті.

162. Розгляньте фотоілюстрації. Складіть усну розповідь «Екскурсія до зоо-
парку», використовуючи подані іменники в різних відмінках.

Шимпанзе, поні, какаду, кенгуру, фламінго, клітка, вольє-
ра, загорожа.

У зоопарку

163. Спишіть речення, вставляючи потрібні закінчення. Визначте рід складноскорочених слів, користуючись довідкою.

1. Керівник українсько.. МЗС прийняв новопризначених послів із країн близького зарубіжжя. 2. При спорудженні Канівсько.. ГЕС утворилося водосховище. 3. ООН бу.. створен.. для підтримання миру та міжнародної безпеки. 4. У приміщенні Деснянськ.. РДА відбулося нагородження переможців спортивних змагань. 5. У наш.. БК організована виставка виробів народних майстрів (*Із журналу*).

Д о в і д к а: Організація Об'єднаних Націй; Міністерство закордонних справ; гідроелектрична станція; районна державна адміністрація; Будинок культури.

164. Спишіть речення, додаючи закінчення. Визначте рід незмінюваних іменників.

1. Народи, які живуть біля підніжжя вкрит.. лісами Кіліманджаро, завжди вважали цю гору священною і поклонялися їй як богині благополуччя й радості. 2. За добу повновод.. Колорадо проносить півмільйона тонн глини, піску й каміння. 3. Потужн.. Похуту — це гейзер, який викидає струмінь дуже гарячої води на 30 метрів угору. 4. Стрімк.. Анхель у Венесуелі — найвищий у світі водоспад. 5. Довгодзьоб.. ківі швидше схожий на якогось звіра, ніж на птаха (*Із довідника*).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ОПИС ПРИМІЩЕННЯ.

ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ-РОЗПОВІДІ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРИМІЩЕННЯ

1. Які типи мовлення ви знаєте?
2. У чому особливості побудови опису?

Внутрішній вигляд приміщення називають **інтер'єром**. Опис інтер'єру складається з назв предметів, меблів та місця їхнього розташування.

Опис приміщення може бути **науковим** і **художнім**.

Мета **наукового опису** — якнайточніше передати розміри приміщення, його призначення, особливості освітлення, розташування меблів.

Для **художнього опису** інтер'єру притаманне використання різноманітних художніх засобів: епітетів, порівнянь, уособ-

лень. Опис приміщень у літературних творах допомагає читачеві краще уявити особливості історичного часу, зрозуміти характери героїв.

165. Прочитайте. Визначте, до якого стилю мовлення належить кожен із текстів. Обґрунтуйте свою думку.

I. Вітальня (загальна кімната) — найбільша за розмірами, її призначення дуже широке: тут обідають, відпочивають, учаться, іноді працюють.

Щоб зробити вітальню зручною, її слід поділити на функціональні зони. Біля вікна краще розташувати зону відпочинку, поставити сюди тахту, низький журнальний столик, одне чи два крісла, щоб тут можна було почитати книжку або переглянути телепередачу. Ближче до дверей можна розмістити обідній стіл і стільці, тобто створити зону їдальні. Щоб було зручно користуватися кожною зоною, на їх межі доречно поставити низькі секційні шафи перпендикулярно до стіни (*Із довідника*).

II. Лампа із зеленим абажуром освітлює круглий стіл із купою шкільних зошитів і всю невеличку кімнату з етажеркою в кутку, шафу з книжками, карту земних півкуль на стіні. Поряд з етажеркою націлилась у стелю довжелезна підзорна труба на залізному триніжку. Василь Васильович жартома зве її телескопом. Це, мабуть, найдорожча для нього річ у кімнаті. Учитель сідає за стіл і присуває до себе зошити. Треба перевірити, як написали учні диктант (*О. Донченко*).

166. I. Прочитайте. Визначте тему й основну думку тексту. Доберіть до нього заголовки.

Марта, шулячись від снігу, що пригоршнями сипався в обличчя, зайшла в під'їзд. Швидко збігши сходами, відчинила двері квартири. Дівчина в темряві зняла чобітки й пальто, кинула на вішалку шарф і шапку й увійшла в кімнату. У Мартиному помешканні тепло й затишно. Вітер дув із півночі, а її кімната була обернута на південь, тож жорстокий сніговій, розбиваючись об чоло будинку на вулиці, осідав на вікно лагідним порохом.

Приємна тиша стояла в помешканні. Дівчина увімкнула лампу, від якої навколо розіллалося яскраве світло. У кімнаті всі речі спокійно трималися своїх місць. У далекому кутку темніла стара шафа. Біля неї примостилася невисока етажерка на різьблених ніжках. На поличках стояли книжки, що їх

так любила читати вечорами дівчина. Марта стояла біля застеленого синім покривалом ліжка. Невеличкий килимок з двома оленями на лісовій галявині прикривав частину білої стіни. Ближче до вікна присунувся стіл, накритий білою скатертиною у великі сині квіти.

Марта ще раз озирнулася по кімнаті, що видалася їй зараз досить пристойною. Тільки от світло занадто різке! І дівчина накинута лампу зелений серпанок, який восени пов'язувала на шию. «Тепер у мене зовсім гарно», — задоволено подумала вона (За В. Підмогильним).

II. Прочитайте ту частину тексту, яка містить опис помешкання. Які висновки про уподобання Марти можна зробити з прочитаного?

III. Усно перекажіть текст за самостійно складеним планом.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

167. I. Прочитайте діалог за особами. Поясніть вивчені пунктограми.

У ГОСТЯХ

— Доброго дня! Ось прийшов привітати тебе в новій квартирі.

— Дуже радий тебе бачити. Заходь, будь ласка. Я нещодавно переїхав, тож іще не зовсім обжився.

— Який у тебе просторий передпокій! А як добре підібрані шпалери: вони пасують і до меблів, і до килимового покриття!

— Так, я їх ретельно добирав. Проходь до кімнати. На жаль, тут іще не все впорядковано. Днями придбаю письмовий стіл, і тоді вже все буде гаразд.

— А де ти його поставиш?

— Отам, біля вікна. А взагалі доведеться зробити перестановку. Журнальний столик і крісла поставлю ліворуч, біля стіни. Ліжко залишиться на своєму місці, а шафу треба буде посунути в кут.

— Буде дуже гарно й затишно.

— Чи не допоможеш мені в суботу переставити меблі?

— З радістю!

II. Складіть і запишіть діалог, уявивши таку ситуацію: ви хочете переставити меблі у своїй кімнаті, а мама доводить, що такі зміни не бажані.

168. I. Прочитайте уважно найбільш поширені правила поведінки за столом. Що нового ви дізналися? Сформулюйте відомі вам правила, що не увійшли до цього переліку.

Гості не сідають, поки господар або господиня не запропонують їм місце за столом.

Не слід сидати надто близько до столу чи далеко від нього, а також виставляти лікті і класти їх на стіл.

Серветку не заправляють під комірець і не розкладають на грудях. Не слід витирати нею обличчя. Скориставшись серветкою, її не складають, а недбало кладуть на стіл.

Триматися за столом треба по можливості прямо, не схилятися над ним. Не слід тягнутися через тарілку іншого, повертатися спиною до одного сусіда, щоб поговорити з іншим.

Суп не їдять з кінця ложки. Нею не їдять те, що треба їсти виделкою. При цьому на виделку беруть стільки їжі, скільки може вміститися без особливих зусиль. Не слід їсти з ножа і підносити його до рота.

Хліб беруть рукою, ламають, а не відкушують від цілого кусня.

Якщо виделка або ложка випадково впала на підлогу, спокійно просять іншу. Чайну ложку, розмішавши цукор у склянці чи чашці, кладуть на блюдце.

Не розмовляють з повним ротом і взагалі не наповнюють рот великою кількістю їжі.

Не слід їсти надто швидко. Хазяїн не закінчує страву першим, чекає, поки поїдять гості, особливо останню страву.

Гості не критикують подані страви і не пояснюють, що комусь не можна їсти певну страву. А господиня не повинна нав'язливо розкладати страви по тарілках гостей.

Склянку чи келих не піднімають надто високо.

Не слід складати кісточки з фруктів на стіл. За допомогою ложки їх кладуть на тарілку.

Якщо чогось не знаєш, не вмієш — подивись, як це роблять інші. Не привертай до себе уваги різкими жестами, голосним сміхом, надто жвавою бесідою (*За Л. Грибовою*).

II. Попрацюйте в парах. Перекажіть одне одному правила поведінки за столом, які ви запам'ятали.

§ 19. Способи творення іменників

169. I. Пригадайте способи творення слів. Прочитайте і доведіть, що подане висловлювання є текстом. Визначте, яким способом утворені виділені слова.

День був прозорий, безвітряний. Уночі випав дощ. Повітря було чисте і свіже, наче хтось вимив далеч. Річка стояла, як скляне озеро. Білосніжними кучугурами відбивалися в ній хмари. Низько над водою кружляли ластівки й де-не-де черкали воду гострим лезом крила (За З. Тулуб).

II. Усно опишіть фотоілюстрацію, використовуючи сполучення слів із тексту.

Блискуча поверхня річки

В українській мові іменники можуть творитися такими способами словотвору:

- 1) **префіксальним**: *щастя* — *нещастя*, *дід* — *прадід*;
- 2) **суфіксальним**: *учити* — *учитель*, *ягода* — *ягідка*;
- 3) **префіксально-суфіксальним**: *двері* — *одвіроч*, *тінь* — *затінок*;
- 4) **безафіксним**: *молодий* — *молодь*, *блакитний* — *блакить*;
- 5) **шляхом переходу прикметників в іменники**: *хворий* (який?, прикметник) *собака*, *хворий* (хто?, іменник) *стогнав*.

170. Прочитайте речення. Скажіть, якого значення надають префікси виділеним іменникам.

1. Дід і **прадід** були чумаками (О. Довженко). 2. **Затоплю** **недолю** дрібними сльозами, **затопчу** **неволю** босими ногами (Т. Шевченко). 3. Грузьким бездоріжжям поволі тягнулися вози (З. Тулуб). 4. Видно, мій **співрозмовник** не хотів видавати чужих таємниць (П. Загребельний). 5. Після дощу трави на **заріччі** стали яскравішими (В. Яворівський). 6. Рідне **Прикарпаття** давало поетові сили, надихало до праці (Р. Іваничук).

171. Утворіть нові іменники за допомогою префіксів і запишіть їх. Складіть три речення з утвореними словами, вживаючи однорідні члени речення.

Блиск, учасник, коло, острів, бесіда, правда, щастя, відповідальність.

172. Спишіть речення, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

1. Я бачив світ, я пройшов (пів)Європи. 2. Мічурін запрошує кожного з присутніх з'їсти (пів)яблука і (пів)абрикоса (*Із тв. О. Довженка*). 3. Сам посадив гіллясте смеччя, щоб кроною шуміло на (пів)світу (*А. Малишко*). 4. На (пів)ночі прохоплювалися тривожні ..палахи (*Петро Панч*). 5. У ..шитку були записані пісні, щедрівки, псалми (*С. Васильченко*).

173. Запишіть назви осіб у три стовпчики: а) за характером і місцем їхньої діяльності; б) за вдачею, зовнішніми і внутрішніми ознаками; в) за місцем проживання і національністю. Позначте суфікси іменників.

Ударник, плаксій, азербайджанець, тюхтій, косар, парижанин, здоров'як, звенигородець, зброяр, ужгородець, дивак, прапорonosець, знайко, аджарець, залізничник, багатій, киянин.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв іменників складеться початок прислів'я: «... добрих людей знайде».

174. **Попрацюйте в парах.** Утворіть від поданих іменників назви осіб за місцем проживання чи національністю. Запишіть за зразком і позначте суфікси іменників.

З р а з о к. Львів — львів'янин.

Чернігів, Одеса, Ялта, Грузія, Луцьк, Суми, Полтава, Сибір, Кубань, Куба, Болгарія, Італія, Чернівці, Польща, Харків.

175. Утворіть назви людей за їхньою діяльністю або вчинками. Запишіть за зразком і позначте суфікси іменників.

З р а з о к. Шиє — швець.

Читає, жне, завідує, учить, грає на сурмі, лікує, кричить, плаче, в'яже, косить, балакає, пасе вівці, вирощує картоплю, розводить бджіл.

176. Прочитайте пари прислів'їв. Визначте, якими частинами мови є виділені слова в кожному з речень.

1. **Ледачому** щодня свято. **Ледачий** чоловік легко проживе свій вік. 2. **Старого** горобця на полову не зловиш. **Старий**

каже на глум, а ти бери на ум. 3. Тихого та смирного і кури клюють. Тиха вода греблю рве. 4. Мудру річ приємно слухати. Мудрий не дасться за ніс водити (Нар. творчість).

177. Складіть по два речення зі словами *минуле, військовий, розумний* так, щоб у першому реченні вони були іменниками, а в другому — прикметниками.

Прикметники, що перейшли в іменники, до жодної з відмін не належать і відмінюються як прикметники.

178. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Визначте, яким способом утворені виділені іменники.

1. І з-під крил журавлиних мені під вікно л..стопад стелиться (Б. Олійник). 2. Онде на галявинці золотавіє звіробій, ліловіє верес, у видолинку цвіте чебрець (В. Чухліб). 3. Бр..нить в мені в..сняний переддень. 4. Не живе л..дачий, де к..пить робота (Із тв. А. Малишка). 5. Буйна зелень л..вад сповнена різних звуків (Ю. Мушкетик). 6. Ро..будить зорі незабаром соловей — співець гаїв понаддніпрових (П. Усенко).

§ 20. Не з іменниками

Не з іменниками може писатися **разом** або **окремо**.

Не з іменниками пишуть **разом**, якщо:

- 1) іменник не вживається без *не*: *небіж, недуга, немовля*;
- 2) іменник з префіксом *не-* можна замінити синонімом: *нещастя — лихо, неволя — рабство, несправедливість — кривда*.

Не з іменниками пишуть **окремо**, якщо:

- 1) іменник, перед яким стоїть *не*, протиставляється іншому: *Вчи лінивого не молотом, а голодом* (Нар. творчість);
- 2) частка *не* заперечує лексичне значення іменника: *Щастя — не підкова, під ногами не знайдеш* (Нар. творчість).

Орфограма Не з іменниками

179. До поданих іменників доберіть із довідки синоніми.

Неслава, неправда, неуспіх, неповага, невільник, недоброзичливець, неплатник, недруг.

Довідка: зловмисник, ганьба, зневага, ворог, брехня, раб, поразка, боржник.

180. Складіть і запишіть пари речень з поданими іменниками.

Неправда — не правда; незгода — не згода; недруг — не друг.

181. I. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви і розкриваючи дужки.

1. І над кр..ницею верба нагнулася, як та журба далеко в самотній (не)волі. 2. То (не)вітер, то не буйний, що дуба л..має (*Із тв. Т. Шевченка*). 3. Людська (не)доля будила (не)ро..пач в мені, а бажан..я кращої долі (*Леся Українка*). 4. Слово — (не)полова, язик — (не)помело. 5. Поперед (не)вода риби не лови. 6. (Не)голка шиє, а руки (*Нар. творчість*).

II. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

182. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Щастя і (не)щастя — то близькі сусіди. 2. Журба — не сонце, а сушить добре. 3. (Не)перо пише, а розум. 4. Людину сушить (не)робота, а турбота. 5. І будень, і неділя — все (не)робі безділля. 6. На гірку (не)дугу і ліки гіркі. 7. Письменний бачить поночі більше, ніж (не)ук при сонці. 8. (Не)правда і приятеля робить (не)другом (*Нар. творчість*).

§ 21. Букви *е, и, і* в суфіксах *-ечок, -ечк-, -ичок, -ичк-, -інн(я), -инн(я), -енн(я), -ив(о), -ев(о)*

183. Прочитайте речення. Знайдіть слова зі зменшувально-пестливими суфіксами.

1. Помандрував козаченько з Лубен до Прилуки, ой плакала дівчинонька, здіймаючи руки. 2. Ой гиля, гиля, сірі гуси, додому, ой горе ж тому лебедику самому. 3. Я ж не пила, не варила, а йшла по водиченьку — відерце побила. 4. Іди, іди, мій синочку, та незабарися, за чотири неділеньки додому вернися. 5. Над річкою бережком ішов чумак з батіжком (*Нар. творчість*).

Суфікси *-ичк(а), -ичок* вживаються тільки в словах, що утворилися від слів на *-иц(я), -ик*: *криничка* ← *криниця*, *кошичок* ← *кошик*.

В інших словах вживаються суфікси *-ечк(а), -ечок, -еньк-*: *донечка, мішечок, тополенька*.

184. Утворіть від поданих слів іменники за допомогою суфіксів *-ечк-*, *-ечок* або *-ичк-*, *-ичок*.

Донька, сито, вулиця, діжка, рука, літо, озеро, кораблик, подушка, вікно, слово, хвиля, лисиця, ложка, кролик, палиця.

185. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви.

1. Прощай, Волинь, прощай, рідний куточок! Мене від тебе дол..нька жене! 2. Синє море чудово так грає, його сон..чко пестить ласкаво. 3. Он ярочки зелененькі, стеж..чки по них маленькі, перевиті, мов стріч..чки, збігаються до річ..чки. 4. Сизая горл..чка затуркотіла. 5. І вогн..чком бентежним спалахнула зірниця. 6. Легким сном спить мій жаль у серд..ньку (*Із тв. Лесі Українки*).

В іменниках, утворених від дієслів, під наголосом вживається суфікс *-інн(я)*, без наголосу — суфікс *-енн(я)*: *ходити* — *ході́ння*, *вивчити* — *ві́вчення*.

186. Утворіть від поданих дієслів іменники із суфіксами *-інн(я)* чи *-енн(я)*.

Прагнути, носити, горіти, звернутися, розуміти, продовжити, шарудіти, повернутися, ходити, терпіти, оточити, засвоїти, уміти, управляти, ставитися, вивчити.

За допомогою суфікса *-инн(я)* утворюються збірні назви від іменникових основ: *бурак* — *бурач^{ин}ня*, *квасоля* — *квасоли^{ин}ня*.

За допомогою суфікса *-інн(я)* творяться такі слова: *корі^{ин}ня*, *камін^{ин}ня*, *насі^{ин}ня*.

187. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви.

1. При дорозі буря повив..ртала д..рева з кор..нням (*Ю. Збанацький*). 2. Люблю л..генький димок, що снується над городом, коли ..палюють картопл..ння (*Є. Гуцало*). 3. Любив я с..діти в г..рячі літні дні серед високого кукурудз..ння й золотоголових соняшників. 4. Ст..лилося по з..млі широколисте гарбуз..ння (*Із тв. А. Дімарова*). 5. Хлопчаки заходилися робити курінь із соняшнич..ння (*Г. Кияшко*).

В іменниках, які означають матеріал або продукт праці, пишеться суфікс *-ив(о)*: *печи^{во}*, *мели^{во}*, але: *маре^{во}*, *зере^{во}*, *має^{во}*.

Орфограма Букви е, и, і в суфіксах -ичк-, -ичок, -ечк-, -ечок, -інн(я), -инн(я), -енн(я), -ив(о), -ев(о)

188. Утворіть і запишіть від поданих дієслів іменники за допомогою суфіксів -ив(о), -ев(о).

Мережити, варити, марити, пекти, місити, плести, палити.

189. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви.

Під тином, що виходив на вузьку безлюдну вул..чку, любив я сидіти в гарячі літні дні. Тут росла висока кукурудза й золотоголові соняшн..ки, стелилося по землі широколисте гарбуз..ння. Тут завжди було таємничо й тихо, у гарячому повітрі танцювало мар..во. Наслухавшись матусиних розповідей про південні країни, я полював у буйнотрав'ї на тигрів та левів, крокодилів і носорогів. Моя буз..нова пал..чка не раз завдавала жахливих спустошень тропічній звіроті (Б. Комар).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПИС ПРИМІЩЕННЯ

1. Що називається інтер'єром?
2. У чому полягає особливість опису приміщення?
3. Чим різняться науковий і художній описи приміщення?

190. І. Прочитайте. Скажіть, до якого стилю мовлення належить текст.

УКРАЇНСЬКА ХАТА

Внутрішнє планування українського житла у дев'ятнадцятому столітті всюди було майже однаковим. Піч завжди займала внутрішній кут хати з одного боку від дверей і була обернена своїм отвором до стіни з вікнами. По діагоналі від печі влаштовували парадний кут (покуть). Тут розміщували ікони, прикрашені тканими або вишитими рушниками. Уздовж бічної стіни ставили стіл. Біля столу розміщува-

Інтер'єр старовинної української хати

ли довгу дерев'яну лаву. Збоку від столу знаходилася скриня. У кутку, протилежному печі, біля дверей робили дерев'яні полички або шафу для посуду — мисник (Із кн. «Українська минувшина»).

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть усний опис інтер'єру української хати в художньому стилі.

191. I. Попрацюйте в парах. Відредагуйте поданий уривок з учнівського твору.

Моя кімната невелика. У кімнаті немає нічого зайвого. Коли заходимо до кімнати, то праворуч бачимо шафу, там стоять мої книжки. А ліворуч біля стіни стоїть тумба, на якій стоїть телевізор. Біля вікна стоїть письмовий стіл, за яким я роблю уроки. Біля стіни навпроти тумби з телевізором стоїть моє ліжко.

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Яких типових помилок припустився учень?
2. Чи вдалось автору твору розповісти про свої захоплення й уподобання?
3. Чи є у творі епітети, уособлення, порівняння? З якою метою їх використовують?

У художньому описі ставлення до зображуваного слід висловлювати не лише прямо, а й передавати через добір відповідних художніх засобів (епітетів, порівнянь, уособлень).

192. Напишіть твір на тему «В гостях в однокласника», поклавши в основу опис приміщення.

§ 22. Написання і відмінювання чоловічих та жіночих імен по батькові

193. Прочитайте. Зробіть висновок, за допомогою яких суфіксів утворюються чоловічі та жіночі імена по батькові.

Василь — Васі́льович, Васі́лівна; Андрій — Андрі́йович, Андрі́ївна; Юрій — Юрі́йович, Юрі́ївна; Степан — Степа́нович, Степа́нівна.

Чоловічі імена по батькові творяться за допомогою суфікса **-ович**: *Петрóвич, Горді́йович*.

Жіночі імена по батькові творяться за допомогою суфікса **-івна** (після голосного на письмі **-ївна**): *Петрівна, Гордіївна*.

Деякі чоловічі імена по батькові творяться за допомогою суфікса *-ич(-іч)*: *Лука — Лукі́ч, Сава — Са́вич (і Са́вович), Хома — Хомі́ч (і Хóмович), Кузьма — Кузьмі́ч (і Ку́зьмович), Ілля — Іллі́ч (й І́лькович)*.

Змінюється твірна основа і при творенні таких імен по батькові: *Микола — Миколáйович, Миколáївна; Григорій — Григóрович, Григóрівна; Яків — Я́кович, Я́ківна*.

194. Утворіть і запишіть чоловічі та жіночі імена по батькові.

Михайло, Ігор, Валерій, Трохим, Геннадій, Лук'ян, Анатолій, Прокіп, Архип, Ярослав, Роман, Олег, Денис, Дмитро, Костянтин, Аркадій, Олексій, Олександр, Микола.

195. Запишіть прізвища видатних українських письменників, замінюючи ініціали іменами й по батькові.

Г. С. Сковорода, Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, М. М. Коцюбинський, П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, В. М. Сосюра.

Чоловічі та жіночі імена по батькові відмінюються **як іменники відповідної відміни**.

196. Спишіть речення, ставлячи у потрібному відмінку подані в дужках імена та імена по батькові.

1. Учні так люблять ці подорожі із (Степан Васильович) у ліс, у поле (Б. Антоненко-Давидович). 2. Чого це Ви, (Михайло Якович), так посмутніли? (О. Гончар). 3. Доля простелила для (Пантелеймон Олександрович) довгий життєвий шлях. 4. Пам'ятаю слова, сказані тоді (Василь Семенович): «Поет — це людина. Насамперед!» (Із тв. М. Жулинського). 5. Починається оповідання словами весільної пісні, яку я почув того вечора від (Марія Костянтинівна). 6. Я з радістю допоможу Вам, (Софія Миколаївно)! (Із тв. Г. Косинки).

197. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Сергей Николаевич вспомнил, как Леонид Тимофеевич познакомил его с новыми учениками. 2. У Николая Григорьевича к старости разболелись ноги. 3. Павел Васильевич мечтал, что его сын станет инженером-строителем или архитектором. 4. Степан Ильич поднял руку: «Стойте!» 5. Екатерина Алексеевна никогда не жаловалась на усталость (Із тв. В. Овсєвої).

 жа́ловаться — ска́ржитися *уста́лость — вто́ма*

РОЗБІР ІМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Частина мови.
2. Початкова форма іменника (називний відмінок однини).
3. Постійні ознаки: а) власна чи загальна назва; б) назва істоти чи неістоти; в) рід; г) відміна і група (якщо є).
4. Змінні ознаки: а) відмінок; б) число.
5. Синтаксична роль.

Вгору туман піднімається срібний, хмарками-смужками в'ється (Грицько Чупринка).

Зразок усного розбору

Туман — іменник, ужитий у початковій формі; загальна назва, неістота, чоловічий рід, друга відміна, тверда група; називний відмінок однини; у реченні виступає підметом.

Зразок письмового розбору

Туман — імен., п.ф. — *туман*; заг. назва, неістота, ч.р., II відм., тв.гр.; Н.в., одн.; підмет.

- 198.** I. Прочитайте, доберіть до тексту заголовки. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Розберіть виділені іменники як частину мови.

Якщо дружити із **ст..жиною**, вона багато цікавого ро..повість. Тетянка вийшла на **ганок**, а ст..жина неначе взяла її за руку і пов..ла за собою.

Довкола картопля цвіте біло-рожево, соняхи в золоті бубни в..гупують. З..лений огірочок виповз із грядки на стежку: а щотут робиться? Квасоля-повитиця пишається на в..соких тичках. А гарбуз та гарбузиha з **гарбузенятами** сховалися в **тінь** під лапатим листям, щоб сонце не напекло (За В. Чухлібом).

II. Розгляньте репродукцію картини Юрія Камишного «Очима серця, або поки баба в хаті». Складіть продовження розповіді, поєднавши реальність з елементами фантастики.

Ю. Камишний.
Очима серця,
або поки баба в хаті

СУМИ

Це місто — ровесник Харкова. Його заснували 1652 року. Пізніше тут було збудовано фортецю для захисту від нападів кримських татар.

Походження назви міста досі чітко не з'ясовано. Висувають декілька версій. Історики вважають вірогідною таку: назва міста походить від давньої назви річки, на берегах якої заснували поселення.

Народні легенди по-своєму пояснюють назву цього населеного пункту. Колись при спорудженні фортеці знайшли три закопані суми (сумки). Ці три суми зображено на старовинному гербі міста вісімнадцятого століття.

Оскільки Суми, як і Харків, заснували переселенці, одна з версій походження назви пов'язана зі словом *сум*: люди, що прийшли сюди, сумували за рідним краєм (За І. Вихованцем).

Суми сучасні

1. Що спільного в історії виникнення міст Харкова і Сум?
2. Яка з версій заснування міста здається вам більш вірогідною?
3. Підрахуйте кількість букв і звуків у словах *пов'язана*, *походження*, *колишньому*.
4. Підготуйте невелику усну розповідь на тему «Місто Суми — історія і сучасність». Скористайтеся текстом та фотоілюстрацією.

1. Чим відрізняються самостійні частини мови від службових?

2. Яка частина мови називається іменником?

3. Розкажіть про іменники, що означають назви істот і неістот.

4. Які іменники належать до власних назв, а які — до загальних?

5. Сформулюйте правила вживання великої букви у власних назвах. Які власні назви беруть у лапки?

6. Розкажіть про рід іменників. Як визначається рід незмінюваних іменників?

7. Наведіть приклади іменників, що мають форму однини і множини; лише однини; тільки множини. Які іменники за родами не розпізнаються?

8. За якими ознаками іменники поділяються на відміни? Скільки відмін в українській мові? Іменники яких відмін поділяються на групи?

9. Сформулюйте орфограму *«Букви о, е в закінченнях орудного відмінка однини іменників першої і другої відміни»*.

10. Поставте подані іменники в родовому відмінку і запишіть у два стовпчики: а) із закінченням -у(-ю); б) із закінченням -а(-я).

Напрямок, експеримент, стовбур, мороз, віз, Ірпінь, авторитет, трактор, Єгипет, іменник, віск.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних слів складеться початок вислову О. Довженка: *«...нічого радіснішого і приємнішого, ніж людська праця»*.

11. Сформулюйте орфограму *«Подовження приголосних, апостроф перед закінченням орудного відмінка однини іменників третьої відміни»*.

12. Коли *не* з іменниками пишеться разом, а коли — окремо?

13. Розкажіть про правопис голосних в іменникових суфіксах.

14. Як творяться чоловічі й жіночі імена по батькові?

15. Із поданого речення випишіть іменники і розберіть їх як частину мови.

Хвиля човника легкого і цілує, і гойда, ширше моря голубого наша юність молода (М. Сом).

ПРИКМЕТНИК

§ 23. Прикметник як частина мови

199. Спишіть уривок із вірша Дмитра Луценка, вставляючи пропущені букви. Підкресліть прикметники. Скажіть, за якими ознаками ви їх розпізнали.

Пр..йшла до нас морозяна з..ма,
в гаях білястим снігом вкрила віти.
Та соня..ним бе..смертникам дарма —
немов ж..ві, стоять і досі квіти.

Д. Луценко

Безсмертники

Прикметник (рос. имя прилагательное) — це самостійна частина мови, що називає ознаку предмета і відповідає на питання *який? яка? яке? які? чий? чия? чий? чиї?* Наприклад: *чиста джерельна вода, синя бабусяна хустка.*

Прикметники змінюються за **числами**, **родами** (в однині) і **відмінками**.

200. Утворіть і запишіть словосполучення, додаючи до кожного з іменників прикметник, що в дужках. Зробіть висновок, від чого залежать рід, число, відмінок прикметників.

Очерет, кукурудза, зілля, зарості (густий); ріка, полем, степу, ланами (широкий).

Прикметники вживаються в тому ж **числі**, **роді** й **відмінку**, що й іменники, від яких вони залежать.

У множині рід прикметників не визначається.

201. **Попрацюйте в парах.** Відновіть прислів'я і запишіть. До виділених прикметників доберіть антоніми і поставте їх на місці пропусків, узгоджуючи з іменниками. Визначте число, рід (в однині) і відмінок прикметників.

1. З великої хмари ... дощ буває. 2. Старий рік у ноги, а ... у пороги. 3. На чорній землі ... хліб родить. 4. З поганої трави не буде ... сіна. 5. Запрягай молодого бика до плуга, бо ... не

запряжеш. 6. І **великий** дуб під ... сокирою падає. 7. **Солодкий** обід після ... праці. 8. **Маленьке** діло краще за ... безділля (*Нар. творчість*).

202. Спишіть і відгадайте загадки. Визначте, якими членами речення виступають прикметники.

1. Поля скляні, межі дерев'яні. 2. На легкій ніжці важка голова причеплена. 3. Золоте решето чорних хатинок повне.

В і д г а д к и. 'онкіВ 'жиншвноС 'жотогоМ

 У реченні прикметник найчастіше виступає **означенням**, рідше — **присудком**: *Земля пухкенька, під ногами хрустить м'якеньке бадилля* (С. Васильченко).

203. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Визначте число, рід і відмінок прикметників.

Займався пишний світанок. Золотий промін..чик сонця пер..линув зі сходу на захід, і в..ршечки синіх хмар зайняли..ся ч..рвоним полум'ям. Сонце випл..вало з-за краю з..млі та обгорталося бл..скучими хмарками, що ..палахували від сонячного проміння, мов солома від вогню. Випл..vlo. Д..рева в л..генькій одежі зі срібного інею обл..лись рожевим світлом. По твердому, рипливому снігу ст..лились довгі їхні тіні. Ранок дихав морозцем (*За М. Коцюбинським*).

204. Яке лексичне значення мають прикметники *освічений* — *досвідчений*; *робочий* — *робітничий*? Складіть з ними речення.

205. Прочитайте текст. Випишіть прикметники разом з іменниками, від яких вони залежать. Визначте рід, число, відмінок прикметників.

Тополі на видноколі. Високі пірамідальні дерева обіч доріг. Спекотного дня їхні верхи темною зеленню здалека манили мандрівників. Дійти б лишень! Під тополями відпочити, а там уже коротша путь до мети залишиться, долати її легше стане!

Під цими високими деревами чисте повітря. Недаремно ж древні пращури висаджували опатні тополі біля жител. Росли вони й там, де відбувалися народні зібрання. Під придорожніми тополями зупинялися на відпочинок мандрівники. У рятівному затінку ставили у спеку своїх волів і чумаки, що їздили в дальні краї по сіль.

Постали тополі на сторожі наших поселень, щоб вести запеклу боротьбу з лихими вітровіями, змагатися з безжалісною стихією (*За А. Кондратюком*).

§ 24. Якісні, відносні та присвійні прикметники

За значенням прикметники поділяються на три групи: **якісні, відносні та присвійні**.

Якісні (рос. качественные) прикметники відповідають на питання *я к и й?* і вказують на ознаку, що може виявлятися більшою чи меншою мірою: *чистий — чистіший, простий — найпростіший, вдалий — менш удалий*.

Відносні (рос. относительные) прикметники відповідають на питання *я к и й?* і вказують на відношення одного предмета до іншого: *дерев'яна скринька — скринька з дерева, весняні квіти — квіти весни, київські вулиці — вулиці Києва*.

Присвійні (рос. притяжательные) прикметники відповідають на питання *ч и й?* і вказують на належність предмета людині чи тварині: *учителева книга — книга учителя, бабусині окуляри — окуляри бабусі, ведмежий барліг — барліг ведмедя*.

206. Розгляньте таблицю «Групи прикметників за значенням» на другому форзаці підручника. Дайте відповіді на подані запитання.

1. Як ви розрізняєте групи прикметників за значенням?
2. На які питання відповідають прикметники кожної групи?
3. Прикметники якої групи вказують на належність чого-небудь кому-небудь?
4. До якої групи за значенням відносяться прикметники в поданих словосполученнях: *молода доля; мамина вишня; білокорі берези; ластів'ячі голоси*?

Присвійні прикметники, утворені від імен і прізвищ, пишуться з **великої букви** (*Оленчин вінок, Шевченкові твори*).

207. Випишіть прикметники у три стовпчики: а) якісні; б) відносні; в) присвійні.

Охайний, березовий, дерев'яний, мамина, дружний, Елеонорин, житній, олов'яне, низька, людський, дідусева, Улянин, алюмінієвий, апетитний.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних слів складеться початок прислів'я: «... не наносить».

208. Розв'яжіть мовну задачу.

Шестикласники складали словосполучення з присвійними прикметниками. Учениця записала в зошиті: *Марійчин щоденник, батьківські збори, солов'їний щебет*. Яку помилку допустила дівчинка?

Прикметники, залежно від контексту, можуть переходити з однієї групи за значенням до іншої.

Якісні прикметники у складі усталених назв переходять у **відносні**: *легка ноша* — *легка атлетика* (назва виду спорту); *зелений листок* — *зелений борщ* (назва страви).

Відносні й присвійні прикметники, ужиті в переносному значенні, переходять у **якісні**: *золоті руки* — *умілі, працьовиті руки*; *солов'їний голос* — *приємний, мелодійний голос*.

Присвійні прикметники переходять у **відносні**, коли вказують на ознаку за різноманітними відношеннями між предметами: *лисячий комір* — *комір з лисиці*; *дівочий хоровод* — *хоровод дівчат*.

209. Запишіть словосполучення у три стовпчики: а) з відносними прикметниками; б) з присвійними прикметниками; в) з якісними прикметниками.

Вовчі ягоди, вовчий хвіст, осячча впертість, лисяча обережність, баранячий кожух, бараняче око, шовкова накидка, шовкове волосся, поетові твори, бараняча кмітливість, свиняче ікло, одноденна екскурсія, заяче вухо.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... козою стати, та не навчився капусту їсти».

210. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте групи прикметників за значенням, користуючись таблицею «Групи прикметників за значенням» на другому форзаці підручника.

Много снега в зимнем лесу. Под белыми шапками согнулись ветки деревьев. Метелица намела сугробы на опушках.

Издалека видно на лесных полянах следы. Отпечатки лисьих ног охотник узнал сразу. А это чьи следы? Передние ямки большие, а за ними — неглубокие. Наблюдательного охотника не обманут. Он сразу узнает заячьи следы (За М. Плавильщиковим).

сугрób — *кучугу́ра*
опу́шка — *узлі́сся*

поля́на — *галя́вина*
издалека́ — *зда́леку*

ПОЛТАВА

Де прадід коней вів на попас,
Де шовком слалася отава,
Старий засвідчує літопис
Поселення, що зветься Лтава.
Була тут, кажуть, неглибока
У степовому кураї
У Ворскли річечка-притока,
Що звали Лтавою її.

Тепер калюжа лиш в канаві,
Але історія цікава.
А від поселення «по Лтаві»
І місто назване — Полтава.

Д. Білоус

М. Ростовцев. Мальовнича Полтавщина

1. З'ясуйте за тлумачним словником значення слів *отава*, *курай*.
2. Розкажіть про походження назви міста Полтава. Якими народними промислами і ремеслами славиться Полтавщина?
3. Розгляньте картину полтавського художника Митрофана Ростовцева. Опишіть краєвид.

§ 25. Ступені порівняння якісних прикметників

211. Прочитайте прислів'я. Скажіть, чи однакову міру якості виражають виділені прикметники.

1. Ніхто **мудрим** не вродився, а кожен у житті навчився.
2. Хто **мудріший**, той і сильніший. 3. Час — **наймудріший** суддя (*Нар. творчість*).

Якісні прикметники, крім звичайної форми, мають **вищий і найвищий ступені порівняння**.

Вищий ступінь порівняння (рос. сравнительная степень) указує на те, що в одному предметі більше певної якості, ніж у другому: *Дніпро ширший за Десну*.

Найвищий ступінь порівняння (рос. превосходная степень) указує на те, що певний предмет порівняно з усіма подібними має найбільше даної якості: *Говерла — найвища гора в Карпатах*.

212. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Підкресліть прикметники вищого ступеня порівняння прямою лінією, а найвищого — хвилястою.

У давніші часи навчан...я в Україні ро...починалося першого грудня. Це день св...ятого пророка Наума. То була найзручніша пора здобувати освіту для сіл...с...ких дітей, оскільки вже завершено найголовніші роботи в господарстві.

У народі Наума наз...вали покровит...лем розуму, знань і доброчинства. С...ляни вважали, що д...тина матиме кращі знан...я, а наука буде ле...шою, якщо навчан...я поч...нати в день св...ятого пророка. З цього приводу казали: «Пр...йшов Наум — пора братися за ум» (*За В. Скуратівським*).

Вищий ступінь порівняння прикметників має дві форми — **просту і складену**.

Проста форма твориться від основи звичайного прикметника за допомогою суфіксів *-ш-*, *-іш-*: *тонкий — тонший, веселий — веселіший*.

Складена форма утворюється додаванням слів *більш*, *менш* до звичайного прикметника: *міцний — більш міцний, поширений — менш поширений*.

При творенні **простої** форми вищого ступеня порівняння кінцеві приголосні основи [г], [ж], [з] із суфіксом *-ш-* змінюються на [жч]: *дорогий — дорожчий, дужий — дужчий, вузь-*

кий — вужчий. Кінцевий звук основи [с] із суфіксом -ш- чергується із [шч] (на письмі **щ**): *високий — вищий*.

Вищий ступінь кількох прикметників твориться **від інших основ**: *гарний, хороший — кращий, ліпший; поганий — гірший; великий — більший; малий — менший*.

213. Перекладіть речення українською мовою. Поясніть різницю у творенні ступенів порівняння прикметників.

1. День зимою короче ночі. 2. Дорога оказалась длиннее, чем мы думали. 3. Сон слаще мёда.

В українській мові прикметники **вищого ступеня** порівняння, на відміну від російської мови, змінюються за **родами, числами й відмінками**.

214. Спишіть прислів'я, утворюючи від поданих у дужках прикметників вищий ступінь порівняння. Позначте суфікси, поясніть їх правопис.

1. Син від батька (розумний) — радість, а брат від брата (мудрий) — заздрість. 2. Вогонь — (великий) ворог, ніж вода. 3. Хоч соловейко (малий) від ворони, та пісні його (гарні). 4. З (глибокої) борозни (високий) хліб росте. 5. Інша рада ще (погана), як зрада (*Нар. творчість*).

215. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте. Складіть і запишіть речення, використовуючи прийменники *за, від, ніж*. Позначте суфікси у прикметниках вищого ступеня.

З р а з о к. *Алюміній і залізо (за вагою). Алюміній легший від заліза.*

1. Чорне море і Азовське море (за глибиною). 2. Лютий і березень (за тривалістю). 3. Золото й срібло (за вартістю). 4. Береза й дуб (за міцністю). 5. Полуниця й суниця (за смаком). 6. Дніпро й Десна (за довжиною). 7. Каштан і тополя (за висотою). 8. Літак і вертоліт (за швидкістю).

Найвищий ступінь порівняння має три форми — **просту, складну і складену**.

Проста форма найвищого ступеня порівняння твориться додаванням префікса *най-* до простої форми вищого ступеня порівняння: *тонший — найтонший, веселіший — найвеселіший*.

Складна форма найвищого ступеня порівняння утворюється за допомогою префіксів *що-, як-*, котрі додаються до простої форми найвищого ступеня: *найбільший — щонайбільший, найгірший — якнайгірший*.

Складена форма утворюється додаванням слів *найбільш, найменш* до початкової форми прикметника: *найбільш обізнаний, найменш охайний*.

216. Прочитайте уривок із вірша Василя Симоненка. Випишіть прикметники в найвищому ступені порівняння, позначте у них префікси й суфікси.

Найпрекрасніша мати щаслива,
Найсолодші кохані вуста,
Найчистіша душа незрадлива,
Найскладніша людина проста.

В. Симоненко

217. Спишіть речення, утворюючи від виділених прикметників усі можливі форми найвищого ступеня порівняння. Позначте в утворених словах префікси і суфікси.

1. **І малий** волос свою тінь кидає. 2. Тільки лелека знає, яке лелеча **погане**. 3. Земля **багата**, вода **сильна**. 4. У глибокій воді — **велика** риба. 5. В ніч темну про сонце пам'ятай. 6. Книжка — **гарний** товариш (*Нар. творчість*).

218. Доберіть антоніми до поданих слів. Утворіть від них прості форми вищого і найвищого ступенів порівняння.

З р а з о к. *Вузкий* — *широкий, ширший, найширший*.

Холодний, далекий, хоробрий, тонкий, солодкий, чистий.

219. Складіть речення зі словами *чепурний, безпечний*, утворивши складну і складену форми найвищого ступеня порівняння.

220. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте. Знайдіть і виправте помилки у вживанні ступенів порівняння. Відредаговані речення запишіть.

1. Гепард — **самий швидкий** звір. 2. **Найбільш поширений** у нашому кліматі саме цей вид рослин. 3. **Старий дуб вищий** клена. 4. Ця тема **найважкіша** для вивчення. 5. **Більш сміливішим** виявився мій товариш.

221. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

В народе говорят: кто мудрее, тот и сильнее. И это действительно так. Нужно понимать, что даже самые большие кулаки бессильны перед разумом. А сколько безрассудных поступков совершает человек, который не думает о последствиях. Сложнейшую проблему всегда можно решить. Нужно подумать и выбрать правильный путь. Только взвешенное решение будет наиболее удачным (*Із календаря*).

дійсно — справді
бессильный — безсильний
безрассудный — нерозважливий

поступок — вчинок
последствие — наслідок
взвешенное — вважене

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ОПИС ПРИРОДИ. ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ-РОЗПОВІДІ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРИРОДИ

222. І. Прочитайте. Визначте, до якого стилю мовлення належить кожен із текстів. Обґрунтуйте свою думку.

1. Я дивлюся на воду. Озеро мінливе й неспокійне, як мінливе й неспокійне над ним небо. Озеро жило небом, його сонцем і його хмарами. Небо синє — синіло спокійне плесо. Плавало зелене латаття, цвіли білі й жовті лілеї. І не ворухились густі очерети. Небо ставало вишневе — вишневіло зелене латаття, а стебла стояли у воді, як червоні промені. У легенькому рум'янці розпускались білі й жовті лілеї, самі рум'яніли (Б. Харчук).

2. У гірській ущелині на південному схилі українських Східних Карпат тече річка Теребля. Вона впадає в озеро Синевир (народна назва Морське Око). Це озеро утворилося внаслідок обвалу частини гори. Величезні маси землі, каміння й уламків скелі перегородили річку, її води заповнили улоговину.

Озеро Синевир

Озеро має поверхню близько 0,07 квадратних кілометрів. Його вода завжди холодна — її температура ніколи не піднімається вище 11 градусів, і дуже чиста. Навіть у найглибших

місцях (24 метри) на дні озера видно дрібні камінці. Знаходиться озеро на висоті 989 метрів над рівнем моря (Із довідника).

II. Зробіть висновки, чим різняться науковий і художній описи природи.

III. Використовуючи матеріал вправи та фотоілюстрацію, складіть власний текст з описом природи на тему «Земна краса».

223. I. Прочитайте. Визначте тему й основну думку тексту.

СИЧ-ГРОМОВИК

Над річкою і лісом засинювалось небо: здалеку-далеку, погуркуючи та поблискуючи, накочувала гроза. Потемніла вода в річці, зашуміли дерева, заметалися птахи. А бусли злякано замахали крильми то тут, то там по лісових болітцях.

І нараз усе стихло. Стогін лісу подався далі й далі від грози. У високості сухо шелеснуло. Синьо спалахнула ріка. І ліс осяявся синьо. То хмара, чорна і низька, пустила із себе першу стрілу-блискавицю. У надрах хмари зарокотало, спершу неголосно й нестрашно, а далі голосніше й потужніше. І раптом ліс охнув від жаху — так по ньому вдарило згори.

Аж тоді прокинувся у своєму дуплі сич-громовик. Заворушив крильми, видряпався з дупла й пішов по гілці сухого береста вгору. Дощ мив йому маленькі гострі вушка, спину та крила і лоскотав клинчик хвоста. Краплі води котилися по кривому дзьобові і скапували вниз. Сич не боявся непогоди. Йому ще й ще хотілося громів і блискавиць, що жили в хмарі.

Несподівано визирнуло молоденьке сонечко і сказало сичеві: «Годі! Зась!» Він відчув різь в очах і заплющився. Так і до дупла пішов заплющений. Сич струснув із себе золоті краплі дощу і повільно, вайлуватو пробрався на свою постіль з пір'я та сухого листа (За Григором Тютюнником).

Сич-громовик

Початок грози

II. Напишіть вибірковий переказ тексту, поклавши в його основу опис грози. За потреби скористайтеся фотоілюстрацією.

§ 26. Відмінювання прикметників

224. Попрацюйте в парах. Зробіть звуковий запис поданих слів. Підкресліть прикметники, основа яких закінчується на м'який приголосний.

Дорожній, джмелиний, осінній, сонячний, безкрай.

За особливостями відмінювання прикметники поділяються на дві групи — **тверду і м'яку**.

До **твердої** групи належать прикметники, основа яких закінчується на твердий приголосний: товаришева, старий, Марін. До **м'якої** групи належать прикметники, основа яких закінчується на м'який приголосний [н] або [й]: синій [сін'ій], кровоший [кривошій'ій].

За окремим зразком відмінюються прикметники на *-лиций*: *блідол*иций.

225. Поставте подані прикметники в називному відмінку чоловічого роду і запишіть у два стовпчики: а) м'якої групи; б) твердої групи.

Дорожньому, крайнє, панського, безкрайому, правдивому, послідовного, досвітню, літньої, кількісний, братнього, довговій, громовому, повітового, кліматичної.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних слів складеться перша частина прислів'я: «... — *дотримай його*».

226. І. Складіть словосполучення і провідмінійте прикметники *щирий, щире, щира*, використовуючи таблицю.

Відмінювання прикметників твердої групи в однині

Рід	Відмінок					
	назив-ний	родо-вий	даваль-ний	знахідний	оруд-ний	місце-вий
Чоловічий	-ий	-ого	-ому	як у називному або родовому відмінку	-им	-ому, -ім
Середній	-е	-ого	-ому	-е	-им	-ому, -ім
Жіночий	-а	-ої	-ій	-у	-ою	-ій

ІІ. Зробіть висновок, як відмінюються прикметники чоловічого і середнього роду.

227. Складіть словосполучення і провідмінійте прикметники *синій, синє, синя*, використовуючи таблицю.

Відмінювання прикметників м'якої групи в однині

Рід	Відмінок					
	назив-ний	родо-вий	даваль-ний	знахідний	оруд-ний	місце-вий
Чоловічий	-ій	..ь[ого]	..ь[ому]	як у називному або родовому відмінку	-ім	..ь[ому]
Середній	-є	..ь[ого]	..ь[ому]	-є	-ім	..ь[ому]
Жіночий	-я	..ь[ої]	-ій	-ю	..ь[ою]	-ій

228. І. Складіть словосполучення і письмово провідмінійте прикметники *білолиций, білолице, білолиця*, використовуючи таблицю.

Відмінювання прикметників на -лиций в однині

Рід	Відмінок					
	назив-ний	родо-вий	даваль-ний	знахідний	оруд-ний	місце-вий
Чоловічий	-ий	..ь[ого]	..ь[ому]	як у називному або родовому відмінку	-им	..ь[ому]
Середній	-е	..ь[ого]	..ь[ому]	-е	-им	..ь[ому]
Жіночий	-я	..ь[ої]	-ій	-ю	..ь[ою]	-ій

II. Дослідіть, у яких формах (відмінку, роді) прикметники з основою на *-лиций* своїми закінченнями подібні до прикметників твердої групи, а в яких — до м'якої.

229. Складіть словосполучення і письмово провідмінійте прикметники *щирі, сині, білолиці*, використовуючи таблицю.

Відмінювання прикметників у множині

Група	Відмінок					
	назив-ний	родо-вий	даваль-ний	знахідний	оруд-ний	місце-вий
Тверда	-і	-их	-им	як у називному або родовому відмінку	-ими	-их
М'яка	-і	-іх	-ім		-іми	-іх
На <i>-лиций</i>	-і	-их	-им		-ими	-их

230. Спишіть текст, ставлячи подані в дужках слова в потрібному відмінку. Прикметники твердої групи підкресліть прямою лінією, а прикметники м'якої групи — хвилястою.

За (давній) звичаєм, вирушаючи в (далека) дорогу, чумаки брали із собою півня. Він був (незамінний) помічником. (Пір'ястий) султан піднімав шум, коли хтось із (сторонній) наближався до табору. Про північ сповіщав півень (горласте) «ку-ку-рі-ку!» (Черговий) чумаки, що пасли волів у полі, за його криком визначали в темряві, де стояв табір. Голос (пір'ястий) султана, за повір'ям, відганяв (придорожній) біса. Мабуть, улюбленцем (чумацьке) товариства півень був ще й тому, що нагадував про (рідна) домівку. Добре, коли в людини є тварина, що символізує (домашня) оселю і кличе до неї (*Із календаря*).

231. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках слова у потрібному відмінку. Чому ці прикметники не належать ні до твердої, ні до м'якої групи?

1. (Білолиций), чорноброву кличе соловей в діброву.
2. З (блідолиций) місяцем висипали зорі (*Нар. творчість*).
3. У таку мить (темнолиций) чабанові було чим потамувати своє честолюбство. 4. Погляд його зупинився на (смуглолиций) бульдозеристі (*Із тв. О. Гончара*).

232. Запишіть словосполучення з прикметниками у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *и*; б) зі вставленою буквою *і*.

Без акваріумн..х рибок, на яскрав..м малюнку, у стародавн..х рукописах, у далек..й країні, з кращ..ми друзя-

ми, на крайн..й хаті, у гаряч..х джерелах, з ящірчин..м хвостом, по сільськ..й дорозі, з білолиц..м дівчам.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних прикметників складеться закінчення прислів'я: «Одяг кращий новий, а друзі ...».

Прикметники в українській мові можуть мати **повну і коротку** форми.

Повна форма буває **стягнена і нестягнена**. Прикметники повної стягненої форми в називному відмінку однини мають закінчення *-ий, -ій* (у чоловічому роді), *-а, -я* (у жіночому роді), *-е, -є* (у середньому роді), а в називному відмінку множини — *-і*: *зелений, зелена, зелене, зелені*. У повній нестягненій формі прикметники відповідно мають закінчення *-ая, -яя* (у жіночому роді), *-еє, -єє* (у середньому роді), *-ії* (у множині): *зеленая, зеленее, зеленії*.

Коротку форму можуть мати лише деякі якісні прикметники: *годен, дрібен, зелен, ладен*.

Прикметники в **повній нестягненій та короткій** формах найчастіше вживаються в усній народній творчості й поезії.

- 233. Попрацюйте в парах.** Прочитайте речення. Знайдіть прикметники, визначте, у якій формі вони вжиті. Зробіть висновки, у яких відмінках можуть уживатися прикметники в повній нестягненій та короткій формах.

1. Горить моє серце, його запалила гаряча іскра палкого вогню. 2. В довгу, темную нічку невидну не стулю ні на хвилю очей. 3. І, мов спогади минулі, листя жовтеє летить. 4. Через тумани лихі, через великеє горе ти світиш мені, моя зоре. 5. Якби мої думи німії та піснею стали без слова, тоді б вони більше сказали, ніж вся оця довга розмова. 6. Ніч темна людей всіх потомлених скрила під темні, широкії крила (*Із тв. Лесі Українки*). 7. День повен сонця, повен весни (*О. Гончар*).

- 234.** Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть повні нестягнені форми прикметників прямою лінією, повні стягнені — хвилястою, а короткі — пунктирною. Визначте відмінки прикметників.

1. Не співай по весні соловейку про щасливії дні (*І. Манжура*). 2. Край хуторця самотня криниця стоїть там вода тихесенько бринить (*Олена Пчілка*). 3. Не тобі чорнявая селянко думка ця складається моя (*Дніпрова Чайка*). 4. Виходив молод хлопець рано на зорі позбирав він біле пір'я

в батьковім дворі. 5. Вийся жайворонку вийся над полями розважай людську тугу ти піснями (М. Рильський).

235. Спишіть текст, ставлячи прикметники, подані в дужках, у потрібному відмінку.

Море, як (синій) птаха, занурило голову в (блакитний) тумани. (Білий) хмари повзли по крайнебі і купали свої тіні в (синій) морі. Раптом загорілося воно, замиготіло зірками, як небо (тихий) ночі. Місяць заздрить його (бездоганний) блакиті. Тріпочуть у (безкрай) морі вітрила човників, як крила голубів у небі.

Острів серед моря як хмара на (синій) небі. Здається, вічно пливе (самотній) острів у (морський) просторах, і хлюпає море в його боки. Тільки місяць уночі збудує міст, з'єднавши острів із якимсь (далеким) та (невідомий) краєм (За М. Коцюбинським).

§ 27. Способи творення прикметників

Прикметники в українській мові можуть утворюватися такими способами:

1) **префіксальним**: *мудрий — премудрий, вічний — правічний, знайомий — незнайомий*;

2) **суфіксальним**: *сестра — сестрин, зима — зимовий, холод — холодний*;

3) **префіксально-суфіксальним**: *барва — безбарвний, кордон — прикордонний, день — щоденний*;

4) **складанням основ**: *щиросердий (щире серце), синьо-жовтий (синій і жовтий), довгоший (довга шия)*;

5) часто при складанні основ додається ще й суфікс: *багатолюдний (багато людей), дев'ятиповерховий (дев'ять поверхів), західноукраїнський (Західна Україна)*.

236. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Виконайте словотвірний розбір виділених прикметників.

Колись у далекій Африці, на б..регах **повноводих** річок, простягалися **нескінченні** зарості **болотяної** рослини — папірусу. Його використовували на будівництві. Одного разу чоловік, що зводив хату, розрізав стеблину папірусу, витяг **волокнисту** сер..цевину, поклав на сонці. Через деякий час волокна пер..творились на сухі **неш..рокі** стрічки. А яким же було зд..вування, коли виявилось, що на стрічках можна писати! Так виникли перші книги (За О. Єфімовим).

- 237.** І. Прочитайте текст мовчки, зазначивши час, який ви витратили. Якщо текст прочитано за хвилину, ви читаете дуже добре, за півтори — добре, якщо витрачено часу більше, вам необхідно удосконалити техніку читання.

У БІБЛІОТЕЦІ

У багатьох бібліотеках для роботи в читальному залі дозволено брати із собою тільки ручку і зошит для нотаток. У дитячій і шкільній бібліотеках правила не такі суворі. Але про основне треба пам'ятати: навіть тихі розмови сусідів, шелестіння сторінок книжки, скрипіння стільця можуть порушувати тишу читального залу, яка так і називається — робочою.

Може, і не слід нагадувати про те, що книгу беруть чистими руками, не загинають сторінок, не роблять нотаток на сторінках книги. Але дуже часто у книжках трапляються малюнки, плями від брудних рук, помітки недбалих читачів.

Прийшовши до залу, де видають книжки додому, привітайтеся не дуже голосно, чітко назвіть бібліотекареві номер школи, клас (або домашню адресу), свої прізвище та ім'я. Заздалегідь продумайте, які книги вам необхідно взяти, з'ясуйте ім'я автора, назву книги (або повідомте, яку інформацію вам необхідно знайти). З бібліотеки беріть додому

стільки книг, скільки зможете прочитати за визначений бібліотекарем час.

Завжди повертайте книжку до бібліотеки вчасно, не затримуючи її надовго в себе, оскільки вона може знадобитися іншим.

II. Складіть діалог між відвідувачем і бібліотекарем, скориставшись малюнком і порадами, наведеними в тексті.

238. Прочитайте речення. Скажіть, якого значення надають префікси виділеним прикметникам.

1. У літописах **прадавніх** справедливості немає: все там річ іде про війни та криваві події (*Леся Українка*). 2. Бджола із квіток мед бере і жодної, **премудра**, не минає (*І. Кочерга*). 3. Лисеня було ще **замале**, щоб уполювати собі щось (*Є. Гуцало*).

239. Спишіть, замінюючи у словосполученні один з іменників на прикметник. Позначте суфікси прикметників.

З р а з о к. Квіти з поля — польові квіти.

Вода з джерела, капелюх із соломки, сік моркви, олівець Сашка, окуляри дідуся, гуртожиток для студентів, краєвид гір, лялька сестри, краплі дощу, пісня солов'я, рушник із полотна, олія з кукурудзи, матч товаришів, зброя козаків, вулиця в селі.

Суфікси прикметників можуть передавати різну міру якості:

1) суфікси **-езн-, -елезн-, -енн-, -анн-, -ущ- (-ющ-)** вживаються для позначення збільшеної міри якості: *старезний, довжелезний, незбагненний, нездоланний, невмирущий*;

2) суфікси **-уват- (-юват-), -ав-** виражають невелику міру якості: *гіркуватий, синюватий, золотавий*;

3) суфікси **-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-** надають прикметникам здрібніло-пестливого відтінку: *маленький, тихесенький, чистісінький, тонюсінький*.

240. Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) з прикметниками, що виражають значну міру якості; б) з прикметниками, що виражають невелику міру якості. Позначте префікси і суфікси, які надають цим прикметникам різну міру якості.

Завелика відстань, малюсіньке прохання, зеленувата трава, величезне село, жовтавий абрикос, широченна яма, прадавня казка, чорнявий школяр, кислющий апельсин, підстаркуватий капітан, солодкуватий ананас.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... свої пісні має».

241. Спишіть речення, надаючи виділеним прикметникам здрібніло-пестливого відтінку.

1. Та вже щось мій коник **вороний** в воротах спіткнувся.
2. Ой повій, повій, та **буйний** вітре, та й понад морем.
3. Не хилися, явороньку, ти ще зелений, не журися, козаченьку, ти ще **молодий**. 4. Тече річка **невелика**, схочу — пере-скочу. 5. Поза гаєм **зеленим** брала вдова льон **дрібний** (*Нар. творчість*).

242. Розкажіть про зміни приголосних при творенні прикметників, користуючись поданою схемою.

[г], [ж], [з] + ськ = зьк Буг — бузький, Меджибіж — меджибізький, Світязь — сві-тязький

[к], [ч], [ц] + ськ = цьк козак — козацький, ткач — ткацький, кравець — кравецький

[х], [ш], [с] + ськ = ськ чех — чеський, Сиваш — сиваський, Черкаси — черкаський

Винятки: казахський, цюрихський, герцогський.

При творенні присвійних прикметників відбуваються **звуківі зміни**. Перед суфіксом *-ин* кінцевий приголосний основи [г] змінюється на [ж]; [к] на [ч]; [х] на [ш]: Ольга — Ольжин, донька — доньчин, свекруха — свекрушин.

243. Утворіть від поданих іменників присвійні прикметники. Позначте чергування приголосних..

Параска, Ольга, Марійка, Явдоха, Зінька, свекруха, невістка, іволга.

244. Утворіть від поданих іменників прикметники і запишіть їх у два стовпчики: а) ті, у яких не відбувається спрощення в групах приголосних; б) ті, у яких спрощення відбувається.

Студент, честь, кількість, турист, контраст, активіст, проїзд, стандарт, тиждень, випуск, користь.

Якщо ви правильно виконали завдання, з четвертих букв слів, записаних у перший стовпчик, складеться пропущене слово у прислів'ї: «Коли ... не навчиш у пелюшках, то не навчиш у подушках».

245. Попрацюйте в парах. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть.

Чешский город, гигантская птица, французская булочка, туристическое агентство, нидерландские пейзажи, кавказские горы, Золотоношский район, Криворожский завод, торт «Пражский», Дрогобычский педагогический университет, Острожская академия, Воронежский хлебный комбинат.

 246. I. Спишіть, замінюючи у словосполученні один з іменників на прикметник. Підкресліть букви, що позначають звуки, що чергуються.

З р а з о к. Туристи з Чехії — чеські туристи.

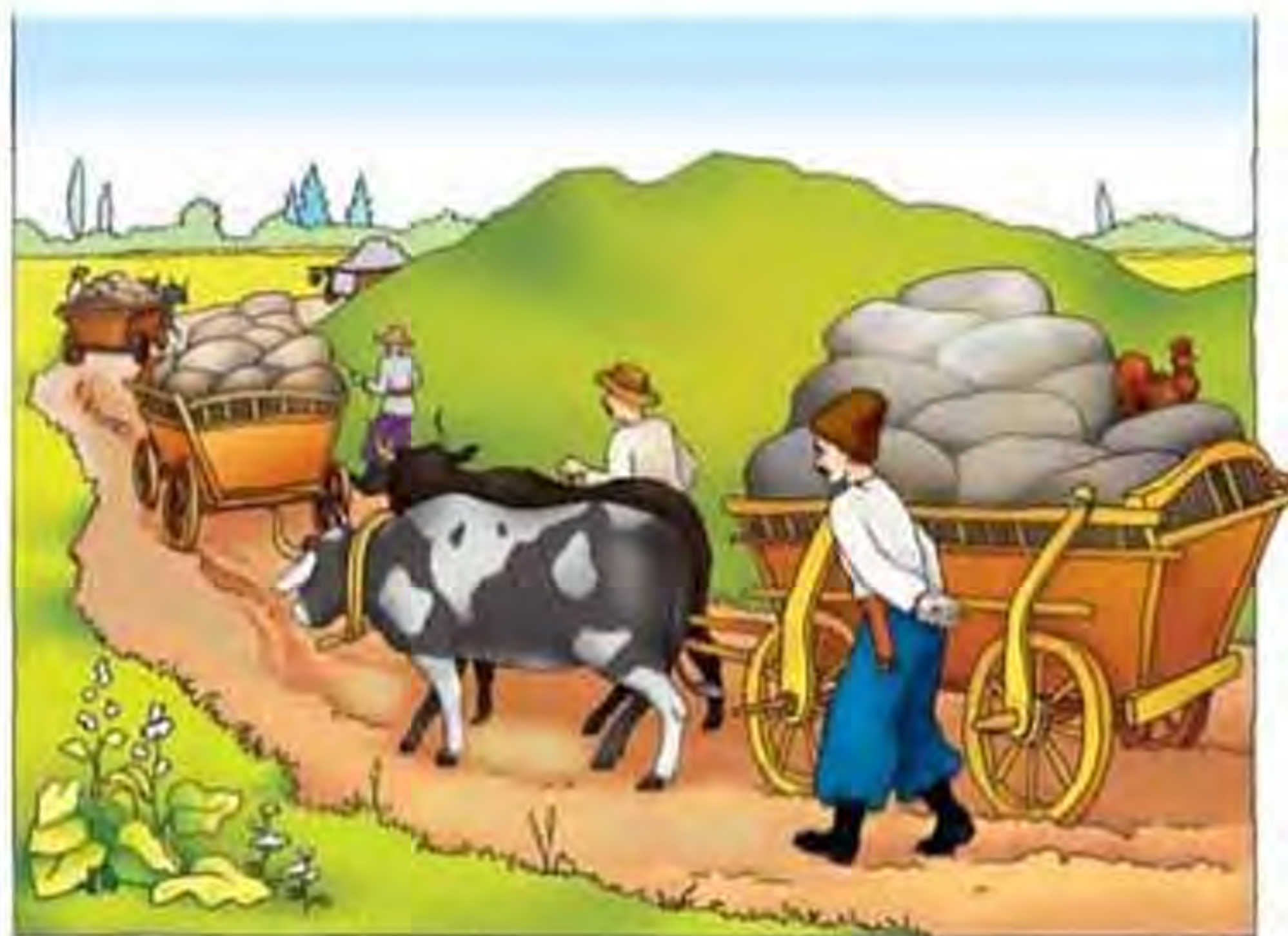
Поля в Золотоноші, намисто доньки, плач невільників, походи козаків, степи казахів, жезл герцога, модниця з Парижа, верстат ткача, брат Ольги, вулиці Цюриха, береги Сиваша, дружинники князя, **краєвиди** Меджибожа.

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

ХЕРСОН

Херсон був заснований 1778 року як база чорноморського флоту з фортецею і кораблебудівною верф'ю. Нині це — обласний центр України. Названо місто на честь стародавнього Херсонеса, залишки якого збереглися поблизу сучасного Севастополя. Давньогрецьке слово *херсонес* означає «півострів».

Славна Херсонщина своїми родючими землями, безкраїми степами, які бачили козацьку звитягу, по яких повільно чвалали воли, запряжені в чумацькі вози — ма́жі.

Нічною дорогою мандрівники вдивлялися у небо безкрає, неозоре, що розкинулось над запашним степом. А там, у височині, мерехтять зірки, вишиті золотом нарушнику Чумацького Шляху. Не заблукає подорожній, знайде дорогу до рідної домівки (*Із довідника*).

1. Що ви знаєте про чумаків?
2. Використовуючи малюнок, складіть невелику усну розповідь про цей давній промисел.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПИС ПРИРОДИ

1. Які типи мовлення вам відомі?
2. Що таке опис? Чим науковий опис відрізняється від художнього?

247. Прочитайте. Пригадайте визначення епітета, порівняння, уособлення, наведіть приклади. Скажіть, які художні засоби і з якою метою використані в поданих реченнях.

1. Дніпро берег рие-рие, яворові корінь мие, стоїть старий, похилився, мов козак той зажурився (*Т. Шевченко*). 2. Аж ось ринуло від сходу ясне проміння, мов руки, простяглося до лісу, обняло його, засипало самоцвітами, золотими смугами впало на синю від роси траву на галявині (*М. Коцюбинський*). 3. Щось мріє гай — над річкою. Ген неба край — як золото (*П. Тичина*).

248. Розгляньте фотоілюстрацію з краєвидом на с. 114. Складіть усний твір-опис. Дайте відповіді на запитання.

1. Які пора року, час доби відображені на фотоілюстрації?
2. Що ви бачите на передньому плані? Які кольори тут переважають і чому?
3. Що зображено на дальньому плані? Чи змінилася гама кольорів?
4. Яким настроєм пройнята фотоілюстрація? Які почуття вона у вас викликає?
5. У яких літературних творах ви зустрічали описи подібних краєвидів?

Веселка

6. Чи доводилося вам спостерігати за різними явищами природи? Які почуття, враження ви могли б висловити?

- 249.** Прочитайте учнівський твір, доберіть до нього заголовок. Висловіть свої враження про твір. Які художні засоби використано? Чи допомогли вони вам уявити море взимку?

Я проживаю в невеличкому містечку. Влітку воно стає багатолюдним і гомінким. Звідусіль сюди з'їжджаються туристи, щоб відпочити на узбережжі Азовського моря. Воно й мене чарує своєю силою і неповторністю. Мрію пов'язати свою майбутню професію з морем і стати капітаном.

Я повертався зі школи і по дорозі повернув до моря.

Минав грудень, але снігу цього року ще не бачив ніхто. Дні були похмурі й одноманітні. Небо безперестанно плакало дощами. Але я вирішив підійти ближче до води.

Море мене мало вразило. Сіре й бурхливе, воно раз у раз хлюпало холодними бризками на берег. Хвилі розбивалися і викидали на пісок медуз, крабів та багато дрібної риби. Чайки спускалися на землю, поважно походжали, збираючи здобич.

Подув рвучкий вітер, і мене обдало холодними бризками. Не чекаючи посилення шторму, я чимдуж подався додому.

Маковий захід

250. Напишіть твір-опис природи на одну з тем: «Неповторна літня краса», «Прогулянка до лісу», «За містом», «Світанок». За потреби скористайтеся фотоілюстрацією «Маковий захід».

28. Написання найуживаніших суфіксів прикметників

251. **Попрацюйте в парах.** Зробіть словотворчий розбір слів. Підкресліть прикметники, у яких твірна основа закінчується на м'який приголосний.

Бойовий, ясеневий, березневий, плюшевий, гайовий, алюмінієвий, степовий, абрикосовий.

Прикметники творяться за допомогою суфікса **-ов(ий)** від іменників:

1) основа яких закінчується на твердий нешиплячий приголосний: степ → степовий, берег → береговий, ожина → ожиновий;

2) основа яких закінчується на м'який або шиплячий приголосний, якщо прикметник має наголошене закінчення: гроші → грошовий (але грошевий), життя → життовий (але життевий), тінь → тіньовий.

Прикметники творяться за допомогою суфіксів **-ев(ий)**, **-єв(ий)** від іменників, основа яких закінчується на м'який або шиплячий приголосний, якщо наголос у прикметнику падає на основу: овочі → овочевий, плюш → плюшевий, алюміній → алюмінєвий.

Орфограма *Голосні в суфіксах -ов(ий), -ев(ий), -єв(ий)*

- 252.** Запишіть подані прикметники у два стовпчики: а) зі вставленим суфіксом -ев-(-ев-); б) зі вставленим суфіксом -ов-.

Річк..ий, згра..ий, морж..ий, овоч..ий, сніг..ий, поверхн..ий, верб..ий, односклад..ий, дуб..ий, груш..ий, зміст..ий, вишн..ий, стрижн..ий, вахт..ий, митт..ий, старт..ий, мир..ий.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться початок прислів'я: «... — те саме, що стріляти і не цілитись». Поясніть його значення.

- 253. Попрацюйте в парах.** Утворіть словосполучення за поданим зразком, запишіть їх. Усно поясніть правопис суфіксів -ов-, -ев-(-ев-).

Зразок. Дух бою — бойовий дух.

Мішок для речей, вода з дощу, суп з овочів, дрова з берези, сукня із ситцю, дорога в полі, листя з клена, напій з вишень, узвар із груш.

Сполучення -ичн- виникає при творенні прикметників від іменників на -иц(я) за допомогою суфікса -н-: *полуніцця* → *полунічний*, *криниця* → *криничний*, *столиця* → *столичний*.

У словах іншомовного походження після *д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р* пишеться суфікс -ичн-, після букв на позначення інших приголосних — суфікс -ічн-: *фізичний*, *класичний*, *поетичний*, *хірургічний*, *фотографічний*.

Орфограма *Голосні в суфіксах -ичн-, -ічн-*

- 254.** Запишіть подані прикметники у два стовпчики: а) зі вставленою буквою і; б) зі вставленою буквою и.

Зоолог..чний, стоматолог..чний, полун..чний, астроном..чний, опт..чний, чорн..чний, артист..чний, маг..чний, темат..чний, орфограф..чний, географ..чний, клас..чний, омонім..чний, урбаніст..чний.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних слів прочитаєте початок прислів'я: «... пам'ятай, яким буде кінець».

- 255. Попрацюйте в парах.** Спишіть, замінюючи в словосполученні один з іменників на прикметник. Позначте суфікси прикметників.

Зразок. Консультація юриста — юридична консультація.

Закони фізики, вулиці столиці, подвір'я фабрики, втручання хірургів, спроби в поезії, роман про історію, вода з криниці, варення із суниці, досліді з хімії, теорія з економіки, система в політиці, колектив педагогів, гурток техніків, рух на вулиці.

256. Прочитайте. Дослідіть, за допомогою яких суфіксів творяться присвійні прикметники від іменників першої і другої відмін.

Сестра — сестрин, іволга — іволжин, Таня — Танин, Марія — Маріїн, Зоя — Зоїн. Батько — батьків, Петро — Петрів, Сашко — Сашків, Анатолій — Анатоліїв.

Присвійні прикметники від іменників першої відміни творяться за допомогою **суфікса -ин**: Олена — Олен^ин, Юля — Юл^ин, листоноша — лист^инош^ин.

Суфікс -їн уживається лише після голосного: Наталія — Натал^иїн, Лідія — Лід^иїн.

Присвійні прикметники від іменників другої відміни творяться за допомогою **суфіксів -ів** (після приголосного), **-їв** (після голосного): дядько — дядьк^ив, Михась — Михас^ив, Андрій — Анд^ир^иїв.

Якщо присвійний прикметник утворений від іменника другої відміни твердої групи, то в непрямих відмінках однини та у множині **-ів чергується з -ов-**, якщо ж від іменника м'якої або мішаної групи, — то **-ів(-їв) чергується з -ев(-єв-)**: батько — батьк^ив, батькова, батьков^ив; коваль — ковал^ив, ковалева, ковалев^ив; сторож — стор^иож^ив, сторожева, сторожев^ив.

257. I. Спишіть речення. Від іменників, поданих у дужках, утворіть присвійні прикметники.

1. (Мотря) шівень перескочив через тин та давай вибирати (Мелашка) огірки. 2. То був старший (Кайдаш) син Карпо. 3. Щось палк^е, аж гаряче було в (Микола) погляді. 4. Матушка дала (баба) онукам коржиків та бубликів. 5. (Свекруха) слова були приправлені вже не медком, а гірким полином (Із тв. І. Нечуя-Левицького).

II. Поділіть перше речення на словосполучення. Запишіть їх.

258. Від поданих іменників утворіть присвійні прикметники у формі називного відмінка множини і запишіть їх у два стовпчики: а) із суфіксом -ов-; б) із суфіксом -ев-(-єв-).

Євген, бондар, кравець, столяр, казкар, фермер, єгер, каменярь, Степан, ювіляр, скляр, Юрій.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних слів складеться початок прислів'я: «... і під землею знайде».

259. I. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви в суфіксах прикметників.

1. Дощ..ва роса блищала на придорожніх травах. 2. Вітер котив дорогою вихор з великого клен..вогота дрібного вишн..вого листя. 3. Віяло духом поль..вих солдатських кухонь. 4. Алюміні..вий кухоль випав із рук, лунко зацокотав по асфальту. 5. Митт..вий переляк минув, але хлопець ніяк не міг оговтатися. 6. Жінка була вдягнена в ситц..ву сукню, на якій жаром пашіли троянди (Із *те. Григора Тютюнника*).

II. Виконайте синтаксичний розбір другого речення.

§ 29. Одна і дві букви **н** у прикметниках

Одна буква **н** пишеться:

1) у суфіксах **-ин-, -ін-:** качи^ний, солов'ї^ний;

2) у суфіксах **-ан-, -ян-, -ен-,** що творять прикметники, які не вказують на збільшену міру ознаки: греча^ний, скля^ний, казарме^ний.

Дві букви **н** у прикметниках пишуться:

1) коли твірна основа закінчується на **-н-** і до неї додається суфікс **-н-:** вікон^ний, осін^ний, пісен^ний;

2) у наголошених суфіксах **-анн-, -янн-, -енн-,** коли прикметник указує на збільшену міру ознаки: невблага^{нн}ий, незрівня^{нн}ий, нескінчен^{нн}ий.

Орфограма **Н і нн** у прикметниках

260. I. Замініть виділені слова прикметниками, запишіть їх з відповідними іменниками. Усно поясніть написання **-н-** чи **-нн-** у цих прикметниках.

З р а з о к. Подушка, що лежить на **дивані** — диванна подушка.

Сорочка, пошита з **полотна**; людина, яку не можна **вблагати**; рама **вікна**; посуд із **глини**; радість, про яку не **сказати**; учень, який **старається**; краса, яку не можна ні з чим **зрівняти**.

II. Зробіть синтаксичний розбір одного словосполучення (на вибір).

261. Розв'яжіть мовну задачу.

Чому в слові *вогненний* пишеться **нн**, а в слові *вогняний* — **н**; у слові *камінний* — **нн**, а в слові *кам'яний* — **н**?

262. Розкриваючи дужки, запишіть прикметники у два стовпчики: а) без подвоєного *н*; б) із подвоєним *н*.

Ліцей(н,нн)ий, невблагá(н,нн)ий, осі(н,нн)ій, греча-(н,нн)ий, корі(н,нн)ий, букве(н,нн)ий, борошня(н,нн)ий, трав'я(н,нн)ий, пі(н,нн)ий, рося(н,нн)ий, оборо(н,нн)ий, шпачи(н,нн)ий, нескінчé(н,нн)ий, бето(н,нн)ий, сті(н,нн)ий.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв утворених прикметників складеться продовження вислову О. Гончара: «Найвища краса — ...».

263. I. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви і розділові знаки.

1. Студе..ий вітер б'є в холодні вікна і олов'я..ий важко дише став. 2. Було ще рано спали пасажери півсо..ий умивався пароплав. 3. Уклін земний свяще..им верховинам де тінь Тараса навіки-віків. 4. Чи ви чуєте в ранок весня..ий як вам славу дзвенять солов'ї? 5. Коли ти пересаджуєш **ялинку**, відзнач північний і півде..ий бік і так сади (*Із тв. М. Рильського*).

II. Виділений іменник розберіть як частину мови.

264. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Поясніть особливості правопису виділених слів в обох мовах.

Я блуждал в лесу, пока не вышел к **деревянной** избушке с **соломенной** крышей. Было уже поздно, в **оконных** стёклах отражался **ранний осенний** закат. Небо стало **багряным**. Казалось, это **огненные** языки пламени достают небесный свод. У **гостеприимных** хозяев избушки я надеялся найти приют на ночь (*Із журналу*).

блужда́ть — блука́ти

свод — звід

закáт — за́хід

гостепри́имный — гості́нний

пла́мя — по́лум'я, бага́ття

приу́т — приту́лок

265. Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви.

1. Буйна зелень і ран..і квіти вкривали пологі схили (*А. Шиян*). 2. Розлого, широко ллється пісен..а ріка, еднається з мелодійним рокотом потоку (*О. Гончар*). 3. Тут жде гостей півден..ий берег з далеких і близьких доріг (*В. Скомаровський*). 4. А у ясному небі дзвенять пташин..і голоси (*Олександр Олесь*). 5. Ватра, вогнище, багаття! А вогонь один? Та ні! Різні назви, різні плаття, різні лики вогнян..і (*Д. Павличко*). 6. Хай збудуться мрії усі нездійснен..і! (*А. Малишко*).

§ 30. Не з прикметниками

266. Пригадайте правила правопису *не* з іменниками. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Від любові до (не)нависті — один крок.
2. (Не)правдою світ обійдеш, та назад не вернешся.
3. Вовк козі (не)товариш.
4. (Не)голка шиє, а руки (*Нар. творчість*).

Не з прикметниками може писатися разом і окремо.

Разом пишеться:

1) якщо прикметник не вживається без *не-*: *ненависний*, *немічний*, *негамовний*;

2) якщо прикметник з *не-* можна замінити синонімом: *невисокий* — *низький*, *недорогий* — *дешевий*, *нерадісний* — *сумний*.

Окремо пишеться:

1) якщо є протиставлення (сполучник *а*): *У кожного в житті дорога не легка, а терниста* (*Нар. творчість*);

2) якщо прикметник виступає присудком: *Березень не тепліший за жовтень*.

Орфограма Не з прикметниками

267. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте речення. Випишіть прикметники з префіксом *не-*, доберіть до них синоніми.

1. Щось весело гукнув із стріхи немолодий уже чоловік Лев Кияниця.
2. Скоро з-за хати вплив невеличкий човник, а в човнику й співці.
3. Сумно і смутно людині, коли всихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та юнацтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного.
4. Серед невисоких горбочків сиділи бійці.
5. Слова лилися з її вуст невинним потоком (*Із тв. О. Довженка*).

268. Замініть виділені частини речення прикметниками з префіксом *не-* і запишіть словосполучення.

З р а з о к. Річ, **яка коштує дешево** — *недорога річ*.

Промінь, що не згасає. Розмова, яка ведеться тихо. Сила, яку не можна здолати. Твір, який не можна перевершити. Слава, що ніколи не вмире. Вчинок, який не можна зрозуміти. Дитина, яка нікого не слухає.

❁ 269. Розв'яжіть мовну задачу.

Чому в прислів'ї «Не великою силою здолає мисливець лева, а тим, що мисливська мудріша голова» не з прикметником пишеться окремо? Як зміниться значення вислову, якщо не з прикметником написати разом?

270. Складіть і запишіть речення з кожним поданим прикметником.

Незнайомий, не знайомий, нелегкий, не легкий, невеликий, не великий.

271. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Однажды ночью я проснулся от непонятного ощущения и прислушался. Наступила необыкновенная тишина. Я открыл глаза. Неяркий белый свет наполнял комнату. Я встал и подошёл к окну. За стёклами было снежно и безмолвно. В туманном небе на неожиданной головокружительной высоте стояла луна. Небольшая птица села на ветку клёна в саду. Ветка закачалась, с неё посыпался снег. Птица поднялась и полетела над невысокими кустами, а снег всё сыпался, как непрозрачный стеклянный дождь (За К. Паустовским).

📖 *ощущение — відчуття*
безмолвно — безгомінно
стёкла — тут: шибкі
головокружительный — запаморочливий

🏠 272. I. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Тепер цим (не)великим деревцям ні гайворони, ні вепри (не)страшні: гайворони не подужають висмикнути, вепрам зміцніле коріння не смакує. 2. Вода в річці зробилася сірою і (не)привітною. 3. Арсенові набридало дивитися на (не)рухомі поплавці, і він часто-густо засинав. 4. І в тому (не)злюбливому шелесті лісу, і в димах, і в кожному (не)сподіваному зламі стежки вчувалася докора, що давно тут не була. 5. Небо стало (не)прозорим, а якимось мутним (Із тв. Григора Тютюнника).

II. Виконайте розбір виділеного іменника як частини мови.

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ

Назва столиці Автономної Республіки Крим міста Сімферополь походить від давньогрецьких слів *сімфєро* — «збирати до купи, з'єднувати» або «бути корисним, давати вигоду» і *поліс* — «місто».

А назва славетного міста-героя Севастополь походить від грецьких слів *себастос* — «великий, царський» і вже відомого вам *поліс* й означає «величаве місто». Поблизу Севастополя збереглися залишки стародавнього Херсонеса — античного міста-держави. За переказами, у храмі, розташованому серед руїн Херсонеса, прийняв християнство київський князь Володимир Великий.

На півдні Кримського півострова, на узбережжі Чорного моря, розташовані курортні міста — Алушта, Гурзуф, Ялта, Алупка, Форос та інші.

Неподалік від Гурзуфа узбережжя поділяється на дві частини горою Аю-Даг (Ведмідь-гора), що схожа на ведмедя, який п'є воду з Чорного моря. Безліч історій пов'язано з горою Аю-Даг.

Крим. Ведмідь-гора

Дуже давно, як розповідає легенда, у Кримських горах жили велетенські ведмеді, ватажком яких був старий грізний звір. Якось ведмеді знайшли на березі між уламками розбитого корабля маленьке дівча. Вони прийняли дитя до гурту й опікувалися ним: годували, оберігали від інших хижаків.

Минали роки. Виросла дівчина-красуня, наділена чарівним голосом. Щовечора ведмеді слухали її спів.

Одного разу, коли ведмеді були на полюванні, неподалік від їхнього лігва прибило човен із знесиленим юнаком-красенем. Дівчина нагодувала хлопця і заховала його в чагарниках. А коли хлопець, набравшись сил, вирушав у дорогу, він запитав дівчину:

— Чи попливеш зі мною?

Вона відповіла:

— Я з тобою попливу й на край світу.

Коли хлопець спустив на воду човна, загриміло, стряслося повітря від звіриного ревища... То поверталися з полювання ведмеді.

Ватажок підбіг до моря і припав до води. Завирували хвилі, сильна течія потягла човен до берега. У розпачі дівчина заспівала. Старий ведмідь заслухався милим голосом своєї вихованки і закам'янів... (Із календаря).

1. Чи бували ви на Південному березі Криму? Розкажіть одне одному про свої подорожі Кримом.

2. Чи знаєте легенди і перекази, пов'язані з назвами населених пунктів, гір у цій місцевості?

3. Кого з художників, що малювали морські пейзажі, ви знаєте?

4. Пригадайте правила вживання розділових знаків при прямій мові та діалозі. Поясніть уживання розділових знаків при діалозі у тексті.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

1. Які стилі мовлення вам відомі?

2. Назвіть основні ознаки наукового стилю.

273. І. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку. Які ознаки підтверджують науковий виклад тексту?

Озер на земній кулі величезна кількість. Озером називається природна водойма, що являє собою заповнене водою заглиблення у земній поверхні. Найбільше озеро-море на Землі (371 тис. квадратних кілометрів) — Каспійське, найглибше (1620 м) — Байкал. У довжину озеро Байкал простяглося на 636 км, а площа дзеркала становить 31,5 тис. квадратних

кілометрів. У Байкалі зосереджено п'яту частину прісних вод планети.

За походженням озерні улоговини — заглиблення, в яких знаходяться озера,— поділяють на кілька типів: тектонічні, загатні, вулканічні, провальні, стариці; за водним режимом — стічні й безстічні; за солоністю — прісні та солоні. Найбільші й найглибші з них — тектонічні — утворюються в результаті рухів земної кори. У процесі повільного опускання великих її ділянок виникли улоговини Каспійського й Аральського озер-морів. Улоговина Байкалу — наслідок утворення гігантських тріщин й розходження ділянок земної кори.

У долинах гірських річок трапляються глибокі загатні озера. Прикладом може стати Сарезьке озеро на Памірі. Його глибина — понад 400 м.

На східному узбережжі Середземного моря лежить Мертве море. Це не справжнє море, а солоне озеро завдовжки 76 км і завширшки від 4,5 до 16 км. Його глибина сягає 356 м. Це озеро унікальне тим, що його береги знаходяться на 400 м нижче рівня моря. Дослідження показали, що в 1 л води цього озера міститься у середньому 260 г різних мінеральних солей. Іноді сюди запливає риба з річки Йордан і гине через одну-дві хвилини. Риба, викинута на берег, тверда, як камінь, бо перебуває у щільному панцирі з солі. У цій водоймі не можна потонути: солоні вода виштовхує людину на поверхню (В. Садкіна, Б. Чернов).

II. Складіть план тексту у формі питальних речень. Підготуйтеся до стислого переказу, користуючись поданою пам'яткою.

Як готуватися до стислого переказу тексту

1. Прочитайте уважно текст, визначте тему й основну думку.
2. Поділіть висловлювання на частини. Визначте, яка інформація є основною, а яка — другорядною.
3. Поміркуйте, які частини можна об'єднати, узагальнити.
4. Складіть план майбутнього переказу.
5. Викладіть кожну частину тексту, опустивши все менш істотне, але зберігаючи логіку і послідовність викладу.

31. Написання складних прикметників разом і через дефіс

274. Попрацюйте в парах. Прочитайте. Скажіть, як творяться складні прикметники, що пишуться разом і через дефіс.

Західноєвропейський ← Західна Європа; чорнобровий ← чорні брови; швидкоплинний ← швидко плинути; вагоноремонтний ← вагони ремонтувати.

Гіркувато-солоний ← гіркуватий і солоний; жовто-синій ← жовтий і синій; осінньо-зимовий ← осінній і зимовий; українсько-польський ← український і польський; мовно-літературний ← мовний і літературний.

Складні прикметники можуть писатися разом і через дефіс.

Разом пишуться складні прикметники, утворені від словосполучень: *давньоруський* (Давня Русь), *гостроверхий* (*гострий верх*).

Через дефіс пишуться:

а) складні прикметники, утворені від слів, між якими можна поставити **сполучник і**: *іспансько-український* — *іспанський і український*, *газетно-журнальний* — *газетний і журнальний*, але: *глухонігий*, *народнопоетичний*;

б) прикметники, що означають відтінки кольору або смаку, поєднання кольорів: *кисло-солодкий*, *блідо-рожевий*, *біло-зелений*, але: *жовтогарячий*, *червоногарячий*;

в) складні прикметники, що означають назви проміжних сторін світу: *північно-західний*, *південно-східний*.

Орфограма Написання складних прикметників разом і через дефіс

275. Прочитайте. Запам'ятайте назви кольорів. Спишіть слова, розкриваючи дужки.

Бордо́ — (темно)червоний; терако́товий — (червоно)коричневий; електрі́к — (сіро)голубий; беж — (ясно)коричневий; помаранчевий — середній між (жовто)гарячим і (червоно)гарячим; ха́кі — (коричнево)зелений; бурий — (темно)коричневий.

276. Попрацюйте в парах. Замініть сполучення слів складними прикметниками. Запишіть, усно поясніть їх правопис (с. 126).

І південний і західний; і світлий і зелений; сільське господарство; багато поверхів; і кислий і солодкий; східні слов'яни; білий сніг; осінній і зимовий; червоний бік; правий берег.

 277. Розв'яжіть мовну задачу.

Чому прикметник *білосніжний* пишеться разом, а *сніжно-білий* — через дефіс?

 Складні прикметники пишуться так само, як і складні іменники, від яких вони утворилися: *залізобетон* — *залізобетонний*, *віце-президент* — *віце-президентський*.

278. Запишіть складні прикметники у два стовпчики: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться разом.

Брудно/зелений, лісо/степовий, південно/східний, південно/американський, льоно/збиральний, весняно/літній, прямо/кутний, плямисто/сірий, лікувально/оздоровчий, плодово/ягідний, рудо/волосий, магнієво/алюмінієвий, сто/метровий, поле/захисний, шляхо/провідний, громадсько/політичний.

 Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних слів складеться початок вислову Т. Шевченка: «... і свій шлях широкий».

 279. Прочитайте, доберіть до тексту заголовки. Спишіть, розкриваючи дужки.

Четвертий день вирує багато(людний) ярмарок. Викочують селяни вози чорно(бузкового), наче окуреного димом, винограду, золотавих груш і червоно(боких) яблук. Накопичують гори малахітових кавунів, сіро(зелених) динь, темно(жовтих) гарбузів. Цигани хвацько виграють кіньми. Чумаки ляскають по халявах батогами, прицінюються до круто(рогих) волів. Голова йде обертом від різно(мовного) гамору, галасування, рипіння возів і вигуків перекупок (За З. Тулуб).

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

280. І. Прочитайте діалог за особами.

У МАГАЗИНІ

- Що ви бажаєте придбати?
- Ось таку картату сорочку, як на вітрині.
- Який у вас розмір за коміром?
- Сороковий.

— На жаль, таких сорочок сорокового розміру немає. Можу запропонувати вам темно-зелену або жовтогарячу.

— Мені ці кольори не пасують. А чи є у вас светри або джемperi?

— Ось дивіться, будь ласка, світло-сірий джемпер та темно-бузковий светр.

— Темно-бузковий мені не личить. А от джемпер чудовий. Він напіввовняний?

— Ні, це чиста вовна.

— Запакуйте, будь ласка. До якої каси мені платити?

— У нас розрахунок на місці. Зараз я випишу вам чек. Візьміть, будь ласка, вашу обнову. Дякуємо за покупку. Приходьте ще.

— Неодмінно.

II. Складіть діалог «У секції взуття», використовуючи подані словосполучення.

Темно-коричневі шкіряні туфлі, чобітки на високих підборах, пара взуття, нова модель, висока платформа, прийнятна ціна.

281. Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прикметниками, що пишуться через дефіс; б) із прикметниками, що пишуться разом.

Адміністративно/територіальна реформа, дзвінко/голосий сміх, російсько/український словник, залізо/бетонний паркан, джерело/знавчі дослідження, професійно/технічне училище, мило/сердний чоловік, жовто/блакитний прапор, ожиново/яблучний сік, сто/метрова відстань, очеретяно/солом'яний килимок, навчально/виховний процес, старо/слов'янська мова, п'яти/значне число.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв прикметників складеться закінчення народного прислів'я: «Життя не має ціни, а воля...».

§ 32. Написання прізвищ прикметникової форми

Прикметникову форму можуть мати українські й російські прізвища. **Українські прізвища** пишуть за загальними правилами правопису українських слів.

Написання **російських прізвищ** українською мовою має свої особливості.

1. Російське *е* передається українською буквою *є*:
 - а) на початку складу: *Єршов, Боев*;
 - б) після апострофа і м'якого знака: *Григор'єв, Ільєнков*;
 - в) коли в корені слова російському *е* відповідає українське *і*: *Бєляєв* (бо білий), *Рєпін* (бо ріпа);
 - г) у суфіксах *-єв, -єєв* після приголосних (окрім [ц], [р], [ж], [ч], [ш], [щ]): *Помтєєв, Сергєєєв*, але *Тютчєєв, Писарєєв*.
2. Російське *ё* передається українським *е* у прізвищах, спільних для російської та української мов: *Федоров, Темний*.
3. Російське *ё* передається українським *йо* на початку складу, в інших випадках — *ьо*: *Йолкін, Вороб'їов, Ковальов, Тьоркін*.
4. Суфікс *-ёв* під наголосом передається *-ов*: *Грач'ов, Горбач'ов*.
5. Російське *и* передається українським *ї* після голосного, апострофа та м'якого знака: *Воїнов, Гур'їн, Ільїн*.
6. Російське *и* передається українським *и*:
 - а) після [ж], [ч], [ш], [щ], [ц]: *Шишкін, Цицелін*;
 - б) у префіксі *при-*: *Пришвін, Прибоєєв*;
 - в) у суфіксах *-ик-, -ич-, -иц-, -ищ-*: *Кулик, Гуличев, Голицин, Радищев*.

Орфограма Букви *е, є, и, і, ї* в українських і російських прізвищах

- 282.** Запишіть у два стовпчики російські прізвища, вставляючи замість крапок: а) букву *є*; б) букву *е*.

Сн..гірьов, Аш..нкін, Лебед..в, Лазар..в, Уда..в, Упряж...ва, Алекс..єв, Якуш..в, Тяга..в, Писар..в.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться початок приказки: «... голова».

- 283.** Запишіть у два стовпчики російські прізвища, вставляючи замість крапок: а) букву *и*; б) букву *і*.

Ог..рьов, Руд..ч, Нік..тін, Аврамушк..н, Груш..н, Ботк..н, Старш..нов, Будн..ков, Увар..н, Акімушк..н.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться початок прислів'я: «... не страшний».

284. Запишіть російські прізвища українською мовою.

Абалкин, Алтаев, Белкин, Карасёв, Корнеев, Королёв, Ефимов, Верёвкин, Борисов, Чичерин, Исаев, Ширяев, Черников, Белугин, Нефёдов, Горкин, Николаев, Васильев, Прилежаева.

285. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. «Быть тебе Репиным! Рука у тебя сама рисует», — говорил Никитин. 2. Алексея Тихонова привезли в Петергоф полтора года назад. 3. Бунин рассказал о себе в «Жизни Арсеньева». 4. Пришвин был человеком безусловного писательского призвания. 5. На корм для птиц Багрицкий тратил последние деньги (Із тв. К. Паустовського).

безуслóвный — безумóвний

призвáние — поклíкання

писáтельский — письмéнницький

тратит — витрáчати

МОВНИЙ РОЗБІР

РОЗБІР ПРИКМЕТНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Частина мови.

2. Початкова форма (прикметник у називному відмінку однини чоловічого роду).

3. Постійні ознаки: а) група за значенням (якісний, відносний, присвійний); б) ступінь порівняння (для якісних прикметників); в) група за відмінюванням (тверда чи м'яка).

4. Змінні ознаки: а) число; б) рід (в однині); в) відмінок.

5. Синтаксична роль.

...У світі той наймудріший, хто найдужче любить життя (В. Симоненко).

Зразок усного розбору

Наймудріший — прикметник, ужитий у початковій формі; якісний, у найвищому ступені порівняння; належить до твердої групи, ужитий в однині, чоловічому роді, називному відмінку; у реченні виступає присудком.

Зразок письмового розбору

Наймудріший — прикм., п.ф. — *наймудріший*; якісний, найвищий ст. пор.; тв. гр.; одн., ч.р., Н.в.; присудок.

286. І. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви і розділові знаки. Виділені прикметники розберіть як частину мови.

Найкращою оздобою дівчини є вінок. Плетуть вінки з квітів маку синіх волошок **білого** ромен-зіл...я чорнобривців та дикої рожі... У плетін...і вінків нашими дівчатами досягнено не мен...шого мистецтва, як у шит...і, ткан...і та мереж...ві. Залежно від інд...відуал...них ...дібностей, так комбінують барву і форму квітів у вінку, що він стає мистец...ким твором і підкреслює красу **дівочого** облич...я (За О. Воропаєм).

Вінок — окраса дівчини

- ІІ. Усно опишіть дівчину, зображену на фотоілюстрації. Вживайте у своїй розповіді прикметники.

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

МИКОЛАЇВ

Появу цього міста зумовили військові потреби.

Йшла російсько-турецька війна 1787–1791 років. Необхідно було зміцнювати флот. Фельдмаршал Григорій Потьомкін дає розпорядження почати будівництво суднобудівної верфі в гирлі ріки Інгул, а в 1789 році наказує іменувати верф на Інгулі містом Миколаєвом.

Чому Потьомкін запропонував таку назву міста? Історики вважають, що це зроблено для увічнення пам'яті про штурм російськими військами Очакова в день святого Миколи у 1788 році. Крім того, Миколу-чудотворця вважали покровителем моряків.

У 1790 році назву міста затвердила Катерина ІІ. Перший корабель «Святий Микола», який невдовзі спустили на воду, ще більше закріпив назву міста (За І. Вихованцем).

1. Коли за християнським календарем святкують день Миколи-чудотворця? Що ви знаєте про цього святого?

Миколаїв. Музей суднобудування і флоту

2. Розгляньте фотоілюстрацію. Які ще міста, де розвинуте суднобудування, ви знаєте?

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка частина мови називається прикметником?
2. Як змінюються прикметники?
3. Якими членами речення є прикметники? Наведіть приклади.
4. На які групи за значенням поділяються прикметники?
5. Визначте, до якої групи за значенням належать прикметники у словосполученнях: *білий сніг, білий гриб, мамина сукня, материнська ласка, кисла слива, джерельна вода, крокодилячі сльози, крокодиляча паща, скляний посуд, скляний погляд*.
6. Як творяться вищий і найвищий ступені порівняння якісних прикметників?
7. Як відмінюються прикметники твердої і м'якої груп? Чому прикметники на *-лиций* не належать до жодної з груп? Запишіть подані словосполучення з прикметниками у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *і*; б) зі вставленою буквою *и*.
В обідн..й час, за княж..х часів, з велик..м рахунком, в одинок..й хаті, обережн..х кроків, серед чуж..х людей, під

одинок..м деревом, у кипляч..й воді, з темнолиц..ми трактористами.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних прикметників складеться закінчення прислів'я: *«Де є добрі люди, там...»*.

8. Коли в прикметниках пишеться *н*, а коли *nn*? Від поданих іменників утворіть прикметники й запишіть у два стовпчики: а) з подвоєнням; б) без подвоєння.

Екран, ідея, бруд, корінь, електрон, вода, вина, овал, балет.

Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних слів прочитаєте першу частину прислів'я: *«... горять, тоді вари кашу»*.

9. Пригадайте правила правопису *не* з прикметниками. Спишіть, розкриваючи дужки.

1. (Не)страшні для мене вітри, ні підводнеє каміння.
2. У лісі поночіє, але темрява (не)густа, а прозора. 3. І все-таки до тебе думка лине, мій занапащений, (не)щасний краю.
4. Для щирої душі, (не)злого серця не треба красномовства, тільки правда. 5. Ні, ні, дідуно! Ні, ми (не)винні! 6. Із гущавини лісу чути (не)голосний спів сошки (*Із тв. Лесі Українки*).

10. Розкажіть про правопис прикметників разом і через дефіс. Запишіть складні прикметники у два стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс.

Смерто/носний, північно/східний, п'яти/річний, україно/мовний, українсько/російський, садово/парковий, біло/сніжний, зменшено/пестливий, ясно/окий, плато/спроможний, південно/західний, жовто/дзьобий, сніжно/білий, дванадцяти/поверховий, тьмяно/коричневий, західно/європейський.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, з других букв записаних прикметників складеться початок прислів'я: *«... і камінь крушать»*.

11. Як пишуться українські й російські прізвища, що мають прикметникову форму?

12. Із поданих речень випишіть прикметники і розберіть їх як частину мови.

1. Людська думка найшвидша й найсміливіша. 2. Материне слово як весняне сонце. 3. Як випустиш зі свого язика, то на чужому не втримаєш (*Нар. творчість*).

ЧИСЛІВНИК

§ 33. Числівник як частина мови

287. I. Прочитайте і відгадайте загадки. Знайдіть у тексті числівники.

1. Дід на світі проживає,
Він синів дванадцять має,
Кожен син цей, всяк те знає,
По чотири сини має.
В цього кожного синочка
По чотири славні дочки,
А у дочок ще три брати.
От сімейка! Як їх звати?

2. В нашій класі два Івани,
Дві Тетяни, два Степани,
Три Катрусі, три Галини,
П'ять Андріїв, три Поліни,
Вісім Тань, чотири Ніни,
П'ять Ярин і дві Марини,
І всього один Віталій.
Скільки всіх нарахували?

Відгадки. 1. Як вівсім з'їїжит 4 тижнї 12 місяців. Рїк. 2. Сорок 7 днів тижня.

II. Скажіть, за якими ознаками ви розпізнали числівники.

Числівник (рос. имя числительное) — самостійна частина мови, що означає число, кількість предметів, їх порядок при лічбі й відповідає на питання *скільки? котрий?* Наприклад: *десять, двадцять один, десятий, двадцять перший*.

Числівники найчастіше вживаються в науковому та офіційно-діловому стилях.

За значенням і морфологічними ознаками числівники поділяються на **кількісні** та **порядкові**.

Кількісні числівники означають число або кількість і відповідають на питання *скільки?* Наприклад: *чотири, тринадцять, двісті вісім*.

Кількісні числівники поділяються на такі розряди за значенням:

1) **власне кількісні**, що означають цілі числа: *сім, шістьдесят*;

2) **дробові**, які називають частини предмета: *дві сьомих, шість цілих одна четверта*;

3) **збірні**, що позначають певну кількість предметів чи осіб як одне ціле: *п'ятеро, дванадцять*;

4) **неозначено-кількісні**, які називають приблизну кількість предметів: *багато, кільканадцять*.

Порядкові числівники означають порядок предметів при лічбі й відповідають на питання *к о т р і й*? Наприклад: *дев'ятий, тридцять перший, трьохсотий*.

288. Запишіть словосполучення у два стовпчики : а) ті, в яких є іменники, прикметники або дієслова з числовим значенням; б) ті, в яких є числівники.

Перша усмішка, трійця охоронців, троє слоненят, трійка коней, подвійний клопіт, п'ятдесят робітників, сотня козаків, сімдесятирічна вдова, сімдесят квадратів, десяток снігурів, стометрова дистанція, сотий човен, п'ята смерека, п'ятірка сміливців.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... *серця не запалиш*».

289. Розгляньте схему. Підготуйте зв'язну розповідь про розряди числівників за значенням.

290. Запишіть словосполучення з числівниками у такій послідовності: а) з власне кількісними; б) зі збірними; в) з дробовими; г) з неозначено-кількісними; г) з порядковими.

П'ять одудів, півтора метра, кілька хлопців, дванадцять зошитів, четверо обценьок, дві треті острова, троє граблів, сьоме квітня, кільканадцять жолудів, перше побачення.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... *краще, ніж готові гроші*».

За будовою числівники діляться на **прості, складні й складені**.

Простий числівник складається з одного слова, яке має один корінь: *три, сотий*.

Складний числівник складається зі слова, яке має два корені: *п'ятнадцять, вісімдесят, триста*.

Складений числівник складається з кількох слів: *триста п'ятдесят, дві тисячі чотириста вісім*.

291. Розгляньте схему. Підготуйте зв'язну розповідь про групи числівників за будовою.

292. Запишіть словосполучення у три стовпчики: а) з простими числівниками; б) зі складними числівниками; в) зі складеними числівниками.

Шість собак, дванадцять підприємств, двадцять три кожухи, п'ятдесят вісім бригад, шістдесят стільців, п'ятдесят два хутори, одна гребля, сімнадцять білок, сімдесят один гриб, двадцять граків, дві казки.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... — тільки небо коптити».

Числівник може бути будь-яким членом речення.

293. **Попрацюйте в парах.** Спишіть, вставляючи пропущені букви. Визначте, якими членами речення є числівники.

1. Там три в..рби..хилилися, мов журят..ся вони (Л. Глібов).
2. Ще треті півні не співали. 3. Три явори посадила с..стра при долині (Із тв. Т. Шевченка). 4. О д..в'ятій годині біля школи почали зб..ратися учні (О. Донченко). 5. Гнідий, на пр..великий жаль, фінішував другим (В. Нестайко).
6. Шестеро гр..бців завзято працювали веслами (М. Трублаїні). 7. Одну фразу з першого д..ктанту я й досі пам'ятаю дуже добре (Остап Вишня).

294. Передайте зміст наведених слів і словосполучень фразеологізмами з довідки, до складу яких входять числівники.

Дуже схожі, щось неважливе, до крайньої втоми, зробити як-небудь, одразу, бути найголовнішим у якій-небудь справі, перші ознаки появи чого-небудь.

Д о в і д к а: перша ластівка, грати першу скрипку, з першого погляду, п'яте через десяте, до сьомого поту, десята справа, як дві краплі води.

295. Запишіть повні відповіді на запитання. Визначте розряд за значенням і групу за будовою числівників.

1. Із скількох літер складається український алфавіт?
2. Скільки самостійних частин мови нараховується в україн-

ській мові? 3. Скільки відмінків в українській мові? 4. У якому році народився Т. Шевченко? 5. Скільки областей налічується в Україні? 6. Скільки років твоєму місту (селу)?

296. I. Прочитайте. Знайдіть у тексті числівники. Визначте їх розряд за значенням і групу за будовою.

СІМ ЧУДЕС СВІТУ

Число сім у стародавньому світі вважалось містичним, а подекуди й священним.

Першим чудом світу називали славетні піраміди Єгипту.

Сади Семіраміди — друге чудо світу — величезний комплекс, збудований у Вавилоні в сьомому столітті до нашої ери.

Третє чудо — Мавзолей у Галікарнасі — розкішна усипальниця Мавзола, правителя перської провінції. Проіснувала вона до п'ятнадцятого століття, потім її зруйнували, використавши матеріал для побудови укріплення. З тих часів монументальні споруди для поховання визначних осіб називають мавзолеями.

Храм богині Артеміди в Ефесі — четверте чудо — відзначався вишуканістю форм і багатством оздоб.

П'ятим чудом світу вважався Колос Родоський — бронзове зображення бога Геліоса. Статуя проіснувала лише шістдесят років, бо, на жаль, була зруйнована під час землетрусу.

Шосте чудо світу — статуя верховного бога Зевса, виставлена для поклоніння в його святилищі в Олім্পії.

Сьоме — маяк на острові Фарос біля Александрії, близько ста п'ятдесяти метрів заввишки, збудований із білого мармуру й увінчаний статуєю Посейдона (*За А. Коваль*).

II. Усно перекажіть текст. Пригадайте, у яких випадках уживають вислів *восьме чудо світу*.

297. Спишіть речення. Визначте розряди за значенням та групи за будовою числівників.

1. Сім разів відмір, а один відріж. 2. Живи просто, проживеш років зо сто. 3. Говорить п'яте через десяте. 4. Два хитрих мудрого не переважають. 5. І десять тисяч раз повторена брехня ніколи правдою не стане. 6. Одна лисиця сімох вовків ошукає. 7. Це такий, що півтора людського зробить (*Нар. творчість*).

ПОВІДОМЛЕННЯ НА ЛІНГВІСТИЧНУ ТЕМУ

298. Прочитайте й усно перекажіть текст, користуючись самотійно складеним планом.

Цікава граматична доля числівника. Він народжувався з різних частин мови. *Один, два, три, чотири* були колись прикметниками. Найкраще зберіг прикметникові особливості числівник *один*. Наприклад, *один палець, одна книжка, одне деревце*.

Деякі колишні іменники дали життя числівникам. Візьмемо числівник *п'ять*. Він походить від іменника *п'ять* (кисть руки) і мав дуже конкретне значення числа: «п'ять пальців п'ясті».

Цікаве також формування числівника *сорок*. Числівник *сорок*, як і *п'ять*, походить від іменника. Гадають, що його походження можна пояснити так. У давні часи в'язка білячих шкурок кількістю чотири десятки була своєрідною «ходячою монетою». Її завжди тримали в мішку, який називався «сорок». Поступово назва мішка стала сприйматися як число 40.

Число *тисяча* утворилося шляхом поєднання двох слів: «тук», що означає «жир, жиріти», і «сет», пов'язаного з позначенням сотні. Цим люди ніби хотіли підкреслити, що тисяча — це «товста сотня», «велике сто». Число *десять тисяч* стародавні слов'яни називали «тьми», тобто темне число, яке важко чітко уявити (За І. Вихованцем).

299. I. Прочитайте й усно перекажіть текст.

Деякі числівники утворилися від інших числівників. Так, наприклад, важко не помітити спільні частини в словах *два, дванадцять, двадцять, двісті*. Виявляється, числівник *дванадцять* був колись цілим словосполученням «два на дцять» (тобто «два на десяти», «два після десяти»). Подібний спосіб творення мають усі числівники другого десятка. Легко здогадатися, що означають і як утворилися числівники *двадцять* (тобто «два десятки», «два по десять»), *двісті* (тобто «дві сотні», «дві по сто») (Із довідника).

II. Поясніть, як утворилися числівники *сімнадцять, п'ятдесят, дев'ятсот*.

300. Розкажіть про групи числівників за будовою, використовуючи матеріал параграфа і вправ 298, 299.

§ 34. Вживання числівників з іменниками

В українській мові при числівниках *два, три, чотири* в називному відмінку іменники чоловічого роду вживаються у формі називного відмінка множини (*три олівці, чотири уроки*), а іменники жіночого і середнього роду — у формі родового відмінка однини (*дві газети, три слова*). Числівники від п'яти й далі в називному відмінку вимагають від іменників родового відмінка множини (*п'ять гривень, сто островів, тисяча пригод*).

301. Спишіть прислів'я і приказки, розкриваючи дужки.

1. Краще з розумним два (раз) згубити, як із дурним один раз знайти. 2. Наговорив три (мішок) гречаної вовни, й ті не повні. 3. Жито два (тиждень) зеленіє, два (тиждень) колоситься, два (тиждень) відцвітає, два (тиждень) наливається. 4. Велика господиня: три (город) — одна диня. 5. Два (півень) і дві (господиня) не згодяться ні завтра, ні нині. 6. Два (ведмідь) в одному барлозі не вживуться (*Нар. творчість*).

302. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть.

Три дня, две тетради, четыре тома, двадцать два килограмма, двадцать четыре стола, сорок два метра, четыре переулка, семь домов, семнадцать раз, пятьдесят два центнера, три урока, восемьдесят два градуса, три сестры, четыре яблока, два учебника, пять дневников.

Зі збірними числівниками поєднуються:

1) іменники чоловічого роду, що означають назви істот: *двоє товаришів, семеро учнів, троє киян*;

2) іменники середнього роду: *двоє відер, четверо вікон, семеро козенят*;

3) іменники, що вживаються тільки у множині: *двоє саней, четверо окулярів, троє обценьок*.

Збірні числівники в називному відмінку вимагають від іменників **родового відмінка множини**.

303. Запишіть іменники у два стовпчики: а) ті, що можна вжити зі збірними числівниками; б) ті, що зі збірними числівниками не вживаються.

Казкар, сани, комбайн, правнук, глечик, кінець, кошик, наймит, гребінець, кобзар, хлібороб, легенда, кропив'янка, коліща, альпініст, завод, кошени, словник, двері, граблі, сірник, квіток.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних іменників складеться прислів'я.

304. Розв'яжіть мовну задачу.

Чому з числівником *двоє* іменник *дівча* вжити можна, а іменник *дівчина* — ні?

Після **дробових числівників** іменники стоять у **родовому відмінку** однини: *дві треті склянки, п'ять цілих і чотири десяті відсотка, півтора відра*.

305. Спишіть словосполучення, розкриваючи дужки.

П'ять цілих дві десятих (відсоток), одна шоста (поверхня), півтора (день), одна четверта (яблуко), дві сьомі (площа).

306. Запишіть словосполучення у два стовпчики: а) ті, в яких іменники мають закінчення *-и (-і)*; б) ті, в яких іменники мають закінчення *-а (-я)*.

Три (місяць), два (поселення), три (зима), півтора (кілометр), два (стілець), три (палець), три (слово), одна п'ята (ківш), три (глечик), дві треті (тролейбус).

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних іменників складеться вислів П. Грабовського: «... — то наші гармати».

307. Попрацюйте в парах. Прочитайте, знайдіть помилки. Відредаговані речення запишіть.

1. У змаганнях приймали участь тридцять два спортсмена.
2. Три тренера вболівали про своїх вихованців. 3. Наша команда попереджала суперників на два очки. 4. Мій брат — найвищий у класі, тому він уже півтора місяці займається баскетболом.

308. I. Запишіть словосполучення, розкриваючи дужки, у два стовпчики: а) з іменниками, у яких з'являються закінчення *-а (-я)*; б) з іменниками, у яких з'являються закінчення *-и (-і)*.

Два (робітник), півтора (пончик), одна четверта (глечик), два (день), одна третя (літак), два (боєць), три (місяць), півтора (грам), два (пляж), три (покоління).

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв іменників складеться початок прислів'я: «... *п'яти вовків, як улесливого лиходія*».

II. Запишіть подані іменники у два стовпчики: а) ті, що сполучаються зі збірними числівниками; б) ті, що не сполучаються зі збірними числівниками.

Відро, інститут, міліціонер, італієць, наймит, тополя, німець, розум, ущелина, яблуко, дівчина.

Якщо ви правильно виконали завдання, із перших букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... все перетруть».

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

КІРОВОГРАД

Це місто розташоване на річці Інгул. Засноване воно було як фортеця на землях Запорозької Січі для захисту південних кордонів від грабіжницьких нападів турків і татар. З 1775 року до 1934 року місто називалось Єлисаветградом.

Кіровоград. Річка Інгул

Єлисаветград став колискою українського театрального мистецтва. Дружба двох видатних артистів і драматургів, мешканців Єлисаветграда — Івана Карпенка-Карого й Михайла Старицького — стала початком становлення українського професійного театру. Вони згуртували навколо себе однодумців і талановитих акторів: Миколу Садовського, Панаса Саксаганського, Марка Кропивницького, Марію Заньковецьку (*Із календаря*).

1. Яке місто розташоване на березі річки Інгул?
2. Підготуйте розповідь про сучасний Кіровоград.

309. I. Прочитайте текст. Перекажіть його усно.

У ТЕАТРІ, КІНО, НА КОНЦЕРТІ

Якщо ви ідете до театру, в кіно чи на концерт, дотримуйтеся першого правила: ніколи не запізнюйтеся, завжди розраховуйте час так, щоб до початку вистави чи кінофільму залишалося кілька хвилин. Вони знадобляться для того, щоб залишити речі в гардеробі, поправити зачіску, пройти до свого місця.

У театрі не заважайте акторам і глядачам, перешіптуючись: «А я цього актора знаю, у нього ще собака є, він у сусідньому будинку живе». Не обертайтеся до знайомих, що сидять позаду, також не заходьте до залу з морозивом, бутербродами, не шурхотіть обгортками від цукерок. Не дозволяйте собі коментувати по ходу дійства чи переказувати зміст вистави або кінофільму.

Після закінчення вистави, концерту, кіносеансу не можна зриватися з місця, стрімголов бігти до виходу — цим ви виявляєте неповагу як до акторів, так і до глядачів.

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Чи бували ви у театрі? Яка вистава запам'яталася вам найбільше?

2. Яких правил слід дотримуватися під час походу в кіно чи на концерт?

3. Проаналізуйте власну поведінку під час відвідування театру.

4. Чи тактовно ви поводитися стосовно акторів і глядачів?

§ 35. Відмінювання порядкових числівників

310. Прочитайте словосполучення. Поясніть, від чого залежать рід, число й відмінок числівника *двадцятий*.

Двадцятий кілометр, двадцята година, двадцяте число, до двадцятого року, після двадцятого місяця.

Порядкові числівники змінюються за **числами, родами** (в однині) й **відмінками**.

- 311.** Письмово провідмінійте словосполучення *перший весняний день, третя і остання зустріч*. Зробіть висновок про відмінювання порядкових числівників.

 Порядкові числівники відмінюються як прикметники твердої групи. Лише числівник *третій* відмінюється як прикметник м'якої групи.

- 312.** Спишіть речення, вставляючи пропущені букви й розкриваючи дужки.

1. (Третій) рік він с..дить у (другий) класі, до книжки, до уроків не пр..женеш (*Панас Мирний*). 2. Іван був (дев'ятнадцята) дитиною в гуцул..с..кій родині Палійчуків. (Двадцята) і останньою була Анничка (*М. Коцюбинський*). 3. Гості (перший) дня — золото, (другий) дня — срібло, (третій) дня — мідь, хоч додому їдь. 4. Без (сьома) клепки в голові. 5. Дбає про нього, як пес про (п'ята) ногу (*Нар. творчість*).

 Складені порядкові числівники пишуться **окремо**. У них відмінюється тільки **останнє слово**: *тисяча сьомий, тисяча сьомого, тисяча сьомому*.

- 313.** Спишіть текст, замінюючи цифри словами.

За часів князювання Володимира Святославовича в 980–1015 роках Київська Русь досягла значного розвитку. У державі давно назрівала потреба заміни язичництва християнством. Ще в 70-х роках IX століття князь Аскольд відвідав Візантію, прийняв нову релігію і поширював її на Русі. У 882 році князь Олег захопив Київ, зруйнував християнські храми й відновив язичництво. Княгиня Ольга 957 року охрестилася у Візантії. Ольжин син Святослав не підтримував поглядів матері. У 980 році Володимир Святославович зробив спробу відновити язичництво, а влітку 988 року «охрестив Русь», тобто проголосив християнство державною релігією (*Із довідника*).

 Порядкові числівники, що закінчуються на *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний*, пишуться разом: *п'ятитисячний, двохсотий, двадцятимільйонний, трьохмільярдний*.

Орфограма Написання разом порядкових числівників на *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний*

314. Усно провідмінійте словосполучення *2000 рік, 2003 рік, 2014 рік*.

315. Утворіть від поданих кількісних числівників порядкові. Складіть із ними словосполучення.

Сім, одинадцять, чотирнадцять, п'ятдесят п'ять, шістдесят, дві тисячі, п'ятдесят п'ять мільйонів, два мільярди.

 Якщо порядковий числівник входить до складу назви свята чи видатної події, то він пишеться з великої букви: *Восьме березня, Дев'яте травня*.

Якщо порядковий числівник написаний цифрою, то з великої букви пишеться наступне за числівником слово: *8 Березня, 9 Травня*.

316. Попрацюйте в парах. Складіть і запишіть три-чотири речення, що містять назви свят.

 317. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Археологи ещё в тысяча девятьсот восьмом году обнаружили на Старокиевской горе остатки небольшой крепости. Относят их к пятому-шестому векам — времени славянского князя Кия. С той поры Киев постепенно развивается. Древнейшее упоминание о городе приведено в летописи восьмьсот шестьдесят второго года, когда тут княжили Аскольд и Дир. В девятом веке Киев объединил вокруг себя полян, древлян, северян, уличей и тиверцев. В начале десятого века ему подчинялись почти все восточнославянские племена (*Із довідника*).

обна́ружить — *виявити*

оста́ток — тут: *залишок*

упоми́нание — *зга́дка*

подчи́няются — *підпорядко́вуватися*

почти́ — *майже*

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ВІДГУК ПРО ЛІТЕРАТУРНИЙ ТВІР

 Свої враження від прочитаної книги, переглянутого кінофільму чи телепередачі, прослуханої радіопрограми можна висловити у **формі відгуку**.

У відгуку передають враження, які справляє твір мистецтва, дають оцінку героям.

Відгук можна написати у вигляді листа, статті в газету, щоденникових записів.

318. І. Виразно прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку.

ЛЕЛЕЧИЙ СУД

Якось восени я йшов полем і побачив: на великому лузі зібралося багато лелек. Вони утворили коло, а в колі тім з опущеною головою стояв один, красень, і слухав стрекотливу, тривожну мову своїх побратимів. Коло то звужувалося, то знову розширювалося, одні поступалися місцем іншим. Була саме пора відльоту лелек, і вони, певно, так я думав, зібралися на цьому лузі з навколишніх сіл і гаїв, щоб звідси разом рушити в далеку путь. Спочатку я гадав, що в центрі стоїть

Крилата зграя

їхній ватаг, але невдовзі відкинув цей здогад. По якомусь невловимому знаку всі лелеки піднялись, а він залишився, він навіть побоявся підвести голову. Вони зробили над ним прощальне коло і полетіли.

Лелека не стрекотав, не бився об землю, не просив прощення чи помилування. Він стояв, убитий горем. Тільки тепер я здогадався, що відбувся лелечий суд, можливо, найсправедливіший і водночас найжорстокіший з усіх судів. Осуджений не рухався, не ворухився, аж поки його побратими зникли з виднокола. Потім уже він піднявся і полетів у протилежний

бік. Його покинули, йому заборонили летіти з ними, і він залишився в самотині...

Згодом лелеку підібрали діти, не знаючи про те, що він учинив злочин, відіграли, привчили до іншого життя, назвали його Халимоном.

Лелеки щовесни прилітали, виводили діток, знову відлітали, а Халимон усе жив самотником і більше ніколи не піднімався в небо.

Зовсім випадково я довідався, за що покарали лелеку. Може, то просто людська вигадка, а може, правда — не знаю. Мені розповіли, що того літа в сусідньому селі під час грози блискавка підпалила хату, на якій багато років жили лелеки. Господар хати майже з вогню виніс дітей і дружину. Лелека ж, рятуючи себе, одразу полетів геть од пожежі, забувши про свою родину. На виручку прилетіли інші лелеки, але було вже пізно — мати з двома маленькими нелітками загинули у вогні. Лелека все літо ховався, а коли настала пора відльоту, він тихенько пристав до зграї. Але там його упізнали й осудили на вічну самотність (В. Земляк).

II. Поміркуйте, який епізод з тексту відповідає поданій фотоілюстрації.

III. Складіть план стислого переказу оповідання.

319. I. Прочитайте відгук шестикласниці про оповідання Василя Земляка «Лелечий суд».

Хто з нас у дитинстві не захоплювався казками про тварин? Коли я була маленькою, мріяла підслухати розмову Лисички-Сестрички та Вовчика-Братика. Мабуть, саме казки, які розповідала бабуся, навчили мене любити тварин. Тож книга Василя Земляка «Маленькі оповідання», яку порадила прочитати вчителька природознавства, зворушила до глибини душі. Тут дуже цікаві розповіді про різних птахів: гусей, ластівок, горобців. Найбільше мені сподобалося оповідання «Лелечий суд».

У цій невеликій розповіді йдеться про те, що герой-оповідач став свідком незвичайної події в пору відльоту птахів. Здавалося, лелеки оточили свого ватажка й виконували прощальний танець. Несподівано крилата зграя піднялася в небо, а той, кого вважали ватажком, став вигнанцем. Це був лелечий суд, що прирік птаха на самотність. Мені було дуже шкода Халимона, який більше ніколи не з'являвся в небо разом зі зграєю.

Лелечий суд насправді був справедливим. Побратими жорстоко покарали птаха за боягузтво й байдужість. Він злякався пожежі, залишив свою родину на страшну смерть у полум'ї.

Оповідання змушує нас задуматися над дуже важливими проблемами, пам'ятати про те, що необдуманість учинків і боягузтво можуть призвести до трагедії.

II. Розгляньте пам'ятку. Чи відповідає твір учениці всім зазначеним вимогам?

Як писати відгук про літературний твір

1. Ще раз перегляньте літературний твір. З'ясуйте, чи все вам зрозуміле.
2. Визначте тему, адресата й мету висловлювання.
3. Поміркуйте, в якій формі краще написати відгук.
4. У вступній частині не забудьте зазначити назву твору та автора.
5. Подумайте, чим вас найбільше зворушив твір, які герої сподобалися.
6. Зазначте, які висновки ви зробили, прочитавши твір.

§ 36. Відмінювання власне кількісних числівників

 Числівник **один** змінюється за числами, родами (в однині) й відмінками.

320. Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею, як відмінюється числівник *один*.

Відмінок	Однина		Множина
	Чоловічий і середній рід	Жіночий рід	
Н.	<i>один</i> <i>одне (одно)</i>	<i>одна</i>	<i>одні</i>
Р.	<i>одного</i>	<i>однієї (одної)</i>	<i>одних</i>
Д.	<i>одному</i>	<i>одній</i>	<i>одним</i>
Зн.	як у Н. в. <i>одне (одно)</i> або Р. в.	<i>одну</i>	як у Н. в. або Р. в.
Ор.	<i>одним</i>	<i>однією (одною)</i>	<i>одними</i>
М.	<i>на одному (однім)</i>	<i>на одній</i>	<i>на одних</i>

321. Спишіть прислів'я та приказки, ставлячи числівники в потрібній формі.

1. (Одне) колесом не поїдеш. 2. (Одна) рукою воли поганяє, а другою сльози утирає. 3. Брехня стоїть на (одна) нозі, а правда на двох. 4. Робить за (один), а їсть за трьох. 5. (Один) батька діти, та не (одна) натури. 6. Від (одні) слів про мед у роті не посолодшає (*Нар. творчість*).

 Числівник **два** має спільну форму для чоловічого і середнього роду (*два береги, два озера*) і форму **дві** — для жіночого роду (*дві ялинки*).

322. Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею, як відмінюється числівник *два* (*дві*). У яких відмінках відрізняються закінчення числівників у чоловічому (середньому) і жіночому роді?

Відмінок	Чоловічий і середній рід	Жіночий рід
Н.	<i>два</i>	<i>дві</i>
Р.	<i>двох</i>	<i>двох</i>
Д.	<i>двом</i>	<i>двом</i>
Зн.	як у Н. в. або Р. в.	як у Н. в. або Р. в.
Ор.	<i>двома</i>	<i>двома</i>
М.	<i>на двох</i>	<i>на двох</i>

 За таким зразком відмінюються також числівники *три* і *чотири*.

323. Спишіть загадки й відгадайте їх, ставлячи числівники в потрібній формі.

1. Горбатий мішок на (чотири) ногах стоїть. 2. М'якеньке з (чотири) рогами й (два) черевцями. 3. (Одна) шапка (чотири) братів накрила. 4. Зранку на (чотири) ногах, удень — на (дві), увечері — на (три).

В і д г а д к и . д о н б о р о д . ж т л у ш к а . П о д л у ш к а . С т і л . ж і в и н и з і в р і з н и й в і к . Л ю д и н а

 Числівники **від п'яти до вісімдесяти** відмінюються за окремим зразком.

324. Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею, як відмінюються числівники від *п'яти до вісімдесяти*.

Н.	<i>п'ять</i>	<i>п'ятдесят</i>
Р.	<i>п'яти, п'ятьох</i>	<i>п'ятдесяти, п'ятдесятьох</i>
Д.	<i>п'яти, п'ятьом</i>	<i>п'ятдесяти, п'ятдесятьом</i>
Зн.	як у Н. в. або Р. в.	як у Н. в. або Р. в.
Ор.	<i>п'ятьма, п'ятьома</i>	<i>п'ятдесятьма, п'ятдесятьома</i>
М.	<i>на п'яти, на п'ятьох</i>	<i>на п'ятдесяти, на п'ятдесятьох</i>

У складних числівниках — назвах десятків — відмінюється тільки друга частина. У складених числівниках кожне слово і пишеться, і відмінюється окремо.

325. Поставте подані словосполучення в родовому, давальному й орудному відмінках.

Двадцять три учні, п'ятдесят чотири зошити, тридцять вісім ялинок, вісімдесят сім гривень.

326. I. Спишіть текст, замінюючи цифри словами.

У людини за тривалості життя 72 роки 22 роки йде на сон, 10 — на працю, 6 — на їжу. Склавши ці 3 числа, ви побачите, що вони становлять трохи більше половини від 72. А що сталося з рештою — 34 роками? Це залежить від самої людини (Із календаря).

II. Поміркуйте, як ви сплануєте своє життя в майбутньому. Продовжіть текст кількома реченнями і поспілкуйтесь одне з одним на цю тему.

327. Спишіть речення, заповнивши пропуски відповідними числівниками.

1. Наш клас пишається ... найкращими учнями. 2. Школярі привітали ... ювілярів. 3. За участь у змаганнях оголошено подяку представникам ... шкіл.

Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в усіх відмінках, окрім називного і знахідного, мають закінчення *-а*:

Н. *сорок*

Зн. *сорок*

Р. *сорока*

Ор. *сорока*

Д. *сорока*

М. *на сорока*

328. Спишіть, замінюючи цифри словами.

У 48 кілометрах, з 42 учнями, протягом 45 хвилин, з 96 сторінок, до 195 метрів, у 98 населених пунктах, близько 99 градусів, зі 125 пасажирями.

329. Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею, як відмінюються числівники — назви сотень.

Н.	двісті	п'ятсот
Р.	двохсот	п'ятисот
Д.	двомстам	п'ятистам
Зн.	двісті	п'ятсот
Ор.	двомастами	п'ятьмастами, п'ятьомастами
М.	на двохстах	на п'ятистах

 У складних числівниках — назвах сотень (від *двохсот* до *дев'ятихсот*) відмінюються **обидві частини**.

330. Запишіть подані арифметичні дії словами.

Зразок. $398 + 465$. До трьохсот дев'яноста восьми додати чотириста шістдесят п'ять. Знайти суму трьохсот дев'яноста восьми і чотирьохсот шістдесяти п'яти.

$587 + 719$; $265 + 124$; $969 + 823$; $488 + 314$.

331. Провідмінійте усно подані парами слова. Зробіть висновок про відмінювання числівників *тисяча*, *мільйон*, *мільярд*.

Тисяча—дача, мільйон—стадіон, мільярд—більярд.

 Числівник *тисяча* відмінюється за зразком іменника першої відміни мішаної групи, а числівники *мільйон*, *мільярд* — подібно до іменників другої відміни твердої групи.

332. Спишіть текст, замінюючи цифри словами.

Площа України 603 тисячі 700 квадратних кілометрів. Протяжність держави із заходу на схід вимірюється 1316 кілометрами, а з півночі на південь — 893 кілометрами. Найдовша ріка — Дніпро. У межах України він проходить понад 1200 кілометрів. Найбільше озеро — Ялпуг у заплаві Дунаю. Площа його дорівнює 149 квадратним кілометрам. Найвища гора — Говерла, її висота сягає 2061 метра (Із довідника).

 М'який знак у числівниках пишеться:

1) у кінці слова в числівниках *п'ять*, *шість*, від *дев'яти* до *двадцяти* та в числівнику *тридцять*;

2) перед закінченнями в непрямих відмінках числівників *три*, *чотири*, *п'ять*, *шість*, від *дев'яти* до *двадцяти*, від *п'ятдесяти* до *вісімдесяти*: *трьома*, *дев'ятьох*, *п'ятдесятьома*, але: *чотирма*.

М'який знак не пишеться після першої частини числівників *п'ятнадцять*, *п'ятдесят*, *п'ятсот*.

Орфограма *Буква ь у числівниках*

333. Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) зі вставленим *ь*; б) без *ь*.

П'ят.. континентів, п'ятнадцят.. правнуків, п'ят..сот слів, міл..йон плугів, сімдесят.. літаків, дев'ят..сот корів,

п'ят..десят груш, двадцят.. пакунків, шіст..десят будинків, кіл..канадцять крабів.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «...добрі плоди дають».

- 334.** Запишіть словосполучення з числівниками у два стовпчики: а) зі вставленим *ь*; б) без *ь*.

Чотир..ох дітей, дв..ох парт, п'ят..ма валізами, чотир..ма абрикосами, сім..ома ножами, тр..ох островів, чотир..ом музикам, сім..ом абітурієнтам, у вісьм..ох магазинах.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв іменників складеться початок прислів'я: «...служити — жодному не догодити».

- 335.** Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

В семнадцатом веке в Дрездене испекли гигантский калач. Он имел длину девять метров, ширину четыре метра, а высота его составляла около шестидесяти сантиметров. На приготовление калача израсходовали семнадцать корзин (около десяти центнеров) муки, пять тысяч двести двадцать яиц, четыре бочки (пятьсот пятьдесят литров) молока, а также большое количество дрожжей и сахара. Чтобы перевезти калач, понадобилась упряжка из восьми лошадей. Резал его не пекарь, а плотник пятиметровым ножом (*Із календаря*).

израсхóдовать — *вiтратити*
плóтник — *тесля́р, те́сля*

мука́ — *бо́рошно*
дро́жжи — *дрі́жджі*

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

ЧЕРКАСИ

Місто Черкаси стоїть на правому березі Дніпра. Перше поселення виникло тут наприкінці тринадцятого століття. Слово *Черкаси* неслов'янське. Як сталося, що на берегах Дніпра в назві поселення зазвучало щось іншомовне? У тринадцятому столітті перебралося сюди чимало черкесів з Північного Кавказу, які заклали біля Дніпра нове поселення. Тут оселилися не лише черкеси, а й представники інших народностей. Все населення почали іменувати черкасами, а їхньому поселенню дали назву Черкаси (*За І. Вихованцем*).

Поясніть виникнення назви міста Черкаси.

Є на Черкащині тихе мальовниче містечко Умань, що при-
чаїлося на берегах невеличкої річки Кам'янки. У вісімнадця-
тому столітті все поселення й навколишні землі належали
магнатам Потоцьким. Дружина одного з них — Фелікса —
Софія так зачарувалася красою тутешньої природи, що заба-
жала на крутому березі Кам'янки звести величний палац.
Біля нього Фелікс Потоцький наказав розбити парк, який
назвав на честь дружини.

У спорудженні дивовижного парку «Софіївка» брали участь
16,5 тисяч кріпаків! У парку сотні гrotів, фонтанів, скульп-
тур, клумб, озер і річечок.

Привертає увагу брила Горішок у долині Гігантів.
Будівельники так скомпонували **гранітні** моноліти, що най-
важчий із них — чотирьохсоттонний, здається, утримується
на маленькому камінчику.

Від верхнього ставу, водяна гладінь якого дорівнює восьми
гектарам, а глибина сягає трьох метрів, тече підземна річка
Стікс. Сідаєш у човна — враження незабутнє: довжина річки
понад двісті метрів, тож, коли човен віддаляється від отвору,
стає справді моторошно. Адже тільки чотири вентиляційні
колодязі пропускають денне світло в морок підземелля
(Із журналу).

Умань. Фонтан «Змія» у парку «Софіївка»

1. Чи доводилося вам бувати в Умані? Уявіть себе екскур-
соводом і розкажіть про парк «Софіївка», використовуючи
текст і фотоілюстрацію.

2. З'ясуйте за тлумачним словником значення слів *брила*, *грот*, *моноліт*, *магнат*.

3. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

§ 37. Відмінювання збірних, дробових і неозначено-кількісних числівників

336. Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею, як відмінюються дробові числівники. В чому особливості відмінювання чисельника, в чому — знаменника?

Н.	<i>одна восьма</i>	<i>п'ять десятих</i>
Р.	<i>однієї восьмої</i>	<i>п'яти десятих</i>
Д.	<i>одній восьмій</i>	<i>п'яти десятим</i>
Зн.	<i>одну восьму</i>	<i>п'ять десятих</i>
Ор.	<i>однією восьмою</i>	<i>п'ятьма десятими</i>
М.	<i>на одній восьмій</i>	<i>на п'яти десятих</i>

У **дробових числівниках** чисельник відмінюється як кількісний числівник, а знаменник — як порядковий.

337. **Попрацюйте в парах.** Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Цифри записуйте словами.

Дроби з'явилися в гл..боку давн..ну. Єгиптяни вже знали, як поділити два яблука на трьох. Для познач..ння $\frac{2}{3}$ у них був навіть сп..ціальний значок. Це був єдиний дріб у вжитку єгипетських писців, у якого в чисельнику не стояла од..ниця. Всі ін..ші обов'язково мали один: $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{15}$, $\frac{1}{75}$. Якщо єгиптянину потрібно було викор..стовувати ін..ші відношен..я, він записував їх у вигляді суми основних дробів. Наприклад, дріб $\frac{28}{97}$ записували як суму $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{97}$, $\frac{1}{56}$, $\frac{1}{659}$, $\frac{1}{776}$ і $\frac{1}{388}$ (Із довідника).

338. Запишіть подані арифметичні вирази словами.

З р а з о к. $\frac{1}{8} + \frac{2}{3}$. До однієї восьмої додати дві треті. Знайти суму однієї восьмої і двох третіх.

$$\frac{9}{12} + \frac{3}{6}; \frac{7}{8} - \frac{4}{3}; \frac{2}{7} - \frac{1}{3}; 0,5 + 0,75.$$

339. Попрацюйте самостійно. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Дроби сыграли определённую роль в музыке. И сейчас в общепринятой нотной записи длинная нота — целая — делится на половинки (вдвое короче), четверти, восьмые, шестнадцатые и тридцать вторые. Поэтому любой ученик музыкальной школы знает с шестилетнего возраста, что шесть восьмых — это три четвёртых, что в одной половине — восемь шестнадцатых (*Із довідника*).

определённый — тут: *пéвний*
общепри́нятый — *загальнопрійнятий*
любо́й — *бу́дь-який*
музыка́льный — *музі́чний*

 Числівники *півтора, півтори, півтораста* не відмінюються.

340. Складіть і запишіть речення з числівниками *півтора, півтораста*.

341. Провідмінійте усно словосполучення *сім слонів і семеро слоненят*. Зробіть висновок про відмінювання збірних числівників.

 Збірні числівники в непрямих відмінках мають такі самі форми, як і кількісні числівники *два, три*.

342. Запишіть подані словосполучення в родовому, давальному й орудному відмінках.

Двоє киян, п'ятеро пташенят, семеро спортсменів, дванадцятьох шестикласників, двадцятьох ягнят.

343. Розв'яжіть мовну задачу.

Шестикласники складали словосполучення з неозначено-кількісними числівниками. Учень написав: «*Багато робітників; мало працюють*». Учителька сказала: «Ти зробив помилку. Числівники сполучаються тільки з іменниками, а прислівники — з дієсловами». Яке ж словосполучення неправильно склав шестикласник?

 Неозначено-кількісні числівники *кілька, декілька, багато, небагато* відмінюються за зразком числівника *два*, а числівники *кільканадцять, кількадесят* — як числівник *п'ять*.

344. І. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Кáлинка мчала свої води попід лісом і в (кільканадцять) кілометрах від Кричаєва впадала в Десну (Ю. Мушкетик).
 2. Ми не встигли навіть перекинутися (кілька) словами (О. Гончар).
 3. Це були грецькі кораблі з (кількадесят) веслами (С. Склярєнко).
 4. У (багато) містах і селах гостинно, радо нас вітали (В. Юхимович).
 5. У середині острова над чималою глибокою бухтою розташувалося село з (декілька) десятками рибальських хат (М. Трублаїні).

ІІ. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

345. Спишіть речення, записуючи цифри словами.

1. Антарктичний континент — це майже $9/10$ усього льоду на Землі. Якби він розтанув, $2/3$ прибережних міст та поселень опинилися б під водою.
 2. Кактус сагуаро, що росте в пустелях Аризони і Каліфорнії, найбільший у світі, заввишки він сягає 17, 7 метра.
 3. У Байкалі, найглибшому озері на Землі, міститься понад $1/5$ усієї прісної води планети.
 4. Порівняно невеликий район на Близькому Сході містить близько $2/3$ усієї світової нафти. Найбільший виробник енергоносія — Саудівська Аравія.
 5. Найбільша ящірка нашої планети — гігантський коמודійський варан, вона виростає до 2, 25 метра (Із довідника).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ВЖИВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ ДЛЯ ПОЗНАЧЕННЯ ЧАСУ І ДАТ

346. Прочитайте й перекажіть текст. Визначте стиль мовлення.

При визначенні часу не треба допускати паралельних форм: «не пізніше трьох годин» і «не пізніше третьої години», бо це не збагачує мову, а засмічує. Визначати години доби треба тільки порядковими числівниками, а не кількісними. Отже, слід визнати за єдину правильну норму вислів **не пізніш як о третій годині**. Кількісними числівниками треба користуватися тільки тоді, коли мовиться про час, витрачений на щось, наприклад: **Поїзд долає цю відстань за дві години. Ми працюємо тепер тільки сім годин.**

Так само слід визначати час за частинами години, відкинувши хибні вислови, що трапляються в усному мовленні, як

«пів третьої», «без десяти третя», а взяти за єдине правильне: **пів на третю, за десять третя або десять до третьої** (скорочені вислови від «за десять хвилин буде третя година» або «десять хвилин до третьої години»). Половина години передається однаково прийменниками *на й до* з відповідними числівниками: **пів на третю, пів до третьої** (Із кн. «Як ми говоримо»).

- 347.** Розгляньте годинники на малюнках. Запишіть позначення часу різними способами.

З р а з о к. Друга година п'ять хвилин.
П'ять хвилин по другій годині.
П'ять хвилин на третю годину.

- 348.** Запишіть словами позначення часу, який буде через 1 годину 15 хвилин, 5 годин 30 хвилин, 4 години 45 хвилин, якщо на годиннику 14:45. Визначений час слід зафіксувати різними способами, наприклад: *сімнадцята година сорок хвилин; за двадцять хвилин шоста година; сорок хвилин по п'ятій годині.*

- 349.** I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Летом я проводил очень интересные наблюдения. Однажды я проснулся в полшестого, когда только начинало светать, и отправился на луг. Оказалось, что многие цветы ещё спят. Васильки начали распускать свои бутоны около шести часов. В полседьмого проснулись голубые колокольчики. Мать-и-мачеха раскрылась без пятнадцати восемь. Одуванчики спали приблизительно до полдевятого. Долго пришлось ждать, пока проснутся ярко-синие цветы цикория. Их солнышко разбудило в десять часов двадцать минут. Оказывается, режим дня у цветов различный (Із журналу).

наблюдѐния — спостерѐження
одувѐнчик — кульбаба
цикѐрий — петрѐві батогѐ
колокѐльчики — дзвѐночки

бутѐн — пѐп'янок
василѐк — волѐшка
разлѐчный — рѐзний

- II. Розкажіть одне одному, які цікаві спостереження за природою проводили ви.

350. I. Прочитайте і перекажіть текст. Визначте стиль мовлення.

Кожного дня в зошиті ви записуєте дату. Іноді виникають сумніви, як правильно записати — «третє лютого» чи «третього лютого».

Виявляється, обидва словосполучення можливі в мові, відповідають її нормам. Звороти типу «третє лютого», «п'яте січня» утворилися зі словосполучень «третє число місяця лютого», «п'яте число місяця січня», у яких згодом слова «число місяця» перестали вживати як само собою зрозуміле. Подібно утворилися словосполучення типу «третього дня місяця лютого», «п'ятого дня місяця січня», у яких слова «дня місяця» згодом утратилися. Звороти з числівником у називному відмінку відповідають строгим традиціям офіційно-ділового стилю, для якого характерне вживання початкових форм. Учнівський зошит не вимагає такої офіційності, тому можливі обидва написання — «третє лютого» і «третього лютого» (За кн. «Культура української мови»).

II. Чи правильно вжито словосполучення *третє люте*? Доведіть свою думку, спираючись на текст.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

351. I. Прочитайте діалог за особами.

У ЗАЛІЗНИЧНІЙ КАСІ

— Доброго ранку, мені потрібен квиток на завтра, одинадцять березня, до Полтави.

— Так. Є квитки на шістсот другий і шістсот четвертий поїзди. Який із них для вас зручніший?

— Дуже добре: у мене є вибір! Яким потягом можна швидше доїхати?

— Обидва поїзди пасажирські, у дорозі перебувають однаковий час. Шістсот другий відправляється з Києва увечері, а прибуває до Полтави вранці, шістсот четвертий — навпаки, зі столиці вирушає зранку, а в кінцевому пункті призначення буде ввечері.

— Мені краще подорожувати шістсот другим потягом. Чи є місця в купейному вагоні?

— Так, сьоме місце — нижнє.

— Дуже добре. Скільки коштує квиток?

- П'ятдесят чотири гривні.
- Візьміть, будь ласка, гроші.
- Ось ваш квиток. Будьте уважні: поїзд відправляється о двадцятій годині сорок п'ять хвилин, а о шостій годині прибуває на станцію «Полтава-Південна».
- Дякую. До побачення!

II. Запишіть поданий діалог, доповнивши його власними запитаннями з урахуванням правил етикету.

У ДОВІДКОВОМУ БЮРО

- ...
- Дев'яносто перший поїзд «Львів — Київ» повинен прибути о шостій двадцять, але є інформація, що він затримується на десять хвилин.
- ...
- Ваш потяг прибуде на дванадцяті колію.

МОВНИЙ РОЗБІР

РОЗБІР ЧИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Частина мови.
2. Початкова форма числівника (називний відмінок).
3. Постійні ознаки: а) кількісний чи порядковий; б) розряд за значенням (для кількісних: власне кількісний, збірний, дробовий чи неозначено-кількісний); в) група за будовою (простий, складний чи складений).
4. Змінні ознаки: а) число (якщо є); б) рід (якщо є); в) відмінок.
5. Синтаксична роль.

*Рушали по пригоди ми в трьох, і всім здавався **трьо́м** гайок наш — пущою, а шпак — тетеруком (М. Рильський).*

*Над твоєю **двадцять третьою** весною вічність проліта (О. Підсуха).*

Зразок усного розбору

Трьо́м — числівник, початкова форма — *три*; кількісний, власне кількісний, простий; ужитий у давальному відмінку; в реченні виступає додатком.

Двадцять третьою — числівник, початкова форма — *двадцять третій*; порядковий, складений; ужитий в однині, в жіночому роді, орудному відмінку; в реченні виступає означенням.

Зразок письмового розбору

Трьом — числ., п. ф. — *три*; кількісн., власне кількісн., простий; Д. в.; додаток.

Двадцять третьою — числ., п. ф. — *двадцять третій*; порядковий, складений; одн., ж. р., Ор. в.; означення.

- 352.** Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Числівники розберіть як частину мови.

При дворе французского императора Карла Великого в восьмом веке морковь считали деликатесом. Её подавали только на праздники. Лишь в семнадцатом веке морковь завоевала европейские огороды. Главное достоинство этого овоща — обилие каротина, который окрашивает его корни в «морковный» оранжевый цвет. Суточная норма каротина содержится всего в двадцати пяти — тридцати граммах моркови (Из календаря).

досто́инство — перева́га
су́точный — добово́й
обі́лие — вели́ка кількі́сть
содержа́ться — місти́тися

- 353. Попрацюйте у групах.** Підготуйте повідомлення «Дивовижні цифри» або «Магія числа», використовуючи матеріали різноманітних енциклопедій, словників, збірники легенд, міфів тощо. Під час публічного виступу інтонаційно виділіть числівники, що передають основний смисл.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка частина мови називається числівником?
2. Які числівники називаються кількісними? На які розряди вони поділяються? Наведіть приклади числівників кожного розряду.
3. На які групи за будовою поділяються числівники?
4. Які особливості вживання іменників з числівниками?
5. Подібно до якої частини мови відмінюються порядкові числівники? В чому полягають особливості правопису і відмінювання складних порядкових числівників?

6. Як відмінюються кількісні числівники, що означають назви десятків і сотень?

7. Які числівники в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення -а?

8. Розкажіть про особливості відмінювання збірних, дробових і неозначено-кількісних числівників.

9. Сформулюйте орфограму «Буква ь у числівниках».

10. Розкажіть про особливості вживання числівників для позначення часу і дат.

11. У ролі яких членів речення виступають числівники?

12. Провідмінійте письмово словосполучення з числівниками: 4 зошити, 387-й відвідувач, $\frac{1}{6}$ кілометра, декілька слів.

13. Запишіть подані словосполучення у родовому, давальному й орудному відмінках: *дев'яносто два учні, дві тисячі п'ятсот глядачів, тридцять шість копійок, одна сьома території, сто шість студентів, три тисячі сімсот відвідувачів, двадцять вісім гривень.*

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

ЧЕРНІГІВ

Чернігів у літописі вперше згадується в 907 році. До нашого часу збереглися чудові старовинні архітектурні пам'ятки одинадцятого-тринадцятого століть. Тільки двох князів у давнину називали руськими — Київського і Чернігівського.

Чернігів. Червона площа. Музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка

Походження назви Чернігів оповите легендами. Пов'язують назву з іменем хороброго князя Черного (Чорного), що прославився в боротьбі проти хозар. До нашого часу збереглася в Чернігові Чорна могила — курган десятого століття. За переказами, в цій могилі й поховано князя Черного, легендарного засновника Чернігова.

Існує також оповідь про княгиню Чорну, яка кинулася з терема, щоб не потрапити до рук ворогів. Можливо, назва Чернігів походить від імені мужньої княгині.

У народі кажуть, що свою назву Чернігів отримав від непрохідних чорних та червоних лісів, які колись обступали місто з усіх боків. Темні бори, гаї та діброви й понині обкладають могутніми крильми це дивовижне місто. У цьому стародавньому місті жили і творили Марко Вовчок, Леонід Глібов, Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський (За І. Вихованцем).

1. Про які версії походження назви міста Чернігів ви дізналися?

2. Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення.

3. Підготуйте розповідь про сучасний Чернігів. Скористайтеся фотоілюстрацією на с. 159.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ-РОЗПОВІДІ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

1. Які типи мовлення ви знаєте?

2. Чим опис відрізняється від розповіді?

Роздум — це висловлювання, в якому йдеться про причини та наслідки дій чи явищ, порушується певна проблема, робляться відповідні висновки.

Роздум найчастіше складається з трьох частин: **тези** (думки, що потребує доведення), **доказів** та **висновку**. Такий роздум називається **розгорнутим**. У **стягнутому** роздумі висновок відсутній.

Теза	Кінь у господарстві вважається однією з найпотрібніших тварин .
Докази	Особлива пошана з'явилася до нього, коли людина приручила дикого скакуна. Попервах він слугував для верхової їзди. Згодом коня стали використовувати і як тяглову силу. Коні виявилися слухняними і вірними супутниками людини.
Висновок	Народна мудрість стверджує: «Немає кращого друга, ніж кінь» , — і цим усе сказано (За В. Скуратівським).

354. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок.

З давніх-давен люди вірили, що сім — це особливе, магічне число, яке певним чином впливає на людину. Звідси і сім планет, і сім днів тижня. Отже, таємничу магію цього числа важко заперечити.

Є серед інших одне цікаве пояснення цього дива: не сімка магічно діє на людину, а людина виокремила це число з-поміж інших. Виявляється, що за один раз людина може сприйняти не більше семи одиниць повідомлення (сім слів, сім предметів, сім картин); решта не запам'ятовується або не сприймається (За А. Коваль).

II. Доведіть, що в основу тексту покладено роздум. Яка частина висловлювання є розгорнутим роздумом, а яка — стягненим? Усно перекажіть текст.

355. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Скажіть, які типи мовлення поєднані в тексті.

В одній із палат хірургічного відділення дитячої лікарні зібралася весела компанія: чотири хлопці, майже однолітки, в усіх був апендицит, усім уже зробили операцію. І хоч живіт ще поболіє, але неприємності вже позаду, тому настрій — чудовий.

Хлопці дуже любили, коли до них приходив палатний лікар Володимир Петрович. Зовні чоловік суворий: мужнє, вольове обличчя, пильний погляд сірих очей з-під чорних брів. Стрункий і підтягнутий, наче військовий. Насправді ж вдачу мав веселу. Діти завжди з нетерпінням чекали Володимира Петровича. Ось і цього разу, оглянувши всіх, він сів на стілець і почав розмову:

- Ну, орли, як спалося? Як апетит?
- Апетит є. Жаль, морозива нема...
- Володимире Петровичу, можна у вас щось запитати? Як пишеться Гіпократ — з одним *n* чи з двома?
- А чому тебе, Сергійку, зацікавив Гіпократ?
- Та я зробив помилку в прізвищі Шиллера, то вчителька загадала мені написати десять прізвищ, у яких було б подвоєння приголосних. От я й згадав про Гіппократа.
- Чому ж ти не подивився в енциклопедію?
- Він дивився, та не додивився, — кепкував чубатий хлопчисько. — Треба було позичити в бабусі окуляри.
- А ти помовч, — несердито відказав Сергійко і провадив далі:

— Я заглянув в «Энциклопедический словарь». Російською мовою пишеться два *н*, а мені треба українською.

— Гіппократ — видатний лікар. Справді, його ім'я російською мовою пишеться з двома *н*. Іншомовні власні назви при перекладі українською мовою так само зберігають подвоєння. Отже, по-українському в цьому слові слід теж писати дві букви *н*.

Володимир Петрович розповів своїм пацієнтам, що Гіппократ був визначним хірургом свого часу. Його вважають одним із засновників стародавньої медицини. Цей лікар розробив принципи накладання пов'язок, лікування переломів, вивихів.

— Ну що ж, треба йти, — сказав Володимир Петрович хлопцям, — на мене чекають інші пацієнти. Наступного разу розповім вам іще щось цікаве (За *Є. Чак*).

II. Усно перекажіть текст за самостійно складеним планом.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

356. I. Прочитайте діалог за особами.

ВІЗИТ ДО ЛІКАРЯ

— Доброго ранку, проходи і сідай, будь ласка! — звертається до пацієнта-школяра лікар. — Які в тебе скарги?

— Доброго ранку! Ось моя медична картка. Здається, у мене грип. Учора повернувся зі школи з головним болем. Спочатку думав, що це перевтома. А ввечері мене морозило, почався нежить. Мама сказала, що мій лоб гарячий, дала градусник. Температура виявилася підвищеною — близько тридцяти восьми градусів.

— Так, мабуть, у тебе грип. Зараз ти поміряєш температуру, а потім я послухаю твої легені. Надалі маєш добре запам'ятати: коли у хворого висока температура, не слід виходити надвір, потрібно викликати лікаря додому.

II. Складіть діалог, уявивши таку ситуацію: хтось із ваших родичів захворів, а вам треба викликати лікаря.

ЗАЙМЕННИК

§ 38. Займенник як частина мови. Розряди займенників за значенням

357. Прочитайте. Знайдіть у тексті займенники. Скажіть, замість яких слів вони вжиті. Чи можна зрозуміти зміст виділених речень, якщо їх прочитати окремо?

Аж ось і ліс. Він зустрічає Данила як тата. Гілля немовби одхиляється з-понад стежки, щоб він не вдряпнувся. Пеньки неначе одступають од неї, щоб він часом не спіткнувся. А сонечко сіється крізь молоде листя на стежку, і вона весело ряботить в очах. Ось Данило вже на галявині, вкритій рівенькими рядами саджанців (За Григором Тютюнником).

358. Прочитайте текст. Скажіть, на які питання відповідають і на що вказують виділені слова — займенники.

У нашій Тернівщині вулички глибокі, бо стільки ж поколінь по них перейшло! До самої глини повибивали землю своєю ходьбою ті, що до нас тут жили колись. Ідеш неначе ровом, і колюча дерева нависає з обох боків над тобою (О. Гончар).

Займенником (рос. местоимением) називається самотійна частина мови, що вказує на особу, предмет, ознаку, кількість, але не називає їх.

Займенники, що вказують на особу, предмет і кількість, змінюються тільки за відмінками. Займенники, що вказують на ознаку, змінюються за числами, родами (в однині) і відмінками.

У реченні займенники виступають підметами, додатками, означеннями: *Брати мої, я щиро вам пораю відвідати цю річеньку малу* (Д. Луценко).

359. **Попрацюйте в парах.** Спишіть, вставляючи пропущені букви. Визначте, якими членами речення є займенники.

1. Ту кр..ницю батько ще копав нам, с..нам, і людям для відради (Д. Луценко). 2. Оч..ретяно! Як тобі віддячити за всі

твої м..лоді живі? (В. Діденко). 3. А скільки роботи по господарству знаходять щодня мат..рині руки! (Є. Гуцало).

За значенням займенники поділяються на 9 розрядів:

1. Особові: *я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони.*

2. Зворотний: *себе.*

3. Питальні: *хто? що? який? чий? котрий? скільки?*

4. Відносні: *хто, що, який, чий, котрий, скільки.*

5. Неозначені: *будь-хто, хто-небудь, абихто, хтось, казна-який, бозна-чий.*

6. Заперечні: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки.*

7. Присвійні: *мій, твоїй, наш, ваш, свій, їхній.*

8. Означальні: *весь, всякий, кожний, сам, самий, інший, жодний.*

9. Вказівні: *той, цей, такий, стільки.*

360. Попрацюйте в парах. Прочитайте вірш Юрія Павленка. Знайдіть у тексті займенники, визначте їх розряди.

Українська моя рідна мово,
В кожному слові твоїм — цілий світ,
Бачу барви у ній веселкові
І калини червоної цвіт.

А ще небо блакитне, бездонне,
І Ярило, й пшеничні поля,
Плескіт рік, шум гаїв невгамовний —
Вся моя українська земля!

Українська моя рідна мово!
Не одна тобі тисяча літ!
Таке дивне твоє кожне слово,
Як і весь різнобарвний наш світ.

І хоч ти лиш пелюстка яскрава
В запашній квітці мов світовій,
Мово рідна моя і ласкава,
Молюсь завжди красі я твоїй.

Ю. Павленко

361. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Визначте, до якого розряду належать займенники.

ГУСИ

Поч..налася весна, і я чув, як усе дзвінкіше й дзвінкіше лунає капіж, тануть бурульки і крапля за краплею ..падає з даху.

Аж якось серед цих звичних звуків мені почулося щось незв..чайне, по-справжньому в..сняне. То кр..чали дикі гуси, які пов..рнулися в рідні місця.

Клич цей кілька разів повторився й умовк, квапливий, тр..вожний. І я собі яскраво уявив гусячу зграю, яка пер..тинала небо. Я від душі вітав сміливців. Хіба мало лиха зазнали вони на своєму шляху, перш ніж провістити в..сню над рідними озерами! Мені стало радісно, ле..ко. Тепер я знаю: настала в..сна, і зимі більше нема ворот..я (За В. Земляком).

362. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть займенники. З'ясуйте, до якого розряду вони належать.

Вокруг было тихо и спокойно. Вдруг кто-то снизу поднял снег, и показалась большая чёрная голова зверя. Это медведица вылезла из берлоги, в которой провела всю долгую зиму. За ней показались два медвежонка. Семейство направилось в лес. Малыши впервые увидели мир. Каждый день будет приносить им новые открытия (За В. Біанкі).

Ведмежата

берло́га — барлі́г
открѳ́тия — відкриття́

§ 39. Особові і зворотний займенники

Особові (рос. личные) займенники вказують на особу або осіб.

Займенники першої особи (*я, ми*) вказують на мовця — того, хто говорить; другої особи (*ти, ви*) — на співрозмовника — того, до кого звертаються; третьої особи (*він, вона, воно*) — на стороннього — того, хто не бере участі в розмові.

Усі особові займенники змінюються за відмінками й числами, а займенники третьої особи — ще й за родами (в однині).

363. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Визначте особу й число займенників.

1. Ти пр..красна, вечірняя зоре! 2. А я з калини цвіту нал..маю, вона не спить, бо соловейко будить (Із тв. Песі Українки).

3. Ми нові гаї насадим, щоб з..мля була в..села (*М. Рильський*).
 4. Ви знаєте, як липа шел..стить у місячні весняні ночі? (*П. Тичина*).
 5. Сміються знову трави, квіти, а сльози ще тр..мтять на них (*Олександр Олесь*).
 6. Думи мої, думи мої, де ви подівались, нащо мене покинули, чому о..цурались (*М. Петренко*).
 7. Доле, доле, скажи мені, де тебе шукати? Оглян..ся хоч раз на мене, як на сина мати (*В. Забіла*).

У непрямих відмінках особові займенники мають **іншу основу**, ніж у називному.

Відмінювання особових займенників у однині

Відмінок	Особа		
	1	2	3
Н.	я	ти	він, воно вона
Р.	мене	тебе	його, (у)нього її, (у)неї
Д.	мені	тобі	йому їй
Зн.	мене	тебе	його, (на)нього її, (на)неї
Ор.	мною	тобою	ним нею
М.	(на) мені	(на)тобі	(на)ньому, (на)нім (на)ній

Відмінювання особових займенників у множині

Відмінок	Особа		
	1	2	3
Н.	ми	ви	вони
Р.	нас	вас	їх, (у)них
Д.	нам	вам	їм
Зн.	нас	вас	їх
Ор.	нами	вами	ними
М.	(на) нас	(на) вас	(на) них

У непрямих відмінках до займенників третьої особи після прийменника додається **н-**, а в орудному відмінку **н-** наявне й у займенниках без прийменників: *запитати в нього, подивитися на нього, пишатися ним*.

364. Спишіть речення, ставлячи займенники, що в дужках, у потрібному відмінку.

1. І знову (я) не привезла нічого пошта з України (Т. Шевченко). 2. Я стояла, мій друже, з (ти), я дивилась на (ти) з журбою (Леся Українка). 3. В розлуці з (ви), солов'ї Вкраїни, так ние серце (М. Рильський). 4. Скільки піросло й полетіло (ми) в молодій весні, в колосистім полі (А. Малишко). 5. Привчайте дітей працювати й співати, виховуйте в кожного серце крилате, бо (вони) наше завтра нести (П. Воронько).

365. У поданих словосполученнях замініть іменники особовими займенниками. Словосполучення запишіть у два стовпчики: а) ті, в яких займенники не починаються на *н*; б) ті, в яких займенники починаються на *н*.

Звалити дерево, узгодити з директором, повернути листівку, пропонувати товаришеві, завітати до сестри, допомогти бабусі, змагатися з однокласником, торгувати морозивом, зненавидіти ворогів, кричати на дітей, везти до моря, запобігти лиху.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться прислів'я: «...літала, а розуму не набрала».

366. **Попрацюйте в парах.** Відредагуйте текст, використовуючи синоніми й займенники для заміни слів, що часто повторюються, і запишіть його.

ГАЙОК

Учні біля школи посадили гайок. Гайок учні посадили ще чотири роки тому. Учні принесли саджанці в рюкзаках. Учні посадили там понад тисячу кущів та дерев: ялинок, беріз, горобин, обліпих, дубків. Учні працювали охоче. Потім старанно доглядали учні гайок: поливали і обкопували дерева, рятували від шкідників. Тепер і учні, і дерева вже великі, а грибів — сила-силенна.

367. Спишіть речення, добираючи з дужок потрібні варіанти прийменників.

1. (Перед, переді) мною стояла людина маленького зросту з широким і високим чолом філософа (В. Сосюра). 2. (Над, наді) мною в ясній блакиті неба починає свою пісню жайворонок (М. Коцюбинський). 3. Поговоріть (з, зі) мною, мамо (В. Юхимович). 4. Поспішаю, біжу, здається, земля горить (під, піді) мною (О. Гончар).

Зворотний займенник (рос. возвратное местоимение) себе вказує на відношення до діючої особи. Він змінюється за від-

мінками, але не має форми називного відмінка, а також роду і числа.

368. Розгляньте, як відмінюється зворотний займенник. Зробіть висновок, від чого залежить наголос у родовому і знахідному відмінках.

Н. —
Р. себе́, (до)се́бе
Д. собі
Зн. себе́, (на)се́бе
Ор. собою
М. (на)собі

369. Спишіть речення, вставляючи замість крапок займенник себе в потрібному відмінку.

1. Візьму ... твою співучу душу, а серденько словами зачарую (*Леся Українка*). 2. Вже по-осінньому шепочуть між ... і хитають вітами в тривозі дерева (*В. Сосюра*). 3. Як і ..., народам всіх країн не сліз, не горя, не важких руїн, а радості земної й щастя зичиш (*Д. Луценко*). 4. Не картай ... даремно, немає тут провини нічиєї (*А. Малишко*). 5. Не піднось ... над хмари, бо гординя — гріх великий (*К. Тищенко*).

370. Прочитайте. Знайдіть помилки. Відредаговані речення запишіть.

1. Я купила мені нову збірку поезій. 2. Бабуся попросила онука купити собі ліки. 3. Дисциплінованість — це вміння організувати собі. 4. Щоб успішно скласти іспит, потрібно весь час працювати над себе. 5. Цуценя, яке подарували мені на день народження, я взяв зі мною до бабусі в село.

371. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Когда у нас начала преподавать Анна Петровна, всё в школе изменилось. Мы с нетерпением ждали её уроков. Только она входила в класс, высокая, стройная, уверенная в себе, сразу становилось светлее. Учительница улыбалась широко и одновременно всем. Когда она рассказывала о далёких странах, мы представляли себе самые отдалённые уголки мира (*За М. Алексеевим*).

преподава́ть — виклада́ти представля́ть — уявля́ти
уве́ренный — упéвнений отдалённые — відда́лені
одновре́менно — одноча́сно

372. Спишіть прислів'я, ставлячи займенники, що в дужках, у потрібному відмінку. Визначте особу й відмінок особових займенників.

1. Як ти до людей, так і люди до (ти). 2. Нас, мамо, люди хвалять: ви (я), а я (ви). 3. Хвалилася коза, що у (вона) хвіст довгий. 4. Погане дерево — погана з (воно) і тріска. 5. Хто честі не має, тому й сто ковалів (вона) не скують. 6. До злого не ходи, а десятою дорогою (він) обмини.

§ 40. Питальні й відносні займенники

373. Прочитайте. Скажіть, у якому стовпчику речення вимовляються з питальною інтонацією, а в якому — з розповідною. З'ясуйте, чим різняться виділені займенники.

1. **Хто** нам хліб ділить?
2. **Що** у світі найшвидше?
(Загадки).

Відгадки. *хто* — жін

1. Добре того вчити, **хто** все хоче знати.

2. Прилетять зозулі, **що** нас не забули
(Прислів'я).

Питальні займенники *хто? що? який? чий? котрий? скільки?* вживаються для вираження запитань про особу, предмет, ознаку чи кількість предметів.

Питальні займенники вживаються для утворення питальних речень: *Хто в силі нашу дружбу розколоти?* (П. Тичина).

Відносні займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки* вживаються для зв'язку частин складного речення. Вони завжди є членами речення: *І явір вироста отой, що вдвох садили ми з тобою* (А. Малишко).

374. **Попрацюйте в парах.** Випишіть спочатку речення з питальними займенниками, потім — із відносними займенниками.

1. Пропав і той, хто всім верховодив (Т. Шевченко).
2. Скільки літ, скільки зим ми не бачились, друже, з тобою? (Д. Луценко).
3. А хто садив города з вами, нивку засівав? (Леся Українка).
4. Ви й не уявляєте, скільки таємниць уже знає Мирон (І. Франко).
5. Чий це голосочок, мов срібний дзвіночок, в садочку лунає? (Л. Боровиковський).
6. Мисливець одразу зрозумів, чиї це сліди залишилися на снігу (І. Багрянний).

375. Спишіть текст, ставлячи розділові знаки при діалозі. Питальні займенники підкресліть однією лінією, а відносні — двома лініями.

Катерина Іванівна тихого осіннього дня повела своїх маленьких першокласників у поле. Високо в небі летів ключ перелітних птахів, що стиха курликали. Учителька сказала дітям:

Сьогодні ми будемо вчитися розповідати про осіннє небо. Хто з вас може дібрати красиві й точні слова?

Небо синє-синє сказав Андрійко.

Небо чисте сказала Наталочка.

Яке ж, Валю, твоє слово про небо? спитала Катерина Іванівна.

Небо ласкаве... тихо сказала дівчинка.

Діти притихли. Вони враз побачили в небі те, чого не бачили раніше: «Небо сумне... Небо тривожне... Небо зажурене...» Першокласники дивились у сині сумні очі осіннього неба, що грало, трепетало, дихало, як жива істота (За В. Сухомлинським).

376. I. Прочитайте речення.

1. Ох, певне, лихо серцем почувала, що на мене, мов хмара грізна, йшло. 2. Хто вам сказав, що я слабка, що я корюся долі? (Із тв. Лесі Українки).

II. У першому реченні слово *що* є займенником, у другому — сполучником. Зробіть висновки, як розрізняти однозвучні займенник і сполучник *що*, відповівши на запитання.

1. Чи можна в першому реченні замінити слово *що* займенником *який*?

2. Чи можлива така заміна в другому реченні?

3. Чи є слово *що* якимось членом речення в першому випадку?

4. Чи можна поставити питання до слова *що* у другому реченні?

377. **Попрацюйте в парах.** Спишіть. Визначте, якою частиною мови є слово *що* в кожному реченні.

1. І, може, де кобза знайдеться, що гучно на струни озветься. 2. Що бачу я в далекому просторі? 3. Певно, тут не чули зроду, що бува негода в світі (Із тв. Лесі Українки).

Займенники *хто*, *що*, *скільки* змінюються тільки за відмінками.

Займенники **який, чий, котрий** змінюються за відмінками, числами і родами (в однині).

378. I. Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею, як відмінюються питальні й відносні займенники.

Н.	хто	що	чий чие	чия	чиї	скільки
Р.	кого	чого	чийого	чиейі	чиїх	скільких
Д.	кому	чому	чийому, чиєму	чийій	чиїм	скільким
Зн.	кого	що	як Н.в. або Р.в. чие	чию	як Н.в. або Р.в.	скільких
Ор.	ким	чим	чиїм	чиейю	чиїми	скількима
М.	(на) кому, кім	(на) чому, чім	(на) чиєму, чийому, чиїм	(на) чийій	(на) чиїх	(на) скільких

II. Складіть чотири речення з паралельними формами питальних займенників.

379. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках займенники у потрібному відмінку. Підкресліть питальні займенники однією лінією, а відносні — двома.

1. Згадай, до (яка) країни нас погойдує степ-корабель (В. Марсюк). 2. Про (хто) згадає цей воїн у найтяжчі хвилини бою? (С. Склярєнко). 3. Мати вже й не знала, (хто) дякувати (М. Стельмах). 4. (Які) словами передати свій біль і відчай? (О. Гончар). 5. Уже й не згадаю, (який) вітром занесло мене в ті краї (Є. Гуцало). 6. Гляньте, (скільки) відтінками виблискує ця росинка вранці (В. Сухомлинський).

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

ОДЕСА

1. Чи доводилося вам бувати в Одесі? Що найбільше запам'яталося з тієї подорожі?

2. Які ще курортні міста на узбережжі Чорного моря ви знаєте?

На території сучасного міста Одеси було татарське поселення Хаджибей, яке вперше згадується 1415 року. Тут 1794 року почали будувати нове місто, яке тепер перетворилося на

великий індустріальний центр, важливий міжнародний морський порт.

Назву Одеса місто отримало 1795 року. Це найменування запропонувала Російська Академія наук. Назвали місто на згадку про давньо-грецьку колонію Одесос.

Одеса і море невіддільні. Ось красивий Приморський бульвар і напівкругла площа. Від площі до моря зійдемо Потьомкінськими сходами.

Зачаруємось архітектурними пам'ятками: палацами, спорудою Театру опери та балету (За І. Вихованцем).

Одеса.
Театр опери та балету

1. Поясніть правопис слів *поселення*, *невіддільні*, *напівкругла*.

2. Складіть діалог за текстом і фотоілюстрацією.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПОВІДАННЯ ЗА ПОДАНИМ СЮЖЕТОМ

1. Що таке оповідання?

2. З яких частин складається текст?

380. І. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку оповідання.

БІЛА МАР'А

Дід Арсен, як і завжди, встав раненько, прихопив своє рибальське начиння та пішов із двору. На небі ще вісів ріжок місяця, а на сході вже біліла вузьенька смужечка світанку. Арсен постояв біля воріт, обмірковуючи, що робити далі: прийти до річки в отаку рань — поплавців на воді не буде видно, до того ж попереду Крута балка. Про неї за довге життя доводилося чути різних жахів, що й зараз, на старості, побоювався вночі тієї чорної прірви при самій стежці до річки.

«Справжній страх не такий уже й страшний, як вигаданий», — подумав Арсен і вирішив іти.

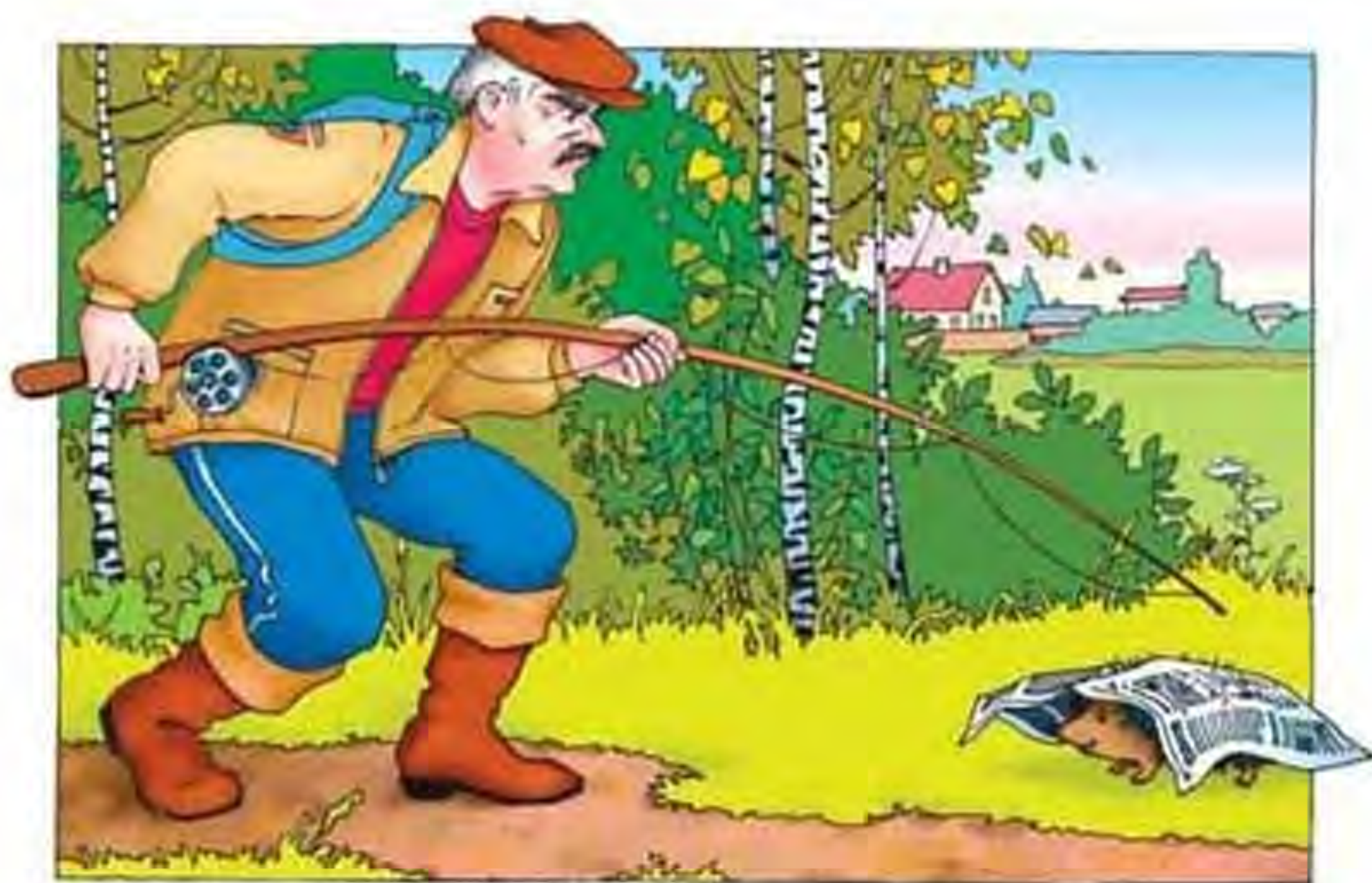
Крута балка починалася одразу ж за селом. Місяць стояв низько, вже не зазірав у балку, тому в ній панувала темрява і чаїлась якась недобра тиша. Аж раптом попереду, неподалік од Арсена, щось заговтузилося й зашелестіло. Старий зупинився й, затамувавши подих, уп'явся очима в те місце.

Незабаром із балки виповзло щось біле, як шмат полотна. Завмерло на хвилю, потім обернулося на місці й посунуло прямо на Арсена.

— Ну-ну! — сказав ледь чутно, бо губи йому звело від страху. — Паня́й своєю дорогою, маро́ нещасна!

Мара зупинилася, пристояла трохи і знову поповзла на Арсена.

— Свят, свят! — прошепотів старий, позадкував швидше і швидше. Тоді крутнувся на одній нозі й побіг до села, озираючись на біле чудовисько, поки його зовсім не стало видно.

Біля крайніх хат зупинився й довго одхекувався. Тим часом надворі майже зовсім розвиднілося.

— Що ж то воно за мара була? — сказав уголос Арсен і рушив стежкою назад до річки. Не зробив і десяти кроків, як знову зупинився: мара поволеньки повзла назустріч... Ось вона все ближче і ближче... Арсен підступив до неї кроків зо два, тримаючи вудки наготові. Придивився пильненько і раптом засміявся. То була газета, проткнута в кількох місцях сизими голками, а з-під неї стримів гострий їжачий пісок.

— То це ти, парубче, лякаєш діда, ге ж? — похлинаючись реготом, вимовив Арсен.

Їжак сердито хрокнув, обминув старого й поволик газету до села. Слідом за ним, поклавши вудку на плече, потупцяв і Арсен. Яка ж тепер риболовля, як сонце вже з-за обрію вихопилося, а до річки ще йти і йти! (За Григором Тютюнником).

II. Який момент розповіді зображено на малюнку? Стисло перекажіть текст за самотійно складеним планом.

Сюжет — це подія чи кілька пов'язаних між собою подій, завдяки розвитку яких розкривається зміст твору. Виділяють такі елементи сюжету: **експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка.**

381. Розгляньте таблицю, підготуйте за нею усну розповідь про елементи сюжету.

Визначення елементів сюжету		Приклади з оповідання «Біла мара»
Експозиція	Попереднє знайомство з героями, з часом і місцем подій	Дід Арсен збирається на риболовлю, міркує, чи варто йти на річку до сходу сонця
Зав'язка	Початок розвитку зображених у творі подій	Старий прямує на річку стежкою біля прірви
Розвиток дії	Події, у яких виявляються характери героїв	Дід Арсен чує якесь шарудіння і бачить білу мару. Злякавшись, тікає від неї. Оговтавшись уже біля села, старий знову йде до річки
Кульмінація	Найбільше загострення в розвитку подій	Біла мара почала наближатися до діда. Арсен, перемагаючи страх, підходить до неї. Він розгледів їжака з причепленою до колючок газетою
Розв'язка	Подія, під час якої суперечка закінчується. Стає зрозуміло, хто вийшов переможцем, а хто зазнав поразки	Старий повертається до села, бо вже пізно йти рибалити

§ 41. Заперечні й неозначені займенники

Заперечні (рос. отрицательные) займенники вказують на відсутність особи чи предмета, їхніх ознак чи кількості. Вони творяться за допомогою префікса *ні-*, що додається до питальних займенників: *ніхто, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки.*

Заперечні займенники відмінюються так само, як і питальні займенники, від яких вони утворилися.

382. Спишіть речення, ставлячи, де треба, подані в дужках займенники в потрібному відмінку.

1. Як мати Ганна Іванівна була, вона із нас не лаяла (ніхто). (В. Сосюра). 2. Не завидуй (ніхто), дивись кругом себе (Т. Шевченко). 3. (Ніякі) співами не втамувати цього пекучого болю (У. Самчук). 4. Хлопці здивувалися, що вчитель (нікотрий) із них не запитав (Б. Грінченко). 5. (Нічий) співу до нас не долинали: вітер дув у протилежному напрямку (С. Васильченко). 6. Ми (ніскільки) не сумнівалися, що дядько Матвій не жартує (А. Дімаров).

Займенники **нікого** — **нікого́**, **нічого** — **нічо́го** розрізняються за значенням: *Вертаючись додому, я нікого́ з однокласників (жодного однокласника) не зустрів. У цьому звинувачувати нікого (нема ко́го).*

383. Складіть речення із займенниками **нічого**—**нічо́го**, **нічим**—**нічи́м**.

Заперечні займенники з префіксом **ні-** пишуться разом: **ніхто**, **нічийх**, **нікотрим**.

Якщо **ні** і займенник розділені прийменником, тоді всі три слова пишуться окремо: **ні в ко́го**, **ні про що́**, **ні з якими́**.

Орфограма **Ні** в заперечних займенниках

384. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Тоді ми майже (ніщо, про) не встигли поговорити, бо лютий вітер, шугаючи в скелях, разносив слова. 2. Наш знайомий стоїть край палуби і, (ніхто, на) не звертаючи уваги, зосереджено годує чайок. 3. Дівчина, здається, (ніхто, до) не мала інтересу. (Ніякі, в) розмови вона не втручалася (Із тв. О. Гончара). 4. На чужині не ті люди, важко з ними жити, (ніхто, з) буде поплакати, ні поговорити (Т. Шевченко).

Неозначені (рос. неопределённые) займенники вказують на невідомі, неозначені предмети, їхні ознаки, кількість. Вони творяться від питальних займенників за допомогою префіксів **де-**, **аби-**, **будь-**, **бозна-**, **казна-**, **хтозна-** та суфіксів **-небудь**, **-сь**: **дехто**, **абихто**, **будь-хто**, **бозна-хто**, **казна-хто**, **хто-небудь**, **хтось**.

Неозначені займенники відмінюються так само, як і питальні займенники, від яких вони утворилися.

385. I. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Замість крапок доберіть із довідки потрібний за змістом неозначений займенник.

1. Мірошник мав хороший млин, в хазяйстві ... він. 2. Два куми йшли з весілля до господи, бр...дуть, балакають про 3. «За що ж, — ... зап...тає, — Зозуля Півня вихваляє?» 4. Усяк до ... здався. 5. А хто свій хвіст ізбув, той дурнем всюди був — чи то в ... пригоді, чи на війні, чи у поході. 6. ... Мухам набр...хав, що на чужині краще жити (Із *те. Л. Глібова*).

Д о в і д к а: неабищо, хтось, щось, якийсь, хто-небудь, чогось.

II. До виділених слів доберіть синоніми.

Неозначені займенники із префіксами *де-*, *аби-* та суфіксом *-сь(-ся)* пишуться **разом**: *деякий, аби який, якийсь*.

Через дефіс пишуться займенники з префіксами *будь-*, *казна-*, *хтозна-*, *бозна-* та суфіксом *-небудь*: *будь-який, казна-який, хтозна-який, бозна-який, який-небудь*.

Якщо займенник і префікс або суфікс розділені прийменником, тоді всі три слова пишуться **окремо**: *де в чому, аби з чим, будь у чому, казна про що*.

Орфограма *Написання неозначених займенників разом, через дефіс і окремо*

386. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. (Ні)хто не пам'ятав, щоб Олександр Петрович за (будь)яких обставин змінив свою поважну ходу (О. Гончар). 2. Люди кинулися знімати з машин (казна)скільки (хтозна) якого добра (В. Козаченко). 3. Кому(сь) мої слова можуть видатися недоречними, навіть смішними (Ю. Мушкетик). 4. Цей дріт приносить телеграми хтозна(з)якої даліни (М. Рильський). 5. Уночі хтозна(від)чого хлипали двері, шелестіло сіно, що(сь) перешіптувалося (Г. Тютюнник). 6. Краще мовчати, ніж (аби)що казати (Нар. творчість).

387. Запишіть подані сполучення слів у три стовпчики: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться разом; в) ті, що пишуться окремо.

(Хтозна)які дуби, який(сь) острів, ні(до)чого не звикати, (аби)що верзти, (що)небудь сказати, де(з)ким поділився, аби(до)кого звертатися, ні(хто) не зрадив, будь(яка) допомога,

(хто)небудь згадає, будь(у)кого очікувати, де(які) сцени, не(аби)які речі, хтозна(в)чому вештатися, казна(що) подумати.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних останніх слів словосполучень складеться початок прислів'я: « ..., той їсть, кого захоче».

388. Перекладіть текст українською мовою й запишіть.

Ветер пронёсся по ржи и перебежал в осины. Деревья заволновались, о чём-то зашептали. Понимает ли кто-нибудь их шёпот? Облако белых пушинок сорвалось с серёжек осин. Казалось, они кое о чём сговорились с ветром и понеслись над полем. Мне показалось, что кто-то на меня смотрит. В

каких-нибудь десяти шагах сидели в траве два зайца. Им как будто было интересно наблюдать за мной (За В. Вересаевим).

сговорі́ться — змóвитися
как б́удто — ні́бито
облако — хмарі́нка
шаг — крок

§ 42. Присвійні, вказівні й означальні займенники

Присвійні (рос. притяжательные) займенники вказують на належність якогось предмета певній особі. Вони, як і прикметники, змінюються за відмінками, числами і родами (в однині).

389. Попрацюйте в парах. Прочитайте речення. Знайдіть присвійні займенники. Скажіть, які з них указують на належність предмета першій особі, які — другій, а які — третій. Який займенник може вказувати на належність предмета будь-якій особі?

1. Пропливають зорі України над моїм розчиненим вікном.
2. Наша дума, наша пісня не загине у віках.
3. Твоя слава летить і за гори й моря, круг землі, наче райдуга, лине.
4. У ваших словах — мороз крижаний.
5. Їхні вогні — немов бриліанти.
6. Тяжко оголювати своє серце, але я інакше не можу (Із тв. В. Сосюри).

390. І. Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею, як відмінюються присвійні займенники.

Н.	мій моє	моя	мої
Р.	мого	моєї	моїх
Д.	моєму	моїй	моїм
Зн.	як у Н.в. або Р.в. моє	мою	як у Н.в. або Р.в.
Ор.	моїм	моєю	моїми
М.	(на)моєму, моїм	(на)моїй	(на)моїх

II. Дайте відповіді на запитання.

1. На який склад падає наголос у присвійних займенниках у називному відмінку? Чи переходить він на інші склади в непрямих відмінках?

2. В яких складах спостерігається чергування [о] з [і] ?

391. Письмово провідмінійте словосполучення *наш новий будинок, їхній синій папуга*. Порівняйте особливості відмінювання цих займенників з прикметниками. Зробіть висновок.

Займенники *наш, ваш* відмінюються за зразком прикметників твердої групи, а займенник *їхній* — за зразком прикметників м'якої групи.

392. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках займенники в потрібному відмінку.

1. Всім серцем любіть Україну (своя) — і вічні ми будемо з нею (*В. Сосюра*). 2. Малого сліду не покину на (наша) славній Україні, на (наша) — не (своя) землі (*Т. Шевченко*). 3. Хай (їхній) роду не буде переводу (*М. Рильський*). 4. Прямо над (наша) хатою пролітають лебеді (*М. Стельмах*). 5. Кожен у (своє) ремеслі мусить досягти вершини (*Г. Сковорода*). 6. У (їхній) плачі — печаль осіння (*Леся Українка*).

При іменнику особові займенники *його, її, їх* (у формі родового відмінка) набувають присвійного значення: *Люблю дивитись на Дніпро я з його (ч и ї х?) високих круч* (*В. Сосюра*).

393. Складіть із займенниками *її, їх* пари речень так, щоб в одному реченні був ужитий особовий займенник, а в другому — присвійний.

Вказівні (рос. указательные) займенники вживаються для виділення якогось одного предмета з ряду інших. Вказівні займенники *цей, той, такий* змінюються за **відмінками**,

числами і родами (в однині), а займенник *стільки* — тільки за відмінками.

394. Розгляньте таблиці. Розкажіть за ними, як відмінюються вказівні займенники.

Н.	той, те	та	ті
Р.	того	тієї, тої	тих
Д.	тому	тій	тим
Зн.	як у Н.в. або Р.в.	ту	як у Н.в. або Р.в.
Ор.	тим	тією	тими
М.	(на)тому, тім	(на)тій	(на)тих

Н.	цей, це	ця	ці
Р.	цього	цієї	цих
Д.	цьому	цій	цим
Зн.	як у Н.в. або Р.в.	цю	як у Н.в. або Р.в.
Ор.	цим	цією, тою	цими
М.	(на)цьому, цім	(на)цій	(на)цих

395. Письмово провідмінійте словосполучення *стільки учнів, два береги*. Зробіть висновок, як відмінюється займенник *стільки*.

396. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках займенники в потрібному відмінку.

1. Весна (цей) року надовго забарилася (О. Донченко).
2. Один із (ті) островів був увесь укритий лісом та червоною лозою (А. Кащенко).
3. (Ця) звісткою Люба мене спантеличила (М. Стельмах).
4. А в (та) кузні коваль клепле, а в коваля серце тепле (І. Франко).
5. Малуша ще не бачила (стільки) чужинців (С. Скляренко).
6. Не раз дзвеніли козацькі шаблі в (ці) степах (Ю. Яновський).

397. Провідмінійте письмово словосполучення *весь учорашній день, кожна розумна людина*. Порівняйте особливості відмінювання означальних займенників з прикметниками, зробіть висновок.

 Означальні займенники *сам, самий, усякий, кожний, інший* відмінюються так, як прикметники твердої групи, а займенник *весь* в однині — як займенник *цей*, а в множині — як прикметник м'якої групи.

398. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Поставте подані в дужках займенники в потрібному відмінку.

Рідна мова — то бе..цінне духовне б..гатство, у (який) народ живе, передає з покоління в покоління (свій) мудрість і славу, культуру і традиції. Рідне слово — то нев..черпне ж..вотворне і невм..руще джер..ло. З нього (кожний) д..тина ч..рпає уявлення про навколишній світ, про (свій) родину, про (свій) село і місто, про (весь) (свій) край. Віками україн..с..кий народ творив це б..гатство, відкладаючи в скарбницю рідної мови найдорогоцін..іші п..рлини думки, почуття, фантазії (За В. Сухомлинським).

399. Запишіть словосполучення у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *и*; б) зі вставленою буквою *і*.

Інш..х завдань, як..х автомобілів, о так..й порі, наш..ми вулицями, їхн..ми обов'язками, інш.. маршрути, так..х островів, ваш.. обличчя, наш.. вчинки, з ваш..х висновків, з так..ми краєвидами, в інш..й казці, у кожн..й аптеці, з сам..ми артистами.

Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв записаних іменників складеться початок прислів'я: « ..., а заєць кобилу з'їв».

400. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Удивительное это дело — книга! Думается мне, что за всю свою историю человечество не придумало ничего более поразительного, более волшебного, чем книга. То она переносит тебя куда-то в тени давно прошедших времён, то вдруг ты с ней перелетаешь в даль будущего. Умная, хорошая книга — это верный, добрый, мудрый друг и советчик. Она заставляет тебя проверить свои мысли, представления о людях, твои чувства к ним (Л. Кассиль).

удивительный — дивовижний	волшебный — чарівний
поразительный — вражаючий	прошедший — минулий
советчик — порадник	чувства — почуття
заставляют — примушувати	представления — уявлення

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

ВІННИЦЯ

Місто Вінниця лежить на берегах Південного Бугу при впадінні в нього приток — ріки Віннички й річки Вишні. Уперше

Вінниця згадується літописцями чотирнадцятого століття як литовська фортеця.

Місто вабить архітектурними пам'ятками минулих століть. Деякі дослідники вважають, що це місто мало б зватися Винниця, бо походить від слів *винниця*, *винокурня*.

Але є інша версія щодо виникнення назви міста: від старослов'янського слова *вѣно*, що означає «посаг, придане, дарована земля». У чотирнадцятому столітті литовський князь Ольгерд захопив цю землю й подарував своїм племінникам. Відтоді, можливо, це подароване поселення і зветься Вінницею (За І. Вихованцем).

Вінниця. Старовинна вежа у сквері Козицького

1. Про які дві версії походження назви міста ви дізналися?

2. Зробіть словотвірний розбір слів *винокурня*, *подарував*.

АЗБУКА ВВІЧЛИВОСТІ

401. 1. Прочитайте текст мовчки і перекажіть його.

ЯК ВИБИРАТИ ПОДАРУНОК?

Збираючись у гості, кожен розмірковує про те, який вибрати подарунок. Можна обмежитися букетом квітів або коробкою цукерок чи тортом.

Головне у подарунку — вияв доброзичливості, щирої симпатії, поваги до того, кому його вручають. Вибираючи квіти, пам'ятайте, що вони мають бути свіжими; краще подарувати одну гарну квітку, ніж величезний прив'язаний букет. Якщо обгортка на вигляд не дуже приваблива, краще її зняти.

Вибирати подарунок треба так, щоб він відповідав смакам і потребам того, кому призначений. Не дарують предмети, що стосуються лікування чи натякають на фізичні вади людини. Не слід вибирати того, що не потрібно тобі самому. Не прийнято також говорити про вартість подарунка. У рідних, близьких друзів можна спитати, який подарунок вони хотіли б отримати.

Треба вміти не тільки вибрати подарунок, а й вручити його. Для того, хто отримує подарунок, дуже важливо почути від вас теплі привітання й найкращі побажання, що йдуть від серця (*Із календаря*).

II. Прочитайте народні побажання і скажіть, як ви їх розумієте.

Будь здоровий, як вода. Будь багатий, як земля. Будь веселий, як риба в морі. Хай щастя не обминає. Хай щастить у всьому. З роси і з води вам.

МОВНИЙ РОЗБІР

РОЗБІР ЗАЙМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Частина мови.
2. Початкова форма (називний відмінок однини).
3. Постійні ознаки: а) розряд за значенням; б) особа (в особових займенниках).
4. Змінні ознаки: а) число (якщо є); б) рід (якщо є); в) відмінок.
5. Синтаксична роль.

Сонечко встає, і в росі трава, біля школи в нас зацвітають віти (А. Малишко).

Зразок усного розбору

(В) *нас* — займенник, початкова форма — я; особовий, перша особа множини; родовий відмінок; обставина.

Зразок письмового розбору

(В) *нас* — займ., п.ф. — я; особов., 1 ос. множ.; Р.в.; обставина.

402. I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Розберіть займенники як частину мови.

Это было ранней весной. Мы шли в лесу по нашей тропинке. Вдруг слышались тихие, незнакомые и очень приятные звуки. Музыкантами оказались сойки, которые пели и щебетали на ветках деревьев. Раньше

Сойка-музикант

мы не знали и ни от кого не слышали, чтобы эти птицы устраивали концерты. Обычно их можно видеть на лесных дорогах и опушках. Заметят сойки собаку или человека — сразу улетают, издают резкий, тревожный и неприятный крик. А тут поют (За В. Біанкі).

тро́пінка — стежі́нка
опу́шка — узлі́сся

устро́ивать — влашту́увати
издава́ть — видава́ти

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть кілька речень про сойку, використовуючи займенники.

403. Розв'яжіть мовні задачі-жарти.

1. Який іменник утвориться, якщо займенник *той* поставити у множині й додати до нього сотню?

2. Яке дієслово доконаного виду складеться з трьох різних особових займенників?

3. Який особовий займенник звучить так само, як суфікс дієслова?

4. Який іменник утвориться, якщо поєднати особові займенники 1 особи?

5. Який іменник отримаємо, якщо повторимо сім разів особовий займенник 1 особи однини?

Відгадки. 'иmъ' илИиmъ' в'иmъ' отoт' ит'

404. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте вірш Юрія Павленка. Складіть казку про те, як займенники різних розрядів розповідають про себе.

Сімейка у займенника
Вродилась чималенька!
Хоч менша, ніж в іменника,
Та все ж і не маленька!

Он неозначені біжать,
Кричать: *Будь-хто, хто-небудь!*
Не смійте нам ви заважати —
Нам *щось* сказати треба!

Ось особові: *я, ти, ми...*
Зворотний зве до себе.
Питальні шепчуть: *Хто? Що?*
Який? Чий? Скільки в тебе?

А заперечні: *Ні, ніхто,*
Нічого нам не скаже.
Присвійні: *Мій і твій*, а то
Свій, ваш і наш розкаже!

Ну а відносні їм услід:
Який... чий... котрий... скільки...
І вказівні аж торохтять:
Той, цей, такий і стільки!

А означальні: Не дрімай!
Тут *всякий, кожний* знає
(Не віриш — у людей спитай) —
Займенник проживає.

Ю. Павленко

405. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Розберіть виділені займенники як частину мови.

Голуб-л..стоноша привчений за **всяких** умов і завжди по-в..ртатися додому. **Ці** голуби не відзначаються ані особливим кольором, ані чуд..рнацькими пр..красами, **які** б вирізняли їх з-поміж інших голубів. Їх ро..водять не заради краси, а тому що вони шви..кокрилі й кмітливі. Вони вірні своєму голубникові і здатні ві..шукати **його** бе..помилково. Немає **іншого** ..творіння, що вміло б так швидко зорієнтуватися і вибрати потрібний напрямок, як добрий поштовий голуб (Е. Сетон-Томпсон).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про займенник як частину мови.
2. Назвіть розряди займенників.
3. Які займенники мають приставний *н-* і за яких умов?
4. Які особливості має зворотний займенник?
5. Чим відрізняються відносні займенники від питальних?
6. Як творяться заперечні займенники? Розкажіть про правопис заперечних займенників.

7. Як творяться неозначені займенники? Коли неозначені займенники пишуться разом, а коли — через дефіс?

8. Запишіть подані сполучення слів у три стовпчики: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться разом; в) ті, що пишуться окремо.

(Хтозна)що одягнув, (ні)яких стовпів, хтозна(про)яких їжаків, (бозна)яке повідомлення, (казка)чим обв'язав, не(аби)яких подарунків, ні(в)кого не питав, хто(сь) змайстрував, де(в)чому стримували, (де)що купив, (будь)які проблеми, хтозна(про)які вимоги, що(небудь) перекаже.

Ключ. Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв останніх записаних слів складеться початок прислів'я: «...*хто не має за чим тужити*».

9. Якими членами речення можуть виступати займенники? Наведіть приклади.

10. Зробіть морфологічний розбір займенників.

Як довго ждали ми... Уклін чолом народу,
Що рідну мову нам зберіг.
Зберіг в таку страшну неgodу,
Коли він сам стоять не міг.

Олександр Олесь

ДІЄСЛОВО

§ 43. Дієслово як частина мови. Неозначена форма дієслова

406. I. Спишіть уривок із поезії Тараса Шевченка, підкресліть дієслова.

...Світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Між ярами над ставами
Верби зеленіють.

Т. Шевченко

II. Скажіть, за якими ознаками ви розпізнали дієслова.

Дієсловом (рос. глаголом) називається самостійна частина мови, що означає дію або стан предмета і відповідає на питання **що робити? що зробити?**

407. Розгляньте таблицю і підготуйте зв'язну розповідь про форми дієслова.

Форма дієслова	На яке питання відповідає	Приклади	Як змінюється
1. Неозначена (початкова)	що робити? що зробити?	розповідати, наблизитися	незмінна форма
2. Способові	що роблю? що робив? що робитиму? що робив би? що роби? і под.	відвідую, читаю, відповідатиму, допоміг би, зачекай	за способами, часами, числами, особами або родами
3. Дієприкметник (особлива)	який?	працюючий, подарований	за числами, родами (в однині) і відмінками

Форма дієслова	На яке питання відповідає	Приклади	Як змінюється
4. Дієприслівник (особлива)	що роблячи? що зробивши?	працюючи, відпочивши	незмінна форма
5. Форма на -НО, -ТО	що зроблено?	сказано, полито	незмінна форма

 Дієслово в будь-якій формі належить до доконаного або недоконаного виду, буває перехідним або неперехідним.

408. Попрацюйте в парах. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть дієслова, визначте їхню форму.

1. Цвіте з..мля, задивлена в свободу, аж навіть жити хочеться мені. 2. Чому ліси ч..кають мене знову, на щит піднявши сонце і зорю. 3. Багато слів написано п..ром. 4. Уже нема квітучої долини, не чути в п..редгір'ях чер..ди. 5. І нап..ред не треба ворожити, і за м..нулим плакати не варт. 6. Хайбуде вік прожито як належить (*Із тв. Л. Костенко*).

409. Порівняйте подані парами слова. До якої частини мови вони належать? Чим різняться?

Читати — читання, ходити — ходá, стрибати — стрибок, гомоніти — гомінкий, чорніти — чорний, подужчати — дужчий, потроїти — трое.

410. Продовжіть ряди дієслів, що означають процес праці. До якого виду трудової діяльності належить кожна група слів?

1. Читати, конспектувати... 2. Орати, полоти... 3. Варити, смажити...

411. Прочитайте речення. Спишіть, замінюючи дієслово *йти* синонімом із довідки. Вставте пропущені букви.

1. Хлопці йшли навпрямці, обм..наючи дороги. 2. Самотньо йде, сп..раючись на пал..цю, дядько Іван. 3. Хлопці пішли до кар..єру, де можна знайти багато цікавого. 4. Ідете по мерзлу калину і поз..раєте на той бік річки. 5. Дівча повільно йде, голосно шаркаючи чобітьми. 6. Назустріч учит..леві ішов огрядний насуплений німець (*Із тв. Є. Гуцала*).

Д о в і д к а: плентатися, простувати, шкутильгати, податися, сунутися, прямувати.

 Неозначена форма дієслова (рос. неопределённая форма глагола) — це початкова незмінна форма дієслова. Вона не вказує ні на час, ні на особу, ні на рід, ні на число і відповідає

на питання **щ о р о б и т и ? щ о з р о б и т и ?** Неозначену форму називають ще **інфінітивом**.

Неозначена форма має наприкінці суфікс **-ти** (рідше **-ть**), що не входить до основи: їздити, ходити, відчувати, працювать.

412. Попрацюйте в парах. Прочитайте речення. Скажіть, яким членом речення в кожному з них є дієслова в неозначеній формі.

1. (Щ о?) Жити — (щ о в о н о є?) добро робити. 2. Я тобі наказую (щ о?) мовчати. 3. Чубенко подивився на годинник і дав наказ (я к и й?) зупинитися (Із *тв. Ю. Яновського*). 4. Молодша дочка покликала Василю в садок (з я к о ю м е т о ю?) рвати вишні (І. Нечуй-Левицький).

413. I. Прочитайте. Знайдіть у тексті дієслова в неозначеній формі.

Десять грамів листя шавлії залити склянкою окропу, закрити кришкою, дати настоятися годину. Вживати по півсклянки тричі на день при захворюваннях горла (Із календаря).

II. Поміркуйте, яке призначення тексту. Визначте у ньому роль дієслів.

414. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть дієслова, визначте їхню форму.

Знаете ли вы, какое наслаждение выехать весной до зари? Вы выходите на крыльцо. На тёмно-сером небе кое-где мигают звёзды. Влажный ветерок, налетая лёгкой волной, шумит в кронах деревьев. Шепчут кусты, облитые тенью. Вот вы сели. Лошади тронулись, громко застучала телега (За І. Тургенєвим).

наслаждéние — насолóда

крыльцó — гáнок

мигáть — блáмати

кое-гдé — де-не-дé

трóнуться — рúшити

телéга — віз

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

ЖИТОМИР

На мальовничих берегах річки Тетерів та її притоки Кам'янки розташоване старовинне місто Житомир, засноване приблизно в дев'ятому столітті.

Звідки ж пішла назва міста? Легенда розповідає про Житомира — дружинника київських князів Аскольда і Діра.

Після підступного вбивства в Києві Аскольда й Діра, Житомир не захотів бути на службі у князя-вбивці Олега. Зібравши дружину, він подався до волинських лісів і заснував там місто. За йменням засновника місто і назване (За І. Вихованцем).

Житомир. Будівля Житомирської міської ради

1. Перекажіть легенду про заснування міста Житомир.
2. Що вам відомо про долю київських князів Аскольда і Діра?
3. Складіть невелику усну розповідь «Житомир — місто давнє і нове». Скористайтеся текстом та фотоілюстрацією.

§ 44. Не з дієсловами

Не з дієсловами пишеться окремо: *не брати, не виробляє.*

Не з дієсловами пишеться разом:

1) якщо дієслово не вживається без **не**: *ненавидіти, неволити*;

2) у префіксі **недо-**, що означає неповноту дії: *недочувати* (погано чути), *недолюблювати* (відчувати неприязнь), але: *не дотягнутися* (не дістати), *не донести* (не принести).

З чотирма дієсловами **не** пишеться разом або окремо, залежно від їхнього значення:

нездужати (хворіти) — *не здужати* (не змогти);

неславити (ганьбити) — *не славити* (не прославляти);

непокоїтися (хвилюватися) — *не покоїтись* (не спочивати);

нестямитися (втратити самовладання) — *не стямитися* (не прийти до тями).

415. Попрацюйте в парах. Прочитайте прислів'я і приказки. Поясніть правопис *не* з дієсловами.

1. Коли не пиріг, то й не пирожися; коли не тямиш, то й не берися. 2. Лежачи хліба не добудеш. 3. Лінивого не добудишся. 4. Не знаємо ціну водиці, доки не висохне криниця. 5. Такий, що й себе недолюблює. 6. Брехун брехуна ненавидить. 7. Кожна мати за своє дитя непокоїться (*Нар. творчість*).

416. Запишіть дієслова у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* окремо; б) ті, що пишуться з *не* разом.

(Не)навидіти, (не)навчатися, (не)хтувати, (не)аплодувати, (не)обходити, (не)дбати, (не)наїстися, (не)волити, (не)ізолювати, (не)марширувати, (не)м'яти, (не)інтригувати, (не)сходити, (не)зчутися, (не)рвувати, (не)цвірінчати, (не)іскритися.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних дієслів, що пишуться з *не* окремо, прочитаєте початок прислів'я: «... і камінь мохом обростає».

417. Розв'яжіть мовну задачу.

У творі учениця написала: «*Пані не доїдала обіду*». Учень так висловив думку: «*Селяни часто недоїдали*». Чому вчитель нікому з них не виправив помилки?

418. Спишіть речення, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

1. Як (не) любити роботи розумної, праці, що дух в..селить? (*М. Рильський*). 2. (Не) зчувся — літо пром..нуло (*Л. Горлач*). 3. От вона пон..віряється зі своїм старим в убогій хатині, (не) доїдає і (не) досипає (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Рук (не) здужаю підняти, бо (не) їла й (не) п..ла (*П. Тичина*). 5. Глухо зітхали хвилі, білі чайки (не) покоїлися над оз..ром (*О. Гончар*). 6. Певне, в світі ніхто ж..вий без мрії (не) прожив (*Леся Українка*).

Слід розрізняти заперечне слово **немає** (його можна замінити формою *нема*), у якому *не* пишеться разом, і дієслово **не має**, з яким частка *не* пишеться окремо. Наприклад:
1. **Немає** (нема) бджоли без жала, а троянди без колючок.
2. **Хто не має** розуму, тому його й коваль не скує (*Нар. творчість*).

419. Спишіть прислів'я і приказки, розкриваючи дужки.

1. (Не)має диму без вогню. 2. Добре тому жити, хто (не) має за чим тужити. 3. Хто нічого (не)робить, той завжди (не)

має часу. 4. (Не)має нічого схованого, що (не) об'явилося би. 5. Не то сирота, що роду (не)має, а то сирота, що долі (не)має. 6. Життя (не)має ціни, а воля дорожча за життя (*Нар. творчість*).

420. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

У невеликого шалаша, в добром сусідстві з молодим і крепким дубком, росла яблоня-дичок. Її ніхто не поливав, не обрізав на ній лишніх сучків, не делав ей прививок. А она и не нуждалась в этом. Росла себе, успела уже дважды устлать землю под собою мелкими жёлто-зелёными плодами. Эти яблочки были такие кислющие, что даже мальчишки не хотели их подбирать (*За М. Алексеевим*).

яблоня-дичок — яблуня-дичка
привієка — щеплення
нужда́ться — потребува́ти

успѣть — устїгнути
устла́ть — устелїти
мѣлкий — тут: дрібний

421. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Нічого в світі я так (не)люблю, як саджати що-небудь (*М. Стельмах*). 2. Три дні (не)вгавала завірюха й засипала хати снігом майже до стріх (*Ю. Збанацький*). 3. Я (не)навижду брехню в усякій одежі (*М. Рильський*). 4. Хто (не)жив посеред бурі, той ціни (не)знає силі (*Лєся Українка*). 5. Де творчості (не)має, там і нема життя (*В. Сосюра*). 6. Не можна (не)дооцінювати здібностей людини, бо (не)має їм меж (*О. Гончар*). 7. Те, що ви (не)докували, я з синами докую (*Б. Олійник*).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПОВІДАННЯ ЗА КАРТИНОЮ

1. Які особливості має оповідання як літературний твір?
2. Що таке сюжет?
3. Які елементи сюжету ви знаєте?

422. Пригадайте, що ви знаєте про життя Великого Кобзаря.

423. І. Виразно прочитайте поезію Тараса Шевченка.

Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,

Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога...

Уже прокликали до паю,
А я собі у бур'яні
Молюся Богу... І не знаю,
Чого маленькому мені
Тоді так приязно молилось,
Чого так весело було?
Господнє небо і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубеє
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —

Не мої ягнята!
Обернувся я на хати —
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь вибирала,
Та й почула, що я плачу,
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала...
Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє... лани, гаї, сади!..
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.

Т. Шевченко

II. Уважно розгляньте репродукцію картини Івана Їжакевича «Тарас Шевченко — пастух» і дайте відповіді на запитання.

І. Їжакевич. Тарас Шевченко — пастух

1. Який період із життя Тараса Шевченка описано в поезії «Мені тринадцятий минало...»?

2. Який настрій цієї поезії?

3. Кого ми бачимо на передньому плані картини Івана Іжакевича «Тарас Шевченко — пастух»?

4. Чим зайнятий хлопчик-пастух? Чи пильнує він за ягнятами?

5. Прочитайте рядки з поезії «Мені тринадцятий минало...», що відповідають змісту зображеного на картині.

424. I. Напишіть твір-оповідання «Мить розпачу» за поданим сюжетом.

Експозиція. Хлопчик-сирота притнав за село ягнят і сів на пагорбі малювати.

Зав'язка. Крása рідної природи надихала маляра Тараса. На папері почав з'являтися чудовий краєвид.

Розвиток дії. На поле прийшла Оксанка. Вона привіталася з Тарасом, але той, захоплений малюванням, навіть не помітив найкращу подругу. Дівчина стала до роботи, заспівала пісню «Ой горе, горе тій чайці-небозі...».

Кульмінація. Тарас почув слова пісні, згадав своє безрадiсне дитинство. Глянув навкруги, кинув малюнок, бо все довкола для нього стало чорним і похмурым.

Розв'язка. Оксанка побачила, що пастух-сирота плаче, прийшла, заспокоїла хлопчика. Двоє дітей з гамором і сміхом погна́ли ягнят до села.

II. Уведіть в оповідання опис природи.

§ 45. Види дієслів

425. Прочитайте речення. Порівняйте виділені дієслова в обох стовпчиках. Скажіть, які дієслова означають незавершену дію, а які — завершену.

1. Марина нічого не **відповідала**, тільки загадково **посміхалася**.
2. Журавель слухняно **нахилявся** до криниці і, зачерпнувши відром води, **піднімав** угору свою довгу шию.

1. Марина нічого не **відповіла**, тільки загадково **посміхнулася**.
2. Журавель слухняно **нахилився** до криниці і, зачерпнувши відром води, **підняв** угору свою довгу шию (Із тв. М. Зарудного).

Дієслова бувають **доконаного** (рос. совершенного) і **недоконаного** (рос. несовершенного) виду.

Дієслова **доконаного** виду означають дію, завершену в минулому, або ту, що обов'язково відбудеться в майбутньому, і від-

повідать на питання *що зробити? що зробив? що зроблю?* і под.: *зв'язати — зв'язав, зв'яжу; зшити — зшили, шиють*.

Дієслова **недоконаного** виду означають дію незавершену, необмежену в часі й відповідають на питання *що робити? що зробив? що роблю?* і под.: *в'язати — в'язав, в'яжу; шити — шили, шиють*.

- 426.** Запишіть подані дієслова у два стовпчики: а) недоконаного виду; б) доконаного виду.

Гойдати, спорудити, крикнути, усвідомлювати, вибрати, вітати, знати, ойкнути, тьохкати, здивувати, перемогти.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться закінчення прислів'я: «Хвали літо, коли...».

- 427.** **Попрацюйте в парах.** Спишіть, вставляючи, де треба, пропущені букви. Визначте вид дієслів.

Ледве зблисне сонце, з'яв..ться першоцвіт — і дз..жчать благовіс..но бджілки-трудівниці в повітрі, віншують в..сну. Поч..нається напружений трудовий с..зон. За всю історію існуван..я людства ця маленька комаха дала стільки золотистого соло..кого меду, зб..регла і зб..реже нам стільки сили і здоров'я, що, бе..перечно, заслужила на люд..ську вдячність і увагу (Є. Колодійчук).

- 428.** **Попрацюйте в парах.** Запишіть подані фразеологізми, добираючи до них дієслова-синоніми. Визначте їх вид.

З р а з о к. Відкладати в довгий ящик — зволікати (недоконаний вид).

Зарубати на носі, пекти раки, тримати язик за зубами, втямки взяти, не погладити по голівці, стояти більмом в оці, піднімати дух, вилетіти з голови.

Більшість дієслів недоконаного виду мають парні дієслова доконаного виду: *згадувати — згадати, читати — прочитати*.

Види дієслів творяться **префіксальним** (*бити — розбити*) і **суфіксальним** (*грюкати — грюкнути*) способами, за допомогою чергування голосних і приголосних звуків у коренях (*зберегти — зберігати, відрядити — відряджати*) або зміни наголосу (*склікати — склика́ти, розкидати — розкида́ти*).

Деякі дієслова утворюють видові пари від інших основ: *брати — взяти, ловити — впіймати*.

- 429.** Прочитайте, визначте вид дієслів. Поясніть, як утворилися дієслова доконаного виду.

Вітати вчителя — привітати батьків, брати книжку — взяти конспект, вмити молодшого брата — умивати сестричку, стукав у двері — голосно стукнув, розкидати речі — розкидати каміння.

- 430.** Утворіть дієслова доконаного виду за допомогою префікса з- (зі-, с-). Запишіть видові пари.

Питати, творити, в'язати, бити, фотографувати, цідити, чистити, ховати, рвати, псувати, кривдити, шити, розуміти, кувати.

- 431.** Утворіть дієслова доконаного виду за допомогою суфікса -ну-.

Кричати, стискати, ступати, стрибати, пірнати, скрипіти.

- **432.** Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть дієслова недоконаного виду однією лінією, доконаного виду — двома лініями.

Старый лось застыл в сосняке. Его уши ловили каждый звук. Зверь слышал, как короед точит древесину сосны. Внимание сохатого привлёк странный шум. Несколько майских жуков кружились в листве берёзы. Неожиданно один из них отстал от роя и понёсся прямо к лосю. Зверь почему-то испугался (За Б. Польовим).

*привлечь внимание — привернути увагу
неожіданно — раптом
древесина — деревина
майский жук — хрущ*

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Уперше це місто згадується в історичних документах 1493 року під назвою Плоскирів або Плоскурів, бо розташоване воно на Південному Бугу при впадінні в нього річки Плоскої. У другій половині шістнадцятого століття тут збудували фортецю, а наприкінці вісімнадцятого століття місто перейменували на Проскурів. Збереглися оповіді про те, що навколо міста колись було викопано глибокий рів.

1954 року Проскурів перейменовано на Хмельницький. Місто названо іменем гетьмана України Богдана Хмельницького, керівника визвольної боротьби українського народу (За І. Вихованцем).

Будівля Хмельницької обласної державної адміністрації

1. Завдяки чому місто на Південному Бузі отримало свою першу назву?

2. На чию честь Проскурів перейменовано на Хмельницький? Коли це сталося? Що ви знаєте про Богдана Хмельницького?

46. Перехідні й неперехідні дієслова

Дієслова бувають **перехідними** (рос. переходными) і **неперехідними** (рос. непереходными).

Перехідні дієслова означають дію, що переходить на предмет або спрямована на нього.

Від перехідних дієслів залежать іменники або займенники без прийменників:

1) у знахідному відмінку: *спитаю* (к о г о? щ о?) *батька*, *зустріти* (к о г о? щ о?) *друзів*;

2) у родовому відмінку при запереченні: *не бачив* (к о г о? ч о г о?) *його*, *не знають* (к о г о? ч о г о?) *відповіді*;

3) у родовому відмінку, якщо залежне слово вказує на частину від цілого: *з'їсти* (кого? чого?) *хліба*, *купити* (кого? чого?) *цукру*.

Усі інші дієслова — **неперехідні**.

433. Попрацюйте в парах. Прочитайте прислів'я і приказки. Випишіть дієслова разом із залежними іменниками. Визначте перехідність дієслів.

1. Ранні пташки росу п'ють, а пізні слізки ллють. 2. Не хвалися завтрашнім днем. 3. Швидкої роботи ніхто не хвалить. 4. Не знаєш броду — не лізь у воду. 5. Узяв перцю, щоб мед закусити. 6. І риби наловить, і ніг не замочить (*Нар. творчість*).

434. Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) з перехідними дієсловами; б) з неперехідними дієсловами.

Творять добро, учить дітей, підійшли до школи, їде автобусом, виконав завдання, переписувати в зошит, не стримує роздратування, грає на флейті, бережить природу, перемовлятися стиха, звернувся до присутніх, не кликали нікого, в'яже шапочку, не допоміг товаришеві.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться початок прислів'я: «... пізнають по плодах».

В українській мові деякі дієслова вимагають від залежних слів інших відмінків, ніж у російській мові, наприклад: *благодарить* (кого?) *родителей* — *дякувати* (кому?) *батькам*, *сообщить* (кому?) *ученикам* — *повідомити* (кого?) *учнів*.

435. Попрацюйте в парах. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Із трьох з них складіть речення.

Заслуживать внимания, ждатель ответа, простить сына, учить языку, плыть по течению, считать другом, видеть собственными глазами, говорить на украинском языке, рассказывать о празднике, встретились во время антракта.

Дієслова, що закінчуються на *-ся(-сь)*, називаються зворотними (рос. возвратными): *сміятися*, *спілкуватись*.

Зворотні дієслова належать до неперехідних.

436. Утворіть від поданих дієслів зворотні. Складіть і запишіть із ними речення.

Готувати, замислити, побачити, повернути, розчесати, радити, слухати.

У дієсловах перед наступним голосним уживається *-сь*, перед приголосним — *-ся*: *піднімались угору, піднімалася вгору. У кінцевих сполученнях -ться, -шся завжди пишеться -ся: піднімаються вгору, повертаєшся у Львів.*

437. Перекладіть українською мовою і запишіть.

Прислушаться к совету, остановился возле входа, встретиться со мною, возвратятся в пять часов, удивился приходу, улыбнулся ученикам, обратиться к врачу, начались уроки, прячутся за деревьями, посмотри в окно.

438. I. Прочитайте і перекажіть текст.

«Виbachаюсь» — надзвичайно поширене мовленнєве недбальство. Адже «виbachаюсь» може означати тільки «виbachаю сам себе», а не «прошу виbachення».

Треба рішуче викоренити слово «виbachаюсь» із мовлення, замінити словами *виbachте мені, даруйте, перепрошую (Із календаря).*

II. **Попрацюйте в парах.** Складіть діалог «У транспорті», використовуючи слова ввічливості.

439. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть перехідні дієслова.

Существуют различные словари. Энциклопедические словари описывают мир, объясняют понятия, дают биографические справки о знаменитых людях, сведения о странах и городах, о выдающихся событиях. В лингвистических словарях находим информацию о словах. Есть разные типы лингвистических словарей. Большинству людей известны словари двуязычные. С ними имеем дело, когда изучаем языки, переводим тексты с одного языка на другой (*Із календаря*).

разлі́чные — різномані́тні вида́ючийся — видатні́й
све́дения — відомості двуязы́чный — двомовний

440. I. Запишіть подані сполучення слів у два стовпчики: а) із перехідними дієсловами; б) із неперехідними дієсловами.

Збирати гриби, усміхнутися братові, не принести води, везти хліб, стверджує вчитель, ховатися в кущах, схопити пиріг, з'їхати з дороги, стурбував хтось, знайти щось, тьохкає в саду, тягнути час.

Якщо завдання виконане правильно, із других букв дієслів складеться початок прислів'я: «... на одній нозі, а правда на двох».

II. Спишіть, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку.

Дякувати (сестра), вибачити (брат), сісти до (стіл), сісти за (парта), запобігати (непорозуміння), їхати (автобус), не побачити (відмінності), випити (чай), берегти (природа), купатися в (море).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТВІР-РОЗДУМ (УСНИЙ)

- 441.** Прочитайте текст, доберіть заголовок. Визначте тему й основну думку. Усно перекажіть текст за складеним планом.

Хвора Мишкова мати Олена Федорівна прислухалася до кожного звуку за вікном. Вона чекала знайомих легких кроків сина. Одна думка не давала спокою: «Мишка не було в школі! Куди зник хлопчик?» Це непокоїло серце матері. Сьогодні вранці Мишко був якийсь дивний. Просив у матері дозволу залишитись удома, а потім на її вимогу пішов до школи.

Раптом почулися швидкі кроки і наче застукали колеса візка...

Мишко ввійшов до кімнати, кинувся до хворої матері:

— Матусю, рідненька! Чи перестала боліти голова?

Мати зустріла сина докорами:

— Як тобі не соромно?! Де ти сьогодні був?

Мишко похнюпився, почервонів.

— Де ж мені бути? У школі був... А запізнився тому, що у нас...

— Ти правду кажеш? Ану глянь мені у вічі!

Мишко глянув на матір, але не міг витримати погляду її допитливих, стурбованих очей і відвернувся.

— От бачиш, ти сказав неправду! — мовила Олена Федорівна.

Раптом жінка побачила, що в сина викотилася з-під вій сльоза.

— Де ж ти був? — спитала вона вже лагідніше.

Мишко зітхнув і тихо промовив:

— Картоплю вибирав на городі...

Вчинок сина зворушив Олену Федорівну, однак вона сказала:

— Дякую, що піклуєшся про мене, синку, але ти не пішов до школи, пропустив уроки. Твоє ж найперше школярське діло — вчитися (За О. Донченком).

1. Як ви оцінюєте вчинок Мишка? Чи правильно вчинив хлопчик?
2. Чи погоджуєтеся ви з думкою Олени Федорівни?
3. Поясніть розділові знаки при прямій мові та діалозі.

442. Пригадайте оповідання Володимира Винниченка «Федько-халамидник», яке ви читали на уроках української літератури. Складіть усний твір-роздум про поведінку Толі.

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

РІВНЕ

Рівне в історичних документах уперше згадується з 1283 року. Місто було закладено на рівнині, обрамленій височиною. Напевно, в основі назви міста лежить прикметник середнього роду *рівне* («рівне місце»), перетворений на іменник.

На території сучасної Рівненської області розташоване місто Острог. Тут у шістнадцятому столітті містилася резиденція князя Костянтина Острозького. Це місто сучасники називали українськими Афінами, тому що князь піклувався про освіту, мистецтво. Запрошені Костянтином Острозьким італійські майстри збудували прекрасний замок, три дерев'яні палаци, міські вежі.

1580 року князь заснував академію, де навчався гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Сюди приїхав зі Львова друкар Іван Федоров. В Острозі було здійснено перше у слов'янському світі видання Біблії (*Із календаря*).

Портрет Костянтина Острозького

1. Чому місто Рівне має саме таку назву? Що вам відомо про цей обласний центр?
2. Розгляньте портрет Костянтина Острозького. Які кольори на ньому переважають? З якою метою художник використав саме такі барви?

§ 47. Часи дієслова. Минулий час

443. I. **Попрацюйте в парах.** Пригадайте, які три форми часу дієслів є в українській мові.

II. Прочитайте речення. Скажіть, коли відбувається дія, яку означають виділені дієслова, порівняно з моментом мовлення.

У нас шляхи називаються гостинцями, бо галичани гостей далеких і близьких *сподівалися, сподіваються й будуть сподіватися* (С. Пушик).

В українській мові дієслова мають три форми часу: **минулий, теперішній і майбутній**.

444. Запишіть дієслова у три стовпчики: а) у минулому часі; б) у теперішньому часі; в) у майбутньому часі.

Здаю, співала, допоміг, збережемо, показуємо, нестиму, здогадувався, лікував, оздоблять, стримують, літає, одужаєш, обділили, плетуть, снідала, пишалося, рушатимеш, дарую, ошукають, підтримуватиму, ойкнув.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться закінчення вислову давньоримського мислителя Цицерона: «*Дім, у якому немає книжок, ...*».

Дієслова в минулому часі означають дію, що відбувалася раніше від розмови про неї: *Рано-вранці крізь віконце зазирнуло в хату сонце* (В. Лучук).

Дієслова минулого часу змінюються за числами, а в однині — за родами: *саяв, саяла, саяло, саяли*.

445. Прочитайте речення. Визначте число і рід дієслів минулого часу.

1. Знову наснилось дитинство, тепле, як гарна весна. 2. Над селом снувалося світання, голубий туман лягав на став. 3. Дорогими для мене стали схили Дніпра. 4. Серед скель і долин бачив чистих джерел я немало. 5. Мені зозуля накувала на щастя сто завітних літ, а вже весна одранкувала, лишило літо хлібний слід (*Із тв. Д. Луценка*).

Дієслова минулого часу творяться від основи інфінітива за допомогою суфікса *-в-* (чоловічий рід) та *-л-* (усі інші форми). У дієсловах жіночого роду додається закінчення *-а*, середнього роду — *-о*, форми множини — *-и*: *спитати — спитав, спитала, спитало, спитали*.

Якщо основа дієслова закінчується на приголосний, то при творенні форми чоловічого роду суфікс *-в-* не додається: *нести — ніс, везти — віз*.

446. Від поданих дієслів утворіть і запишіть усі форми минулого часу.

З р а з о к. Чистити — чистив, чистила, чистило, чистили.

Думати, сприймати, сприйняти, визволити, визволяти, перемогти, перемагати.

447. Попрацюйте в парах. Спишіть текст, ставлячи подані в дужках дієслова в минулому часі. Вставте пропущені букви.

Нав..сні хата (ож..вати). Коли (ро..тавати) сніги, найпершими коло призьби (проб..ватися) півники, (викидати) з..лене пагін..я рута, з-під з..млі п'явся любисток. В..сна (прагнути) пр..красити хатину зелом і квітом. А коли з теплого вирію (пр..літати) ластівки і (пос..лятися) в гніздах під стріхами, тоді рідна домівка (оз..ватися) zalivчастим щеб..том (*За І. Цюпою*).

448. I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Самым любимым моим местом были пруды. Туда каждое утро отец ходил рыбачить. Он бесшумно закидывал удочки. Я набирал в ведро воды и ждал. Красные поплавки неподвижно стояли в пруду. Потом один из них внезапно нырял или плыл в сторону. Отец подсекал, леска натягивалась, удище стибалось. Наконец в загадочной глубине появлялся золотой блеск. И вот уже на траву падал тяжёлый карась. Рыба лежала на боку, шевелила плавниками. От её чешуи шёл удивительный запах подводного царства (*За К. Паустовським*).

пруд — ставóк
внеза́пно — рапто́во
рыба́чить — рибáлити
ныря́ть — пірна́ти
неподви́жно — непору́шно
шевели́ть — ворущи́ти
поплаво́к — поплаве́ць
чешу́я — луска́

II. Попрацюйте в парах. Підготуйте усну розповідь про свої захоплення й уподобання.

§ 48. Теперішній і майбутній часи дієслова

Дієслова теперішнього часу означають дію, що відбувається в момент розповіді про неї: *Я тягнувсь догори і сам собі не вірю: знову над нашою хатою пролітають лебеді (М. Стельмах).*

Дієслова теперішнього часу належать до недоконаного виду. Вони змінюються за особами й числами:

Особа	Число	
	Однина	Множина
1	пишу, прошу	пишемо, просимо
2	пишеш, просиш	пишете, просите
3	пише, просить	пишуть, просять

449. Попрацюйте в парах. Прочитайте прислів'я. Визначте число й особу дієслів теперішнього часу.

1. Де лелека водиться, там щастя родиться. 2. Гуси відлітають — зиму накликають. 3. Нудьгу годую, журбою сповиваю, а шум колишу. 4. Коли маєм — не шануєм, а згубивши — плачем. 5. Якщо влітку час марнуєте, то взимку голодуєте. 6. Як ти смутишся, вороги тішаться (*Нар. творчість*).

450. Спишіть текст, ставлячи подані в дужках дієслова в теперішньому часі. Вставте пропущені букви. Поясніть правопис виділених слів.

Чумацький Шлях (л..жати) над степом і, мабуть, не (знати), що давно вже він перестав бути **чумацьким**, що не (скр..іти) поїд ним лозяні ма́жі, наповнені **сиваською** сіл..ю, не (розв...вати) віт..р чуби-ос..ледці **запорізьких** вершників, що одна назва лишилась у нього чумацька. Та йому до цього байдуже. Він (мислити) не роками, а тисячоліт..ями, (помічати) на з..млі тільки вічне (*За М. Руденком*).

Дієслова майбутнього часу означають дію, що буде відбуватися після розповіді про неї: *Розкажу тобі думку таємну (Л. Костенко).*

Майбутній час має три форми: просту, складну і складену.

451. Розгляньте таблицю. Підготуйте розповідь про майбутній час дієслова.

Майбутній час		
Проста форма	Складна форма	Складена форма
<p>творюється тільки від дієслів доконаного виду:</p> <p>напишу, напишеш, напише, напишемо, напишете, напишуть</p>	<p>утворюється з інфінітива недоконаного виду та скороченої форми дієслова <i>їняти</i> у формі теперішнього часу — (ї)му, (ї)меш, (ї)ме, (ї)мемо, (ї)мете, (ї)муть:</p> <p>казатиму, казатимеш, казатиме, казатимемо, казатимете, казатимуть</p>	<p>утворюється поєднанням інфінітива й особових форм допоміжного дієслова <i>бути</i> в простій формі майбутнього часу:</p> <p>буду читати, будеш читати, буде читати, будемо читати, будете читати, будуть читати</p>

452. Прочитайте речення. Визначте форму, число й особу дієслів майбутнього часу.

1. Любо ти спатимеш, поки не знатимеш, що то печаль.
2. Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать.
3. Може, квіти зійдуть — і настане ще й для мене весела весна.
4. Вигострю, виточу зброю іскристу.
5. Будуть приходити люди, вбогі й багаті, веселі й сумні, радощі й тугу нести-муть мені, їм промовляти душа моя буде (*Із тв. Лесі Українки*).

453. Від поданих дієслів недоконаного виду утворіть і запишіть форми доконаного виду, змініть їх за особами. Позначте префікси і закінчення.

З р а з о к. *Везти* — *відвезти*, *відвезу*, *відвезеш*, *відвезе*, *відвеземо*, *відвезете*, *відвезуть*.

Читати, шити, грати, креслити.

454. **Попрацюйте в парах.** Спишіть речення, ставлячи подані в дужках дієслова у складній формі майбутнього часу.

1. Доки (жити) ти, будуть квіти цвісти (*В. Юхимович*).
2. Почорнілі сніги (зустрічати) знову весну, і вологі вітри (обмивати) коси березам (*Л. Первомайський*).
3. Ви потихеньку (пливти) і (милуватися) чудесними краєвидами (*Остан Вишня*).
4. Коли я не (горіти), коли ми не (горіти), то хто ж тоді буде світити? (*Ю. Збанацький*).
5. Дядько довго не (мудрувати) (*М. Стельмах*).

455. Випишіть із підручника з української літератури чотири речення з дієсловами в складеній формі майбутнього часу.

456. Прочитайте текст. Замініть дієслова минулого часу дієсловами майбутнього часу. Вживайте їх у простій, складній або складеній формі. Вставте пропущені букви й запишіть текст.

Ст..пові пагорби вкрилися травами та з..леними сходами оз..мини. Д..рева шуміли листям, бр..ніли пташиними голосами. На узліс..і сонце розбри..кало г..рячі, з золотими ворсинками квіти горицвіту. Поповзли поміж корін..ям в'юнисті стебла лісової зірчатки. А озера, озера!.. Скільки неба й сонця вони поглинули у свої кр..шталеві надра, щоб потім від..ати твоєму змороному тілу цю н..бесну енергію (За М. Руденком).

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

ТЕРНОПІЛЬ

Тернопіль розташований на річці Серет. Уперше назва цього міста згадується в історичних джерелах 1540 року.

Стоять у місті свідки минулих епох — Старий замок шістнадцятого століття, Здвиженська церква, церква Різдва Христового.

Тернопіль. Церква Різдва Христового

У документах середини шістнадцятого століття згадується урочище Тернопілля, де почалося будівництво фортеці. Навколо цієї фортеці й виростало місто. Очевидно, назва міста Тернопіль походить від найменування урочища. Вона утворилася з двох слів *терен* і *поле* й означала «поле, поросле терном (тернове поле)» (За І. Вихованцем).

1. Яке символічне значення має квітка терну? Пригадайте, звідки походить і що означає вислів «терновий вінок».

2. Поясніть походження назви обласного центру Тернопіль. Поміркуйте, чому назви міст Севастополь, Сімферополь і Бориспіль, Тернопіль мають подібні за значенням, але різні за написанням (формою) складові *-поль* і *-піль*.

3. Складіть діалог за фотоілюстрацією.

§ 49. Дієслова першої і другої дієвідмін

Зміна дієслів за особами й числами називається **дієвідмінюванням** (рос. спряжением).

До **першої** дієвідміни належать дієслова, що в третій особі множини мають закінчення *-уть* (*-ють*): *іти* — *ід[уть]*, *чути* — *чу[ють]*.

До **другої** дієвідміни належать дієслова, що в третій особі множини мають закінчення *-ать* (*-ять*): *сидіти* — *сид[ять]*, *бачити* — *бач[ать]*.

457. Поставте подані дієслова у третій особі множини теперішнього або майбутнього часу і запишіть у два стовпчики: а) першої дієвідміни; б) другої дієвідміни.

Співати, спалити, робити, оббігти, помічати, варити, вживати, кинути, очистити, цвісти, дивитися, нести, змінити, змінювати, копати, горіти.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться прислів'я.

Дієвідміну можна визначити за неозначеною формою. До другої дієвідміни належать дієслова, які перед *-ти* мають суфікси *-и-*, *-і-* (*-ї-*): *вірити*, *терпіти*, *гоїти* (крім *хотіти*, *жаліти*, *гудіти*, *ревіти*); суфікс *-а-* (після шиплячих), який у першій особі однини випадає: *мовчати* — *мовчу*, *держати* — *держу* (крім дієслова *іржати* — *іржу*, що належить до першої дієвідміни).

458. Розгляньте таблицю. Підготуйте зв'язну розповідь про букви -е- (-е-) та -и- (-ї-) в особових закінченнях дієслів першої і другої дієвідмін.

Число	Особа	I дієвідміна	II дієвідміна
Однина	1	йду, шию	мчу, стою
	2	йдеш, шиєш	мчиш, стоїш
	3	йде, шиє	мчить, стоїть
Множина	1	йдемо, шиємо	мчимо, стоїмо
	2	йдете, шиєте	мчите, стоїте
	3	йдуть, шиють	мчать, стоять

459. Запишіть подані дієслова у два стовпчики: а) зі вставленими буквами -е-, -е-; б) зі вставленими буквами -и-, -ї-.

Здобуд..ш, сп..те, хоч..те, город..те, збуду..те, працю..мо, очист..те, диву..ш, бач..ш, створ..те, ойкн..те, го..те, скривд..ш.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться початок прислів'я: «... — половина справи».

460. Розв'яжіть мовну задачу.

Чому в усіх складних формах майбутнього часу завжди пишеться -и- (розпитуватиме, знатимеш)?

461. Попрацюйте в парах. Спишіть прислів'я і приказки, уставляючи пропущені букви.

1. Долю й возом не об'їд..ш. 2. За гроші не куп..ш ні батька, ні матері, ні родини. 3. Домівка — не ворог: коли не прийд..ш — прийме. 4. Той горя не знат..ме, хто вік працюват..ме. 5. Як не вмі..ш, то навчишся, а як не схоч..ш, то наплач..шся. 6. Скаж..ш — не верн..ш, напиш..ш — не зітреш, відруба..ш — не приточ..ш (Нар. творчість).

Дієслова *дати*, *їсти* та з основою на *-вісти* (розповісти, доповісти) не належать до жодної з дієвідмін і змінюються інакше.

462. Змініть за особами і числами дієслова *дати*, *відповісти*, використовуючи таблицю.

З р а з о к.

Особа	Число	
	Однина	Множина
1	їм	їмо
2	їси	їсте
3	їсть	їдять

463. Попрацюйте в парах. Спишіть прислів'я, ставлячи подані в дужках дієслова у потрібній формі.

1. Казав пан — кожух (дати), та слово його тепле. 2. У кого серце вовче, той (їсти) кого захоче. 3. Він (дати) тобі маленьку нитку, а з тебе зніме цілу свитку. 4. Як не навариш, то й не (з'їсти). 5. Не похвалиш — не (продати), не погудиш — не купиш (*Нар. творчість*).

У дієсловах кінцеве буквосполучення *-ться* вимовляється як [ц':а]: *озветься* [озв'ец':а].

У буквосполученні *-ться* завжди пишеться м'який знак: *сміється, збираються*.

Буквосполучення *-шся* вимовляється як [с':а]: *озвешся* [озв'ес':а]. У буквосполученні *-шся* м'який знак не пишеться: *смієшся, збираєшся*.

464. I. Спишіть прислів'я і приказки, вставляючи пропущені букви.

1. Просп..ш весною, то заплач..ш зимою. 2. Як постел..ш, так і висп..шся. 3. Бджола ведмедю медом данину плат..ть. 4. Як зустрічат..муть, так і шануват..муть. 5. Швидко пісня співа..ться, та не швидко склада..ться. 6. Так гарно співа..ш, наче собак дражн..ш. 7. Здобуд..ш освіту — побач..ш більше світу (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть дієслова. Визначте, до якої дієвідміни вони належать.

§ 50. Чергування звуків у дієсловах

У багатьох дієсловах, коли вони змінюють свою форму (вид, час, особу, число), відбувається чергування голосних і приголосних звуків: *везти* — *віз*, *берегти* — *беріг*, *ходити* — *ходжу*, *пекти* — *печу*.

Чергування голосних звуків:

[о] переходить в [а] перед суфіксом *-а-* або *-ува-*: *ломити* — *ламати*; *скочити* — *скакати*, *зіскакувати*; [е] переходить в [і] перед суфіксом *-а-* або *-ува-*: *зберегти* — *зберігати*, *чекати* — *очікувати*. [е] переходить в [и] перед суфіксом *-а-* в ряді дієслів, корінь яких закінчується на *-р* або *-л*: *беру* — *вибираю*, *стелю* — *застилаю*.

465. Попрацюйте в парах. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Поясніть правопис кореневих приголосних.

Гр..бти — загр..бати, вит..рти — вит..рати, защ..пити — защ..пати, к..тити — к..тати, п..ру — обп..раю, ш..птати — нащ..птувати, вил..тіти — вил..тати, п..кти — вип..кати, т..рти — ст..рати, завм..рти — завм..рати, г..нити — г..няти, пл..сти — запл..тати.

466. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

1. Хоче море човна розл..мати, **трощить**, л..мить, піском засипає (*Леся Українка*). 2. Дихання молодих колосків зб..рається в блакитну пару (*М. Коцюбинський*). 3. У високих горах б..ре початок ця маленька річечка (*О. Донченко*). 4. Не вм..рає душа наша, не вм..рає воля (*Т. Шевченко*). 5. Лелека завм..р посеред озера на одній нозі (*Ю. Збанацький*).

467. Розгляньте таблицю. Підготуйте зв'язну розповідь про чергування приголосних звуків у дієсловах.

Чергування приголосних звуків

Звуки, що чергуються	Приклади	I дієвідміна	II дієвідміна
[г] — [ж]	стерегти — стережу	в усіх особах	у 1-й особі однини
[з] — [ж]	низати — нижу		
[к] — [ч]	скакати — скачу		
[х] — [ш]	колихати — колишу		
[с] — [ш]	косити — кошу		
[д] — [дж]	радити — раджу		

468. Поставте подані дієслова у формі першої особи однини та третьої особи множини, визначте дієвідміну.

З р а з о к. Гасити — гашу, гасять (II дієвідм.).

Стригти, порізати, розводити, в'язати, казати, носити, чистити.

У дієсловах теперішнього і простого майбутнього часу з основою на **б, п, в, м, ф** у першій дієвідміні в усіх формах, а в другій дієвідміні в першій особі однини й у третій особі множини перед закінченням з'являється **-л-**: *сипати* — *сиплю, сиплеш*,

сипле, сиплемо, сиплете, сиплють; робити — роблю, роблять; терпіти — терплю, терплять; ловити — ловлю, ловлять; ломити — ломлю, ломлять; графити — графлю, графлять.

469. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Підкресліть вставну -л-.

Лепят из глины, любят природу, ловят бабочек, спокойно спят, прославят школу, купят мороженого, отломают кусочек, шумят в коридоре, сообщают по радио, разграфят журнал, делают выбор.

 470. Спишіть і відгадайте загадки. Випишіть дієслова, позначте звуки, що чергуються.

Зразок. Казати — кажу ([з]//[ж]).

1. Хоч я без ніг, а біжу прудко, не сплю ні вдень, ні вночі, хоч ніколи з ліжка не встаю. 2. Сиджу на дереві, кругла, як куля, червона, як кров, добра, як мед. 3. Мене б'ють, товчуть, ріжуть, а я все терплю і всім добром плачу (*Нар. творчість*).

Відгадки. 'внтердн, 'днхвжн.

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

ЧЕРНІВЦІ

Чернівці. Національний університет ім. Юрія Федьковича

Місто Чернівці розташоване в передгір'ї Карпат на річці Прут. Вважають, що перше поселення виникло тут у другій

половині дванадцятого століття, хоча одностайної думки з цього приводу вчені не мають. За час свого існування Чернівці потрапляли під владу Молдавії, султанської Туреччини, Австро-Угорщини і Румунії.

Місто вражає своїми архітектурними пам'ятками й літературно-мистецькими надбаннями. Милують око дерев'яні церкви, чудові споруди університету.

Як народилася назва Чернівці? Вважають, що вона могла виникнути від слова *чорний*, бо в містечку скрізь чорніли споруди із землі та дуба. Є також інша версія походження назви цього нині найбільшого на Буковині міста: Чернівці були передмістям не існуючого нині міста Цецин, де проживав «чорний» люд — ремісники, чорнороби. Це й породило найменування поселення.

Можливо, в основу назви покладене ім'я Чорний? Тому Чернівці й Чернігів можуть бути якоюсь мірою тезками (За І. Вихованцем).

1. Скільки версій походження назви міста Чернівці ви можете назвати? Яка з них здається вам більш вірогідною?

2. Поясніть, якими способами утворені слова *султанський*, *чорнороби*, *породило*.

§ 51. Способи дієслова. Дійсний спосіб

471. Прочитайте. Скажіть, у якому з речень виділені дієслова означають: а) реальну дію; б) дію, можливу за певних умов; в) наказ.

1. Гей, **лети**, мій коню, степом та ярами, **розбий** мою тугу в бою з ворогами. 2. **Віють** вітри, **віють** буйні, аж дерева **гнуться**. 3. Ой коли б я, козаченьку, свої майстри мала, я би тобі через ярк місток **збудувала** (Нар. творчість).

Залежно від того, яку дію виражає дієслово, воно належить до одного з трьох способів — **дійсного**, **умовного** чи **наказового**.

Дійсний спосіб (рос. изъявительное наклонение) виражає реальну дію, яка відбувалася, відбувається чи буде відбуватися насправді: 1. *Прийшли до дівчини три козаки в гості.* 2. *Тихо по морю човен пливе.* 3. *Ой зірву я лист калини та й накрию слід дівчини* (Нар. творчість).

Дієслова дійсного способу змінюються за часами.

472. Дайте відповіді на запитання.

1. Що означають і як творяться дієслова минулого часу?
2. Як змінюються дієслова в минулому часі?
3. До якого виду належать дієслова теперішнього часу?
4. Які три форми майбутнього часу є в українській мові?
5. Як змінюються дієслова теперішнього і майбутнього часу?

473. **Попрацюйте в парах.** Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Визначте час дієслів.

Лис..ня якимось майже невлочи-
ним рухом посунулось уп..ред,
вистав..ло свою розумну мордочку на
сон..чко. Т..пер я уважно ро..глядаю
кожну руду ш..рстинку й во..кий ніс,
біля якого здр..гаються темні вус..-
ки. Лис..ня помічає полохливого
горобч..ка: очі його незмигливо двома
цілками ціляться на пташку. Ще
мить — і звіря ро..почне своє перше
полюван..я (За Є. Гуцалом).

Лисеня

Дієслова в теперішньому і майбутньому часі можуть ужи-
ватися замість дієслів у минулому часі.

Теперішній час у значенні минулого використовується для
того, щоб наблизити до читача описувані події минулого.

Майбутній час, що вживається замість минулого, виражає
раптову або повторювану дію.

474. Прочитайте речення. Визначте вид і час дієслів. З якою метою вжива-
ються дієслова в теперішньому часі замість дієслів у минулому часі?

Дощі випадали щоденно. Вискочить сонце на мить на бла-
китну полянку, гляне на себе в калюжу — і знову лізуть на
нього важкі розтріпані хмари (М. Коцюбинський).

475. Напишіть твір «Початок грози», вживаючи дієслова теперішнього і май-
бутнього часу в значенні минулого. Використайте у творчій
роботі подані сполучення слів.

Не було дощів, затягли небо, рвучкий вітер, тривожно шелес-
тить, блисне у хмарах, несподівано загримить, падають перші
краплини.

476. Перекладіть текст (с. 112) українською мовою і запишіть.
Підкресліть дієслова, визначте час.

Летом увидишь, что дорога, которая зимой казалась скучной, необычайно живописна. То она спускается в глубокий лесной овраг, то выбежит на опушку. Тут разлилось кипенье пчёл, и ос, и шмелей. С наслаждением вдыхаешь запах июльских цветов, аромат мёда (За В. Солоухиним).

скучный — сумний
живописный — мальовничий
овраг — яр
опушка — узлісся

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

477. I. Прочитайте полілог за особами.

УЛЮБЛЕНА ПОРА РОКУ

— Ну от, сьогодні знову дощить. Ні м'яча поганяти, ні на річку податися. Коли вже настане моє улюблене літо? — сумно сказав Юрко.

— А я люблю дощі наприкінці травня, — мрійливо мовила Оленка. — Після дощу легше дихати, іноді виграє своїми барвами веселка. А для трав і квітів волога — це саме життя. Ще вчора вони, здається, тільки пробивалися із землі, а сьогодні вже все навколо вкрите ясно-зеленим трав'яним килимом, на якому квіти сплітають дивовижні узорі. Неможливо не любити весну.

— Ні, осінь — найкраща пора року, — втрутився в розмову Іван. — Достигають яблука, груші, виноград. На городі дідусь і бабуся копають картоплю, зносять до хати такі величезні гарбузи, що аж важко їх обхопити руками.

— А до того ж іще дощі, калюжі, голі чорні дерева, — не погодився Олег. — Я люблю зиму, коли річку сковує мороз, а сніг припорошує чорну землю. Тоді моя менша сестричка згадує рядки з поезії: «Білі мухи налетіли, все навколо стало білим». Мені подобається, як малюки ліплять сніговиків, одягають їм на голови відра замість шапок. Стоять ці білі чоловічки, хизуються своїми морквяними чи шишковими носами.

II. Складіть і запишіть діалог, у якому ви розмірковуєте з другом, яка пора року найкраща.

ДОПИС У ГАЗЕТУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ

478. Прочитайте замітку. Яка її основна думка? Доберіть влучний заголовок.

Жіноча збірна команда України з біатлону в лютому 2014 року здобула золоту медаль на Олімпійських іграх у Сочі (Російська Федерація). Українки Віта Семеренко, Юлія Джима, Валентина Семеренко й Олена Підгрушна залишили позаду своїх суперників — збірні Росії і Норвегії, записавши власні імена в історію не тільки українського спорту, а й Олімпійських ігор. Уперше за двадцять років наша збірна завоювала «золото»; воно є другим в історії незалежної України: у 1994 році олімпійською чемпіонкою з фігурного катання стала Оксана Баюл.

Замітка є одним із найпоширеніших газетних жанрів.

Замітка — це стислий допис інформаційного характеру, що має на меті висвітлити якусь цікаву й важливу в громадському житті подію. Зміст замітки відповідає на питання: що, де, коли відбулося.

Пишучи замітку, журналіст повинен добирати і ретельно перевіряти факти, не допускати їх перекручування.

479. I. Розкажіть, чи видається у вашій школі газета або альманах. До яких подій випускаєте ви стінгазети?
- II. Прочитайте учнівську замітку до шкільної газети. Доповніть її своїми висновками або пропозиціями. Запишіть їх.

НЕЗВИЧАЙНИЙ ДЕНЬ

До якої події гімназисти готувалися ретельніше, ніж до контрольної з математики? Чого всі чекали більше, ніж канікул? Кожен учень упевнено відповість: дня самоврядування. І ось він настав. У п'ятницю біля входу нас зустріла вся шкільна адміністрація: одинадцятикласниця Оля Рудь — директор, дев'ятикласники Наташа Досінчук та Сашко Бороzenко — завучі.

Пролунав дзвоник. До класу зайшли Володимир Анатолійович і десятикласниця Ніна Сворах. Учителю представив свою нову колегу, взяв зошит, ручку... і сів за парту.

Вже на перерві Ніна зізналася, що їй дуже важко було і пояснювати, і опитувати, і вгамовувати Сашка Микусевича.

Спробувати себе в ролі вчительки мені довелося на уроці англійської мови. Лише тоді я зрозуміла справедливість Ніниних слів.

На уроці математики наш учитель Мишко Бігун сам заплутався в умові задачі. Добре, що вчасно схаменувся, бо було б, як у тому мультфільмі, — півтора землекопа.

Класний керівник Люба Плохінова на перервах не дозволяла бігати по коридору, хоч ще вчора сама ганялася за однокласниками.

День самоврядування пролетів так швидко! Усі були задоволені. Тільки Сашко Єрух трохи засмутився. Він сподівався провести урок фізкультури, але Микола Васильович призначив учителем старшокласника.

День самоврядування ми пам'ятатимемо ще довго. Цікаво, а чи буде таке свято у другому семестрі?

*Ніна Твердохлібова,
учениця 6-Г класу*

- 480.** Напишіть замітку до газети на одну з тем: «Шкільне свято», «Наша допомога дорослим».

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

ЛУЦЬК

Історія цього міста на Волині сягає одинадцятого століття. Багато бачило воно на своєму віку: господарювали в ньому і литовські феодали, і польська шляхта.

Вважають, що в основу назви міста покладено слово *лука* — «вигин річки, коліно, річкова затока», бо розташований Луцьк між крутими вигинами річки Стир. Вона оперізує дугою стрункий стан міста і стереже його красу з трьох боків.

Про минуле волинського міста найбільше нагадують Верхній замок тринадцятого-чотирнадцятого століть, який височить над повноводим колись Стиром і журно слухає шепіт його течії, і залишки стін Нижнього замку чотирнадцятого—сімнадцятого століть. Можна уявити, як захоплювала-ся могутніми мурами Верхнього замку українська письменниця Леся Українка, коли жила в Луцьку в 1878–1881 і

1890–1891 роках. Чарівна природа й легенди волинського краю надихнули її на високопоетичну «Лісову пісню». (За І. Вихованцем).

Луцьк. Верхній замок

1. Поясніть походження назви міста Луцьк. Назвіть область, центром якої він є.

2. Як із цим містом пов'язане життя Лесі Українки? Пригадайте, що ви знаєте про цю видатну поетесу.

3. Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Складіть невеликий усний опис Верхнього замку в Луцьку. Поміркуйте, яке призначення мала ця споруда.

§ 52. Умовний і наказовий способи дієслова

Дієслова умовного способу (рос. условного наклонения) означають дію, можливу за певних умов, бажану: *Хотіла б я піснею стати у сюю хвилину ясну* (Леся Українка).

Дієслова умовного способу змінюються за **числами** і **родами** (в однині). Вони творяться від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-е* або *-л-* і додаванням частки *би* (б): *чита-ти* — *чита^е би, чита^{ла} б, чита^{ло} б, чита^{ли} б*.

481. Попрацюйте в парах. Від поданих дієслів утворіть усі форми умовного способу, виділіть суфікси.

З р а з о к. Відчувати — відчува^в би, відчувала^б, відчувало^б, відчували^б.

Сфотографувати, гукнути, почистити, хвалити, глянути.

Частка *би* (*б*) може відділятися від дієслова іншими словами. Після приголосних вживається *би*, а після голосних — *б*:
Коли б рибалки розчаровувалися при кожній невдачі, перевелись *би* вже давно вони на світі (Ю. Збанацький).

482. Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви. Доберіть із дужок потрібний варіант частки. Визначте число і рід дієслів умовного способу.

1. Ні, не пішов (*би, б*) я з ганьбою шукать ганьби на чуж..ні (Олександр Олесь). 2. Якби ви вчилися так, як треба, то й мудріс..ть (*би, б*) була своя (Т. Шевченко). 3. Може, було (*би, б*) краще, якщо (*би, б*) ти не п..речив нікому (Марко Вовчок). 4. Де (*би, б*) я не був, а все ж думками л..чу в Донец..ину свою (В. Сосюра). 5. Без люд..ської праці вся з..мля заросла (*би, б*) бур'янами (О. Донченко).

483. Напишіть твір «Коли б я став чарівником», використовуючи дієслова умовного способу.

Дієслова **наказового способу** (рос. повелительного наклонения) виражають наказ або прохання: *Весняного ранку співаймо, сестрице, веснянку* (Леся Українка).

Дієслова наказового способу мають три форми (друга особа однини, перша і друга особи множини), що творяться від основи теперішнього чи простої форми майбутнього часу. У другій особі однини вживаються закінчення *-и* або нульове закінчення: живуть — живи, складають — складай , вірять — вір . У першій особі множини додаються закінчення *-імо, -мо*: ходять — ходімо, кличуть — кличмо, радіють — радіймо. Друга особа множини твориться за допомогою закінчень *-іть, -те*: скажуть — скажіть, сідають — сідайте.

484. Прочитайте речення. Випишіть дієслова в наказовому способі. Поясніть, як вони утворилися.

1. Линьте, хмари, ой прилиньте, хмари (П. Тичина).
2. Берімося краще до роботи, змагаймося за нове життя (Леся Українка). 3. О ні! Являйся, зіронько, мені хоч в сні

(І. Франко). 4. Хай руки ваші втоми не знають (А. Малишко).
5. Нехай здійснився мрія заповітна (В. Юхимович).

М'який знак у дієсловах наказового способу в кінці слова й перед наступним приголосним пишеться тільки після букв д, т, з, с, ц, л, н: сядь, покажіть, злязьте, стань, дозвольте, скинь, відріжте, помовч.

Орфограма М'який знак у дієсловах наказового способу

485. Попрацюйте в парах. Від поданих дієслів утворіть і запишіть усі форми наказового способу.

Зразок. Оцінити — оцін[ять], оцін[и], оцін[мо], оцін[іть], хай оцін[ить], нехай оцін[ять].

Прочитати, стерегти, боротися, шукати.

486. І. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

УМЕЙ ВЕСТИ СЕБЯ!

Не говори очень громко, не повышай голоса в споре. Не перебивай собеседника, не мешай ему высказать мысль или закончить рассказ. Не шепчи товарищу на ухо по секрету, не ставь в неловкое положение окружающих. Не говори плохо об отсутствующих, не критикуй человека за спиной. Не бойся сказать правду в лицо товарищу, но не оскорбляй его (Із календаря).

спор — суперечка

неловкий — тут: незручний

положение — тут: становище

отсутствующий — відсутній

оскорбляют — ображати

II. Складіть і запишіть пам'ятку корисних порад «Як готуватися до твору», використовуючи дієслова наказового способу.

487. І. Прочитайте речення. Скажіть, у якій мовленнєвій ситуації можлива кожна з форм виявлення наказу або прохання. Як вона характеризує мовця?

1. Принеси книжку! 2. Принеси, будь ласка, книжку. 3. Чи не приніс би ти книжку? 4. Я прошу тебе, принеси книжку. 5. Послухай, треба принести книжку. 6. Ти принесеш книжку чи ні? 7. Принести книжку.

II. Зверніть увагу на виділені форми. Зробіть висновок, які способи і форма дієслова можуть уживатися в значенні наказового.

АЗБУКА ВВІЧЛИВОСТІ

488. I. Дайте відповіді на запитання.

1. Чи часто ви відвідуєте музеї, виставки?

2. Що вам запам'яталося з останнього відвідування? Поділіться враженнями від перегляду експозиції, розповіді екскурсовода.

3. Як треба поводитись у музеї, на виставці?

II. Прочитайте текст уголос, дотримуючись правил виразного читання.

Є такий вислів — музейна тиша. Він виник не випадково. Націлена на експонати увага — перша умова відвідування музею: історичного, етнографічного, природничого, образотворчих мистецтв. Якщо хтось буде відволікати відвідувачів музею від перегляду експозиції — це буде просто прогулянка по залах, яка не залишить сліду ні в пам'яті, ні в серці.

Зрозуміти справжню цінність того чи іншого предмета експозиції, творіння природи чи рук людських допоможе розповідь екскурсовода. Якщо вона видасться вам нецікавою або певні факти вам відомі, не слід заважати іншим: робити будь-які зауваження, демонструвати власну обізнаність.

Напередодні екскурсії до картинної галереї корисно скласти план перегляду, бо за півтори-дві години неможливо оглянути все. Краще обрати декілька найбільш цікавих, вагомих картин чи зупинитися детально на творчості одного митця.

Справжнє захоплення, як правило, мовчазне. Голосні висловлювання, схвалення чи заперечення цінності експонатів свідчать про невихованість.

Критика може бути справедливою, але висловлювати її треба в коректній формі.

Не слід визначати на дотик якість і матеріал виробів, створених майстрами прикладного мистецтва (кераміки, фарфору, вишивки і т. ін.). Не можна сідати на стільці й канапи минулих часів, класти на них свої речі.

Щоб як слід роздивитися полотна художників чи то експонати у вітринах, не обов'язково підходити до них дуже близь-

ко. Під час колективного відвідування музею краще ставати півколом навпроти експоната й екскурсовода, не підступаючи до них надто близько (За Л. Грибовою).

III. Сформулюйте й запишіть поради, як треба поводитись у музеї. Вживайте дієслова наказового способу.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ У ШКОЛІ

1. Розкажіть про особливості офіційно-ділового стилю.
2. Що означає слово *документ*?
3. Які ділові папери ви знаєте?

489. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

«ХАЙ НЕ ЗАСТАНЕ ВАС СОНЦЕ В ЛІЖКУ...»

У всі часи дорослі намагалися передати дітям свій життєвий досвід, застерегти від помилок, пояснити, що таке добро і зло. Археологи знайшли «повчання», написані на папірусі й глиняних табличках, бересті й пергаменті...

«Повчання», адресоване «дітям або іншим, хто прочитає», написав у дванадцятому столітті київський князь Володимир Мономах. Цікаво, чого ж навчали тоді батьки своїх дітей і чи дуже їхні настанови відрізнялися від тих, які доводиться вислуховувати сучасним дітям?

«Хай не застане вас сонце в ліжку, — радив Мономах. — Вставши рано, не лінуючись, беріться до праці».

«Що знаєте добре, того не забувайте, — писав князь, — а чого не вмієте, того навчайтесь». За приклад він ставив свого батька Всеволода Ярославовича, якого шанували у світі за те, що був мудрим, високоосвіченим, знав п'ять мов.

Із великою повагою Мономах говорив про працю, а одним із найголовніших людських недоліків називав лінощі: «Це вони всьому мати: хто що вміє, то забуде, а чого не вміє, того не навчиться».

Князь учив дітей дотримуватися обіцяного, не відступати від виконання клятви, радив: «Брехні остерігайтесь і пияцтва, адже від того душа гине й тіло».

Володимир Мономах закликав до милосердя. Він вважав, що не можна позбавляти життя навіть винного у скоєнні злочину. Не можна дозволяти, щоб сильніший знущався зі слабшого.

У багатьох місцях «Повчання» Володимир Мономах підкреслював, що потрібно бути чесним, працьовитим, скромним, стриманим, уважним і ввічливим у стосунках із людьми, турботливим, гостинним. Хіба ж не чули ви все це від своїх батьків? (*Із дитячої енциклопедії*).

1. Коли було укладено «Повчання» Володимира Мономаха? Кому воно адресоване?
2. Які людські чесноти найбільше цінував князь?
3. Яку людську ваду Володимир Мономах вважав найбільшим недоліком?
4. Які з порад князя є, на ваш погляд, найважливішими?

До ділових паперів також належать **інструкції** — пам'ятки про особливості користування різноманітними приладами, вказівки щодо застосування певних препаратів, правила поведінки в окремих місцях або в тій чи іншій ситуації.

Найчастіше інструкції складають у формі окремих пунктів, у яких щось стверджується або заперечується. Виклад в інструкціях ведеться за допомогою речень однакової будови, у яких присудок виражений або неозначеною формою дієслова, або дієсловом у наказовому способі.

490. Прочитайте правила. Перекладіть їх українською мовою і запишіть. Зверніть увагу на те, які дієслівні форми вжито.

Правила поведення на платформі метрополитена

1. Ожидая поезд, не заходите за ограничительную линию, нанесённую на край платформы.
2. Не подходите к вагону до полной остановки поезда.
3. Не садитесь на ограничительные барьеры на платформах, не опирайтесь на них.
4. Не разрешается бегать по платформам и залам станции.
5. Категорически запрещено передвигаться на территории метрополитена на велосипедах, самокатах, роликовых коньках и других подобных транспортных спортивных средствах.

ожида́я — очі́куючи

ограничи́тельный — обме́жувальний

опира́ться — спи́ратися

транспорти́льное сре́дство — транспорти́ний за́сіб

491. Складіть і запишіть «Правила поведінки у школі», використовуючи подані запитання.

1. За скільки часу до початку занять учні повинні приходити до школи?
2. Де школярі мусять залишати верхній одяг (куртки, пальта, шуби)?
3. Як учні повинні заходити до навчальних кабінетів?
4. Чи можна без дозволу вчителя вмикати технічні засоби навчання (телевізор, магнітофон, комп'ютер)?
5. Як слід поводитися під час перерв?
6. Які основні правила поведінки в їдальні? Чи можна їсти стоячи, сміятися, галасувати, сидати за стіл у верхньому одязі? Що слід зробити з використаним посудом?

§ 53. Безособові дієслова

492. Прочитайте речення. Спробуйте підставити до виділених дієслів особові займенники *я, ти, він, вона, воно*. Скажіть, чи бере участь якась особа в названій дії.

1. Коли ми поверталися з лісу, уже **сутеніло** (М. Стельмах).
2. Від річки **пахне** різким духом притхлої, настояної на теплій кризі й болотних випарах води (Ю. Збанацький).
3. У мене й досі від шаленого буревію **шумить** у вухах (О. Гончар).

Безособовими (рос. безличными) називаються такі дієслова, які означають дію або стан, що відбувається без участі будь-якої особи: *Весніє вже, пахне по підгір'ю мигдалем, але ще холодно і штормить щодня* (О. Гончар).

Безособові дієслова означають природні або стихійні явища (*розвидняється, вечоріє, засніжило*) та фізичний або психічний стан людини (*не спиться, лихоманить*).

Безособові дієслова мають форму середнього роду в минулому часі й умовному способі (*не сиділося, вистачило б*) і форму третьої особи однини в теперішньому та майбутньому часі (*світає, смеркатиме*).

493. І. Прочитайте текст. Поміркуйте, чому автор використовує багато безособових дієслів для опису зливи.

Знову грякнуло, затріщало, застукотіло над головами. Злива дужчала. Світ побляк, померк. Стало темно, як пізнього

надвечір'я. У небі тарахкотіло, грюкало, тріщало, гупало. Здригалася, коливалася земля, і, здавалося, цьому буйству і шаленству не буде кінця. Грім гримів без угаву, і видно було в світлі блискавиць, як степом переносяться, наздоганяючи один одного, водяні вихори (В. Малик).

II. Складіть і запишіть три-чотири речення за картиною Юрія Пименова, використовуючи в кожному безособові дієслова.

Ю. Пименов. Злива

- 494. Попрацюйте в парах.** Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви. Підкресліть безособові дієслова. Визначте, у якій формі вони вжиті.

1. Хоч..ться напиться з тієї кр..ниці, де дівчина воду брала (О. Довженко). 2. Посут..ніло. Між Дніпром і Доном Перун переморгнувся з Посейдоном (Л. Костенко). 3. З того бер..га віяло ст..повим роздол..ям і пахощами оголених від снігу луків (Ю. Збанацький). 4. Хай, милі друзі, вам щастить у дружбі вірній, в праці мирній (М. Рильський).

- 495.** Складіть і запишіть пари речень з поданими дієсловами так, щоб в одному з них воно було особовим, а в другому — безособовим.

З р а з о к. *Колоти. Дідусь зранку коле дрова. У хворого коле в серці.*

Тиснути, тягнути, хвилюватися, віяти.

- 496. Попрацюйте в парах.** Поясніть значення фразеологізмів із безособовими дієсловами. Із двома фразеологізмами складіть речення.

В очах рябіє, клепки бракує, носом крутити, тільки пташиного молока не вистачає, бере з-за плечей.

Д о в і д к а: так багато, все є, страшно, дурний, не хотіти чогось.

- **497.** Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Приятно пахнет нагретая солнцем хвоя. 2. Туманом укрыло весь берег озера. 3. Как хочется увидеть весенний рассвет. 4. От радости у меня на сердце потеплело. 5. Вечереет. Мерцающие звёзды тихо появляются на небе (За О. Толстым).

рассвет — світанок
мерцающий — мерехтливий

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК

Це прикарпатське місто розташоване у межиріччі Бистриці Слотвинської і Бистриці Надвірнянської. Заснували його у 1662 році як Станіслав (Станіславів). Таку назву місто одержало на честь польського магната Станіслава Потоцького, якому належали ці землі. У 1962 році Станіслав перейменовано на Івано-Франківськ для увічнення пам'яті геніального письменника і вченого Івана Франка (*За І. Вихованцем*).

З давніх часів цей край славився виробами майстрів народних промислів і ремесел. Милують око барвисті вишивки, оригінальні вироби писанкарів, зачаровують геометричні узори різьби по дереву.

Вироби майстрів Прикарпаття

Але особливо прекрасна і водночас таємнича природа Івано-Франківщини: гірські масиви, густо вкриті лісом, скелі, що нагадують дивовижні казкові створіння... Підеш гірською стежкою, глянеш навколо — усе вражає красою і гармонією первісної природи... (*Із календаря*).

1. Розкажіть про історію назв міста Івано-Франківська.
2. Чим ушавлена Івано-Франківщина? Які народні промисли і ремесла особливо поширені у цій місцевості? Скористайтеся фотоілюстрацією.

ПЕРЕКАЗ ІЗ ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

498. I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку оповідання.

У нашому невеличкому місті, що розкинулося на схилі прибережних гір, я знав майже кожен двір і навіть те, у кого який собака. Цього великого каштанового пса з пухнастим хвостом я не бачив ніколи. Собака стояв на причалі і безвідривно дивився у море, на вітрильник.

Величезна пінява хвиля несподівано з громовим гуркотом ударила об берег. Я побачив, що на причалі не стало собаки. Через мить помітив пса недалеко від берега. Він бив передніми лапами по воді, намагаючись урятуватися, скавучав, благав допомогти. Тільки собака пропливав на метр чи на два до берега, як нова хвиля відкидала його назад.

Я швидко роздягнувся і кинувся у воду.

Плисти було важко. Зустрічні хвилі заливали обличчя, накривали мене з головою. З високого причалу собаку було добре видно, а тут увесь час я губив його з очей.

Повільно, дуже повільно, але відстань між нами скорочувалася. Лишилося метрів із п'ять... зо три метри... метр... Я вже бачив очі собаки, а в них — невимовний страх і вдячність.

Я підплив до пса збоку і схопив лівою рукою за нашийник. Однією рукою гріб до берега, а другою тримав собаку. Хвилі, що відкочувалися від берега, були дуже сильні. Вони тягнули в море все, що захоплювали із собою. Мене весь час відкидало назад, але я наполегливо боровся зі стихією. Нарешті ноги торкнулися дна. Ось уже і рятівний берег... (За Д. Ткачем).

II. За самостійно складеним планом підготуйтеся до усного переказу тексту від третьої особи. Закінчіть переказ роздумом про вчинок хлопчика.

МОВНИЙ РОЗБІР

РОЗБІР ДІЄСЛОВА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ

1. Частина мови.
2. Початкова форма (інфінітив).

3. Постійні ознаки: а) вид; б) перехідність; в) дієвідміна.
4. Змінні ознаки: а) спосіб; б) час (якщо є); в) число; г) особа (якщо є); г) рід (якщо є).
5. Синтаксична роль.

Як швидко плине час! (І. Цюпа).

Зразок усного розбору

Плине — дієслово, початкова форма — *плинути*; недоко-
наний вид, неперехідне, належить до першої дієвідмини;
вжите в дійсному способі, теперішній час, третя особа одни-
ни, чоловічий рід; у реченні виступає присудком.

Зразок письмового розбору

Плине — дієсл., п. ф. — *плинути*; недок. вид, неперех.,
І дієвідм.; дійсн. сп., теп. час, 3 ос. одн. чол. р.; присудок.

- 499. Попрацюйте в парах.** Перекладіть текст українською мовою і запи-
шіть. Три дієслова (на вибір) розберіть як частину мови.

Как вести себя, чтобы не быть бестактным? Одним словом
тут не скажешь. Каждый день все мы попадаем в разные
ситуации, и просто невозможно было бы составить правила
для всех жизненных случаев. И всё же есть совет, который
всегда поможет. Уважай людей (Із журналу).

бестактний — *нетактовний* *случай* — *випадок*

- 500.** Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Виділені дієсло-
ва розберіть як частину мови.

1. Україно! Доки **жити** буду, доти **відкриват..му** тебе
(В. Симоненко). 2. Хоч крок новий **зроби** до того, в чім бач..ш
ціль і суть свою. (П. Воронько). 3. Ліворуч **зеленіт..муть**
заливні луки, уквітчані і ромашкою, і конюшиною, і дзвіноч-
ками, а іноді серед зеленої соковитої трави червоно горіт..ме
квітка степового тюльпана або дикого маку (Остан Вишня).

АЗБУКА ВВІЧЛИВОСТІ

- 501.** І. Прочитайте текст на с. 226 уголос, зазначивши витрачений на це час.
Якщо витрачено до півтори хвилини — ви читаете дуже добре; якщо дві
хвилини — добре, але могли б читати і краще; а якщо понад три хвили-
ни — вам треба удосконалювати техніку читання.

ЩО ТАКЕ ТАКТ?

Колись скаржилася мені мати однієї школярки, яку в школі називали різними образливими прізвиськами тільки за те, що вона негарна. Говорили просто у вічі, який у неї довгий ніс, яке важке підборіддя. Нібито співчуваючи, радили змінити зачіску. Дівчинка тяжко переживала. Вона відійшла від колективу, замкнулася у собі, стала відлюдкуватою, хворобливо недовірливою.

Однокласникам цієї дівчинки бракувало доброти, звичайної порядності. І тільки пізніше увага, чуйність справжніх друзів допомогли їй повірити в себе.

Такт, делікатність треба постійно виховувати в собі та в інших. Ось хтось із твоїх однокласників прочитав записку, адресовану не йому. Хтось має звичку грюкати дверима, виходячи з приміщення. А не поступитися місцем у трамваї літній або нездоровій людині? Відштовхнувши всіх, увірватися першим до автобуса, кінозалу, магазину? Сміятися з товариша, який, підвернувши ногу, кривиться від болю? Чи, припустімо, прийшовши у гості, зачісуватись за столом, колупатися в носі, вухах? Це невихованість, нетактовність.

Такт — це вміння поводити себе, знати, як чинити за тих чи інших обставин, кому, де і що говорити, на що зважати, а чого й не помічати. Російський письменник Антон Чехов зазначав: «Добре вихований не той, хто не пролле соусу на скатертину, а той, хто не помітить, якщо це зробить інший» (За Л. Грибовою).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Яка тема й основна думка тексту?
2. Які синоніми ви можете дібрати до слова *такт*?
3. Які приклади нетактовної поведінки подано в тексті? Наведіть приклади з власного життя.
4. Що означають слова Антона Павловича Чехова про вихованість?

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка частина мови називається дієсловом?
2. Які дієслівні форми вам відомі? Наведіть приклади.
3. Розкажіть про правопис *не* з дієсловами.
4. Наведіть приклади дієслів доконаного і недоконаного виду.

5. Які часи має дієслово? Які форми майбутнього часу ви знаєте?

6. Які дієслова належать до першої дієвідміни, а які — до другої? Сформулюйте орфограму «Букви е, є, и, ї у закінченнях дієслів першої і другої дієвідмін».

7. Назвіть способи дієслова. Як творяться форми умовного і наказового способів?

8. Що означають безособові дієслова? Наведіть приклади.

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

ЛЬВІВ

Це стародавнє горде місто розташоване на річці Полтві. У давньоруських літописах воно згадується вперше у 1256 році. Історія його багата і водночас складна.

Львів бере свій початок із замку на Княжій горі (тепер гора Високий Замок), який збудував галицько-волинський князь Данило Галицький. За переказами, поселення назвав він іменем сина Лева. За іншою легендою, Львів заснував не Данило Галицький, а сам Лев Данилович.

Це місто протягом усієї своєї історії було визначним науковим і культурним центром. Львівський університет — один із найдавніших у Європі. Його засновано у 1661 році.

Славне це місто ще й тим, що книгодрукування в Україні веде свій початок від заснування у Львові друкарні, де 1654 року Іван Федоров видав книгу «Апостол». Це видання містило герб Львова, друкарську марку Івана Федорова, а також його післямову. На території України першодрукар видав ще вісім книг, серед яких — Острозька Біблія.

Львів. Пам'ятник Івану Федорову

1. Чи доводилось вам бувати у Львові? Що вас найбільше вразило в цьому місті?

2. Чи знаєте ви про витоки друкарства в Україні? Підготуйте невеличке усне повідомлення про Івана Федорова.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО

ІМЕННИК

- 502. Попрацюйте в парах.** Спишіть текст, вставляючи пропущені букви і розділові знаки. Підкресліть іменники, визначте їх відміну, групу й відмінок.

В..чоріло. Сіре повітря між веч..ром і ніччю т..кло собі яром до лісу. У тому повітрі над Сашком л..тіла чи то сорока чи інший хтось. Сашко пом..нув сосняк пішов дубиною. У дубині в..черяли дятли наїдались оч..видно на зиму. Ще мимохідь провів рукою по ліщині намацав горішок кинув на зуби. Гойднувся л..сток на б..резі наче подумав: падати йому сьогодні чи пок..чатися до завтра (*М. Вінграновський*).

- 503.** Запишіть іменники першої та другої відмін, що стоять в орудному відмінку, у два стовпчики: а) зі вставленою буквою о; б) зі вставленою буквою е.

Спраг..ю, здач..ю, дитин..ю, кул..ю, пропаж..ю, охорон..ю, баз..ю, стін..ю, янтар..м, вираз..м, кобзар..м, айстр..ю, смерч..м, гуляш..м.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться початок прислів'я: «... брат».

- 504.** Спишіть прислів'я і приказки, ставлячи подані в дужках іменники в родовому відмінку однини.

1. До (стіл) добре сісти, коли на нім є що їсти. 2. Без труда нема (плід). 3. На ложку (мед) більше мух ловиться, ніж на бочку (оцет). 4. Такий щедрий, що взимку (сніг) не дасть. 5. Від (гнів) старієш, від (сміх) молодієш. 6. Тікають не від (калач), а від (бич). 7. Одяг бережи для (холод), а гроші — для (голод). 8. З чужого (віз) й серед дороги злазь (*Нар. творчість*).

- 505.** Поставте подані іменники в орудному відмінку однини.

Можливість, зустріч, любов, пам'ять, подорож, пристрасть, кіновар, мати, нехворощ, занедбаність, молодь, міць, міцність, якість, кількість, кров, верф, сучасність.

ПРИКМЕТНИК

- 506.** Запишіть подані словосполучення у три стовпчики: а) з якісними прикметниками; б) з відносними прикметниками; в) із присвійними прикметниками.

Залізний дріт, залізне слово, великий рюкзак, мамин плащ, вовняний шарф, орлині кігті, щире здивування, робочий одяг, братова статуетка, лисяча хитрість, хвойний ліс, бабуся хустка.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... а бджоли — цвіту».

- 507.** Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *и* в закінченнях прикметників; б) зі вставленою буквою *і*.

Над висок..ми ясенами, з найкращ..м товаришем, батьківськ.. збори, на колюч..х ялинках, у далек..й країні, у дружн..й бесіді, тих..х ночей, берегов..й охороні, з велик..м здивуванням, важк..х якорів, блискуч..й гачок, давн..м знайомим, у полотнян..м рядні.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться закінчення прислів'я: «Гірка правда краща, ніж ...».

- 508.** Складіть речення з парами слів.

Неправда — не правда, недруг — не друг, неяскравий — не яскравий, немалий — не малий, нещирий — не щирий.

- 509.** Запишіть прикметники у два стовпчики: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться разом.

Акторсько/режисерський, сніжно/білий, смерто/носний, синьо/жовтий, жовто/гарячий, свіжо/зрубаний, ожиново/полуничний, оче/видний, українсько/англійський, садово/парковий, україно/знавчий, широко/плечий.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних прикметників складеться початок прислів'я: «...все розкаже».

МАНДРІВКА УКРАЇНОЮ

УЖГОРОД

Закарпатська Україна втратила зв'язок з іншими руськими землями ще в десятому столітті, з часу загарбання її угорськими феодалами. У Хусті, на високій горі, стоять руїни замку, збудованого угорцями в 1090 році.

Обласним центром Закарпатської області є Ужгород, який виник приблизно в одинадцятому столітті на берегах річки Уж, що в поєднанні зі словом *город* дала назву місту (За І. Вихованцем).

Ужгород. Річка Уж

1. Як утворилася назва *Ужгород*?
2. Складіть діалог за фотоілюстрацією, спираючись на текст.

Ось і закінчилась наша подорож обласними центрами України. Звичайно, за однієї мандрівки ви не могли досконало ознайомитися з усіма містами, які мають не менш славетну й давню історію, ніж ті, де побували. Сподіваємося, що ви відвідаєте їх у майбутньому. Нехай кожна наступна мандрівка збагачує вас новими знаннями і враженнями про українську землю.

ЧИСЛІВНИК. ЗАЙМЕННИК

- 510. Попрацюйте в парах.** Поставте подані словосполучення в родовому, давальному й орудному відмінках.

П'ятсот шістдесят підручників, двісті дев'яносто метрів, сімсот сорок три зошити, дев'ятсот сорок дев'ять відвідувачів, тисяча п'ятсот років.

- 511.** Запишіть словосполучення у два стовпчики: а) з іменниками, у яких закінчення *-а (-я)*; б) з іменниками, у яких закінчення *-и (-і)*.

Дві треті (день), два (дзвінок), три (кавун), півтора (гектар), чотири (гладіолус), три (яблуко), два (кінотеатр), два (взірець), дві п'яті (метр), три (балкон), півтора (градус), одна третя (килим).

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... , поки воно червоне».

512. Спишіть текст, замінюючи цифри словами.

ЗІ СВІТУ ЦІКАВОГО

Повертаючись додому з вирію, птахи дуже поспішають. Лелека в цей час долає за добу відстань у 400 кілометрів, а восени — 150–200 кілометрів. Найбільшої швидкості птахи досягають, коли переслідують здобич або рятуються від хижака. Наприклад, сокіл-сапсан розвиває швидкість до 180–190 кілометрів за годину. Швидкість польоту качки за годину досягає 85 кілометрів, ластівки — 74 кілометри, а сірої куріпки — 40 кілометрів (За Г. Труфановим).

513. Запишіть подані словосполучення у три стовпчики: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться разом; в) ті, що пишуться окремо.

(Хтозна)що співали, які(сь) краплі, ні(про)кого не сказати, (ні)чїєї вази, (казна)чим лікували, (будь)які квіти, будь(з)ким гратися, що(небудь) нести, (аби)чим снідати, (де)що сказати, хтозна(з)якими питаннями, (хтозна)які книги, ні(з)чиїми скаргами, не(аби)які думки, (бозна)яке тьохкання, де(в)чому помилятися, казна(з)чого сміятися.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв останніх записаних слів складеться початок прислів'я: «... не закличе».

ДІЄСЛОВО

514. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. В довгу, темную нічку (не) видну (не) стулю ні на хвилю очей. 2. Ох, може б, не було життя таке (не)щасне, якби вогонь (не) нависті (не) згас. 3. Збирається в місті за радою рада, та згоди (не) має, панує розрада (Із тв. Лесі Українки).

515. Запишіть подані дієслова у два стовпчики: а) зі вставленою буквою е(є); б) зі вставленою буквою и(ї).

Знайд..те, оздоб..те, удосконал..те, ріж..те, мовч..те, скаж..мо, хоч..ш, клич..те, кликат..меш, диву..шся, рад..мо, зна..мо, створ..те, передбача..те, чист..ш.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів прочитаєте закінчення вислову Р. Братуня: «Правди зрадою ...».

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ СЛОВНИК*

А

а́грус — крыжовник
адрéса — адре́с
а́ркуш — лист

Б

баба́к — суро́к
баво́вна — хло́пок
бага́ття — костёр
ба́йка — ба́сня
байра́к — овра́г
ба́рва — цвет, кра́ска
барі́тися — заде́рживаться
безтурбо́тний — беззабо́тний
бешке́тник — озорни́к
бліскавка — мо́лния
бліскати — сверка́ть
боягу́з — трус
брині́ти — звуча́ть, звене́ть
бру́нька — по́чка

В

вайлува́тий — неповоро́тливый
ванта́жний — грузо́вый
вапно́ — изве́сть
вважа́ти — счита́ть
вередли́вий — капри́зный
ве́ршник — вса́дник
взіре́ць — образе́ц
віри́б — изде́лие
вірі́й — тёплые кра́я
вимо́га — тре́бование
ві́дданий — пре́данный
відлі́га — о́ттепель
відпла́та — распла́та
відря́дження — командиро́вка
відсо́ток — проце́нт
вітри́льник — па́русник
вітря́к — ветряна́я ме́льница
водогра́й — водопа́д
возз'є́днання — воссоедине́ние
воло́шка — василёк
вті́шний — забавни́й

вча́сно — во́время
вщерть — до́верху

Г

га́дка — мысль
гай — ро́ща
га́лас — шум
галя́вина — поля́на
га́мір — шум, гам
ганьба́ — позо́р
гарбу́з — ты́ква
гірло — у́стье
глек — кувши́н
горі́ще — черда́к
гороби́на — ряби́на
гро́но — гроздь
гуща́вина — ча́ща

Г

га́ва — воро́на
га́зда — хозя́ин
га́нок — крыльцо́
гринджо́ли — са́нки
грунт — по́чва
гу́дзик — пу́говица

Д

дах — кры́ша
джерело́ — исто́чник
дзі́га — юла́
діля́нка — уча́сток
доба́ — су́тки
дозві́лля — досу́г
до́слід — о́пыт
дя́ка — благода́рность

Є

една́тися — соединя́ться

Ж

жага́ — жа́жда
жарт — шу́тка
же́вріти — тлеть
жи́то — рожь

* У словнику подано значення слів за змістом речень і текстів у вправах.

О

обговóрення — обсуждéние
óбрис — очертáние
óбрій — горизóнт
огíда — отвращéние
односта́йний — единоду́шный
оксаміт — ба́рхат
óпади — осáдки
опині́тися — очуті́ться
óплески — аплодисме́нты
ополóнка — про́рубь
осóба — лицó
охáйний — аккура́тный
óцет — у́ксус
оща́дливий — бережли́вый

П

па́зур — ко́готь
паку́нок — свёрток
па́лко — пла́менно
пальне́ — горю́чее
парасóлька — зóнтик
паркáн — забо́р
па́ща — пасть
перлі́на — жемчу́жина
під'юджува́ти — подстрека́ть
побáчення — свидáние
погро́за — угро́за
привáблювати — привлека́ть
привáтний — лі́чный, ча́стный
про́мінь — луч
пру́дкий — бы́стрый
пу́стощі — ша́лости

Р

ра́влик — ули́тка
ра́птом — вдруг
ріди́на — жи́дкость
річ — вещь
ро́збрат — раздо́р
рокови́ни — годовщи́на
руді́й — ры́жий
рушні́ця — ружьё

С

сади́ба — уса́дба
сва́рка —ссора́

свідóмий — созна́тельный
сeнс — смысл
серве́тка — салфе́тка
серпа́нок — ды́мка
скарбни́ця — сокрови́щница
скля́нка — стака́н
скля́р — стекóльщик
скрипа́ль — скрипа́ч
смуга́ — поло́са
спантели́чити — сбить с то́лку
сподіва́тися — наде́яться
спри́тний — ловкий
ставо́к — пруд
стри́чка — ле́нта
строка́тий — пёстрый
схамену́тися — опóмниться
сузі́р'я — созве́здие

Т

та́бір — ла́герь
терези́ — весе́ы
тесля́р — плóтник
течі́я — течéние
ти́рса — опі́лки
тиск — давлéние
торі́к — в про́шлом году́
тубі́лець — тузе́мец
тужа́вити — затвердева́ть
тьма́ний — ту́склый
тю́тюн — таба́к
тя́мити — понима́ть

У

узбі́ччя — обо́чина
узгі́р'я — холм
узлі́сся — опу́шка
урочи́стий — торже́ственный
усвідóмлюва́ти — осознава́ть
уя́ва — воображе́ние

Ф

фахіве́ць — специа́лист
форте́ця — кре́пость

Х

харчі́ — пи́ща
ха́ща — ча́ща
хва́цько — ли́хо, бра́во

хи́бний — оши́бочный
хита́тися — кача́ться
хмарочо́с — небоскре́б
хмиз — хво́рост
ху́тко — бы́стро

Ц

цвірку́н — сверчо́к
це́гла — кирпи́ч
цупки́й — тве́рдый
ця́тка — то́чка, пята́нышко

Ч

чаву́н — чугу́н
чага́рник — куста́рник
чепу́рний — опра́тний
черни́ця — мона́хиня
чимду́ж — что́ есть си́л
чорни́ця — черни́ка

Ш

ша́на — уваже́ние
ша́р — сло́й
шве́ць — сапо́жник
ши́бка — стекло́ (оконное)
шкі́ра — ко́жа
шулі́ка — ко́ршун

Щ

щабе́ль — ступе́нь
що́гла — ма́чта

Ю

юрба́ — толпа́
ю́шка — суп, уха́

Я

я́кість — ка́чество
я́р — овра́г

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Абітуриє́нт. 1. Випускник середнього навчального закладу. 2. Особа, яка вступає до вищого навчального закладу.

Архістрати́г. Начальник ангельського війська.

Бе́ркут. Птах з родини яструбових.

Благові́щення. Одне з християнських свят.

Бри́ла. Великий безформний шматок каменю, землі, глини, льоду.

Була́ний. Світло-рудий (про масть коня).

Ве́рес. Вічнозелена рослина.

Гіпо́теза. Наукове припущення, істинність якого потрібно довести.

Глазу́р. 1. Тонке скловидне прозоре або непрозоре покриття на керамічних виробах. 2. Шар застиглого цукрового покриття на фруктах, печиві.

Гніди́й. Темно-коричневий (про масть коня).

Го́рлиця. Птах родини голубоподібних.

Диза́йнер. Художник-конструктор, що надає виробам привабливого вигляду.

Диста́нція. Відстань між двома об'єктами.

Досві́дчений. Такий, що має досвід у певній справі.

Кіно́вар. Мінерал червоного кольору різних відтінків.

Кла́дка. Дошка або колода, покладена через річку, струмок, болото для переходу.

Кура́й. Трав'яниста степова рослина групи перекотиполе; бур'ян.

Лита́вра. Ударний музичний інструмент.

Магна́т. Великий землевласник у ряді країн середньовічної Європи (Угорщині, Польщі, Україні).

Малахі́т. Мінерал зеленого кольору.

Мая́к. Висока башта, що має потужне джерело світла, яке вказує шлях суднам.

Монолі́т. Кам'яна брила, а також споруда чи її частина, висічені із суцільного каменю.

На́ція. Історична спільнота людей, об'єднаних між собою спільною мовою, походженням, територією, культурою, побутом.

Оранжере́я. Засклене приміщення для вирощування та утримування взимку теплолюбних рослин.

Ора́тор. Промовець.

Орна́мент. Візерунок, що складається з певних елементів.

Осві́чений. Людина, яка має певну освіту.

Ота́ва. Трава, що відростає на місці скошеної.

Пай. Харчування за панський кошт кріпаків, які жили і працювали при дворі.

Панно́. Частина стіни, стелі, що прикрашена орнаментом і живописним чи скульптурним зображенням.

Парла́мент. Вищий законодавчий орган у багатьох країнах.

Печені́ги. Кочові племена, які в IX ст. нападали на руські землі.

Пла́хта. Давній український поясний жіночий одяг, що складається з двох зшитих до половини полотнищ різнокольорової тканини.

Пле́со. Вільна від заростей, відносно глибока спокійна ділянка якої-небудь водойми.

Резиде́нція. Місце постійного перебування уряду, глави держави або осіб, що посідають високі адміністративні посади.

Робітні́чий. Такий, що стосується або призначається для робітників.

Робо́чий. Такий, що стосується або призначається для роботи.

Стела́ж. Ряд полиць, розташованих одна над одною і призначених для розкладання чого-небудь.

Стернові́й. Той, хто здійснює управління судном.

Стрибо́г. Один із головних язичницьких богів у східнослов'янській міфології, бог вітру, бурі й негоди.

Та́нкер. Судно для перевезення рідких вантажів без тари.

Трибу́н. Громадський діяч — видатний промовець і публіцист.

Урбаністи́чний. Пов'язаний із появою нових та великих міст.

Формуля́р. Картка, куди записують основні відомості про щось. Різновидом формуляра є бібліотечна облікова картка.

Черле́ний. Темно-червоний.

Яри́ло. У східнослов'янській міфології бог весни і сонця.

Дорогі друзі!	4
§ 1. Краса і багатство української мови	5
Повторення вивченого	
§ 2. Синтаксис і пунктуація	13
<i>Мовний розбір. Послідовність синтаксичного розбору словосполучення</i>	13
<i>Мовний розбір. Послідовність синтаксичного розбору речення</i>	14
§ 3. Фонетика і орфографія	19
<i>Мовний розбір. Послідовність фонетичного розбору слова</i>	20
§ 4. Будова слова і словотвір	24
<i>Мовний розбір. Послідовність розбору слова за будовою</i>	24
§ 5. Лексика і фразеологія	26
Морфологія і орфографія	
§ 6. Морфологія як розділ мовознавчої науки. Частини мови ..	32
Іменник	
§ 7. Іменник як частина мови.	34
§ 8. Іменники — назви істот і неістот. Загальні і власні назви .	36
§ 9. Рід іменників	40
§ 10. Число іменників	45
§ 11. Відмінки іменників	48
§ 12. Відміни іменників	50
§ 13. Іменники першої відміни	54
§ 14. Відмінювання іменників другої відміни	58
§ 15. Відмінкові закінчення іменників третьої відміни	69
§ 16. Відмінювання іменників четвертої відміни	71
§ 17. Відмінювання іменників, що вживаються тільки у множині	74
§ 18. Незмінювані іменники	77
§ 19. Способи творення іменників	83
§ 20. Не з іменниками	85
§ 21. Букви <i>е, и, і</i> в суфіксах <i>-ечок-, -ечк-, -ичок-, -ичк-, -инн(я), -инн(я), -енн(я), -из(о), -ез(о)</i>	86
§ 22. Написання і відмінювання чоловічих та жіночих імен по батькові	89
<i>Мовний розбір. Розбір іменника як частини мови</i>	91
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	93

Прикметник

§ 23. Прикметник як частина мови	94
§ 24. Якісні, відносні та присвійні прикметники	96
§ 25. Ступені порівняння якісних прикметників	99
§ 26. Відмінювання прикметників	104
§ 27. Способи творення прикметників	108
§ 28. Написання найуживаніших суфіксів прикметників	115
§ 29. Одна і дві букви <i>н</i> у прикметниках	118
§ 30. <i>Не</i> з прикметниками.	120
§ 31. Написання складних прикметників разом і через дефіс	125
§ 32. Написання прізвищ прикметникової форми	127
<i>Мовний розбір. Розбір прикметника як частини мови</i>	<i>129</i>
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	<i>131</i>

Числівник

§ 33. Числівник як частина мови	133
§ 34. Вживання числівників з іменниками	138
§ 35. Відмінювання порядкових числівників	141
§ 36. Відмінювання власне кількісних числівників	146
§ 37. Відмінювання збірних, дробових і неозначено-кількісних числівників	152
<i>Мовний розбір. Розбір числівника як частини мови.</i>	<i>157</i>
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	<i>158</i>

Займенник

§ 38. Займенник як частина мови. Розряди займенників за значенням	163
§ 39. Особові і зворотний займенники	165
§ 40. Питальні й відносні займенники	169
§ 41. Заперечні й неозначені займенники	174
§ 42. Присвійні, вказівні й означальні займенники	177
<i>Мовний розбір. Розбір займенника як частини мови</i>	<i>182</i>
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	<i>184</i>

Дієслово

§ 43. Дієслово як частина мови. Неозначена форма дієслова	185
§ 44. <i>Не</i> з дієсловами.	188
§ 45. Види дієслів.	192
§ 46. Перехідні й неперехідні дієслова.	195
§ 47. Часи дієслова. Минулий час.	200
§ 48. Теперішній і майбутній часи дієслова.	202
§ 49. Дієслова першої і другої дієвідмін.	205
§ 50. Чергування звуків у дієсловах.	207
§ 51. Способи дієслова. Дійсний спосіб	210
§ 52. Умовний і наказовий способи дієслова	215

§ 53. Безособові дієслова	221
Мовний розбір. Розбір дієслова як частини мови	224
Контрольні запитання і завдання	226

Повторення вивченого

Іменник	228
Прикметник	229
Числівник. Займенник	230
Дієслово	231
Українсько-російський словник	232
Тлумачний словник	235

Зв'язне мовлення

1. Загальне уявлення про ситуацію спілкування	9
2. Види мовленнєвої діяльності. Читання мовчки	17
3. Повторення вивченого про стилі мовлення	28
4. Ділові папери. План роботи. Оголошення	30
5. Повторення вивченого про текст, його будову. «Відоме» і «нове» у реченнях тексту	42
6. Докладний і стислий переказ тексту	52
7. Складний план тексту	67
8. Опис приміщення. Переказ тексту-розповіді з елементами опису приміщення	79
9. Твір-опис приміщення	88
10. Опис природи. Переказ тексту-розповіді з елементами опису природи	102
11. Твір-опис природи	113
12. Стислий переказ тексту наукового стилю	123
13. Повідомлення на лінгвістичну тему	137
14. Відгук про літературний твір	143
15. Вживання числівників для позначення часу і дат	154
16. Переказ тексту-розповіді з елементами роздуму	160
17. Твір-оповідання за поданим сюжетом	172
18. Твір-оповідання за картиною	190
19. Твір-роздум (усний)	198
20. Допис у газету інформаційного характеру	213
21. Ділові папери. Правила поведінки у школі	219
22. Переказ із творчим завданням	224

У підручнику використано світлини: В. Соловйова, О. Янкового, О. Гордієвича, А. Прутенського, В. Мулкахайнена, В. Комара, М. Голодової, О. Жарія, О. Бурдяка, С. Клименка, В. Старосека, О. Самойлюка, О. Дорошенка, О. Левіної, Susan Flashman, Jelena Riim, David Spates, Alan Turgeon, Tomas Sereda, Zeljko Milin, Natee Srisuk.

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

*ВОРОН Алла Анатоліївна
СОЛОПЕНКО Володимир Анатолійович*

УКРАЇНСЬКА МОВА

**для загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням російською мовою**

Підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Відповідальний за випуск *Н. А. Чаплюк*

Редактор *І. Ю. Забродська*

Художній редактор *М. Ю. Крюченко*

Технічний редактор *Л. І. Аленіна*

Коректор *Л. А. Еско*

У підручнику використано ілюстрації художника *М. Ю. Крюченко*

Формат 70x100 $\frac{1}{16}$. Ум. друк. арк. 19,44 + 0,324 форзац.

Обл.-вид. арк. 19,00 + 0,55 форзац. Наклад 32 740 пр.

Зам. №

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 4483 від 12.02.2013 р.

Адреса видавництва: 04053, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25

www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано з готових діапозитивів ТОВ «ПЕТ»

Св. ДК № 4526 від 18.04.2013 р.

61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 17